

वि.स.खांडेकर

रिकामा देहारा

रिकासा देव्हारा

वि. स. खांडेकर

मेहता पब्लिशिंग हाऊस

चि. मंदाकिनीच्या बाललीलांस-

ब्लब

किती मोहक मूर्ती ती!

एवढी सुंदर मूर्ती ठेवायची कुठं हा भक्तांना प्रश्न पडला. मूर्ती म्हणाली, ‘भक्तांचं हृदय हाच माझा स्वर्ग!’

पण हृदयातली मूर्ती डोळ्यांना कशी दिसणार? सर्व भक्तांनी मूर्तीसाठी एक सुंदर देव्हारा करायचं ठरविलं. कुणी चंदनाचं लाकूड आणलं, कुणी त्यावर सुंदर नक्षीकाम केलं. स्वर्गातलं सर्व सौंदर्य त्या देव्हार्यात अवतरलं.

देव्हार्यातल्या मूर्तीची रोज पूजा होऊ लागली. देव्हार्याला शोभतील अशी सुंदर फुलं रोज कोण आणतो, याबद्दल भक्तांत अहमहमिका सुरू झाली. धूप, दीप, नैवेद्य- देव्हार्याला शोभतील अशी पूजेची साधनं गोळा करण्यात प्रत्येक भक्त रमून जाऊ लागला.

महोत्सवाचा दिवस उगवला. देव्हारा फुलांनी झाकून गेला. धूपानं अदृष्य सुगंधी फुलं फुलविली. दीपज्योती तारकांशी स्पर्धा करू लागल्या. भक्तगण पूजा संपवून समाधानानं मागं वळला. वळता वळता आपला पाय कशाला अडखळत आहे म्हणून प्रत्येकानं वाकून पाहिलं.

देव्हार्यातली मूर्ती होती ती! ती कुणी कधी बाहेर फेकून दिली होती देव जाणे! पण एकालाही तिची ओळख पटली नाही. प्रत्येक भक्त तिला तुडवून पुढं गेला.

Please contact us **Mehta Publishing House**

1941, Madiwale Colony, Sadashiv Peth, Pune 411 030.

020-24476924 / E-mail ID : production@mehtapublishinghouse.com

Regarding the translation rights of this book in any language.

कला, धर्म आणि संस्कृती यांच्या नावाखाली समाजात निर्माण झालेल्या भीषण विषमतेचं दर्शन घडवणारी कादंबरी

दोन ध्रुव

वि. स. खांडेकर

मानवी समाज हा एकरूप किंवा एकजीव नाही,
तर या समाजाचे दोन विचित्र भाग आहेत.

एका भागाची चैन दुसऱ्या भागाच्या कष्टांवर उभारली आहे; इतकी या भागांमध्ये विषमता आहे. ही दोन सर्वस्वी भिन्न विश्वे आहेत. या दोन विश्वांतील माणसे कितीही जवळजवळ वावरत असली, तरी त्यांच्यामध्ये दोन ध्रुवांचे अंतर आहे.

स्त्री आणि दलित या दोन्हीवर होणारे अन्याय

हे अशाच विषमतेचा भाग आहेत. कोकणातील खेड्यामधील पार्श्वभूमीवर बेतलेली 'दोन ध्रुव' ही कादंबरी याच भयंकर विषमतेवर आधारित सामाजिक जीवनाचे चित्रण करते.

धर्म आणि संस्कृती यांच्या नावाने केलेल्या पद्धतशीर पिळवणुकीची लक्षणे - अज्ञान, दारिद्र्य आणि

अस्पृश्यता - यावर यामध्ये प्रकाश टाकला आहे.

विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीच्या काळातील जीवनपद्धतीतील बदलांचा पट मांडणारी कादंबरी

हिरवा चाफा

वि. स. खांडेकर

विसाव्या शतकाच्या पहिल्या दोन-तीन दशकांमध्ये

समाजवाद, साम्यवाद, गांधीवाद यांसारख्या तत्त्वज्ञानांमुळे

तसेच स्त्री-शिक्षणाचा प्रसार, सामाजिक जागृती

अशा घटनांमुळे भारतीय जीवनात मोठे स्थित्यंतर घडून आले.

व्यक्तिजीवनावरील बंधने सैल झाली. रूढ समजुतींना व नीतिकल्पनांना तडे गेले;
समाजातील सर्वच क्षेत्रात स्त्रियांचा

वावर होऊ लागला. श्रीमंत आणि गरीब यांच्यातील दरी वाढली. समाजातील काहींनी
या नव्या जीवनपद्धतीचा सहज स्वीकार केला, काहींनी आपल्याला सोयीच्या गोष्टी
स्वीकारल्या, तर उरलेले जुन्यालाच धरून राहिले.

‘हिरवा चाफा’ ही कादंबरी प्रथम १९३८ साली प्रकाशित झाली. यामध्ये या नव्या
काळातील आरंभीच्या बदलांचे चित्रण आहे. यातील क्रांतिकारी विचारांनी भारलेला
मुकुंद किंवा ध्येयाने प्रेरित झालेली सुलभा हे नव्या पिढीचे, तात्यासाहेब जुने ते सोने
मानणाऱ्या पिढीचे, तर विजय पूर्णपणे नवे न स्वीकारलेल्या लोकांचे प्रतिनिधी आहेत.

१९३४ मधील उल्केची तेजस्वी कहाणी...

आजच्या सत्वहीन समाजमनाला जाग आणणारी...

उल्का

वि. स. खांडेकर

तत्त्वनिष्ठ आणि तत्त्वशून्य माणसांमधील संघर्ष

याचे चित्रण साहित्यामध्ये फार जुन्या काळापासून होत आहे.

यात बदलत काय असतील, तर ती तत्त्वं.

‘उल्का’ या कादंबरीमधील तत्त्वांच्या संघर्षाची

पार्श्वभूमी विसाव्या शतकातील पूर्वार्धातील आहे.

पुनर्विवाह केलेल्या तत्त्वनिष्ठ भाऊसाहेबांची कन्या -

तारा, जन्मापासून बंडखोर असते. तीच भाऊसाहेबांची उल्का.

समाजाने या गरीब शिक्षकाला आपल्यापासून दूर सारलेले असते. मोठी होताना उल्का,
आत्याबाई, माणिकराव,

इंदू, बाबूराव अशांच्याद्वारे माणसं जगताना कशी

लबाडी करतात, काय तडजोडी करतात, कसे एकमेकांचे पाय ओढतात हे तर ती बघतेच;
पण त्याबरोबर तिला

भाऊसाहेब आणि चंद्रकांत अशांच्या वागण्यातून

प्रखर तत्त्वनिष्ठता पाहायला मिळते.

हे पुस्तक खालील सर्व बंधनकारक अटींसह विकले गेले आहे :

प्रकाशक व पुस्तकाचा स्वामित्व हक्कधारक यांच्या लेखी पूर्वपरवानगीखेरीज हे पुस्तक ज्या स्वरूपात विकले गेले आहे, त्या खेरीज कोणत्याही अन्य बांधणीच्या स्वरूपात हे पुस्तक, त्याचे मुखपृष्ठ व मलपृष्ठ प्रसृत करता येणार नाही.

या पुस्तकाच्या स्वामित्व हक्काचा (कॉपी राईट) भंग होईल, अशा रीतीने कोणालाही पुस्तकातील मजकूर हा मूळ, खंडित, संक्षिप्त अशा कोणत्याही स्वरूपात प्रकाशकाच्या परवानगीवाचून प्रसिद्ध करता येणार नाही, वा कोणत्याही स्वरूपात संग्रहित करता येणार नाही. ज्यात संग्रहित केलेला मजकूर पुन्हा जाणून घेता येतो, काढून घेता येतो अशा कोणत्याही पद्धतींमध्ये (यांत्रिक, इलेक्ट्रॉनिक, छायाप्रती काढणारी व अन्य प्रकारे रेखन करणारी सर्व यंत्रे) पुस्तकातील सर्व मजकूर किंवा खंडित मजकूर साठवून नंतर त्याचे वितरण व प्रक्षेपण करता येणार नाही. तसेच या पुस्तकातील मजकूर संपूर्ण, खंडित अथवा संक्षिप्त स्वरूपात कुठल्याही इतर भाषेत अनुवाद अथवा रूपांतर करता येणार नाही. असे करण्यासाठी या पुस्तकाचा स्वामित्व हक्कधारक व वर जाहीर केलेला प्रकाशक अशा दोघांची लेखी पूर्वपरवानगी लागेल. सदर पुस्तकाच्या अनुवाद संदर्भातील करार, वर जाहीर केलेला प्रकाशक म्हणजेच मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, यांच्या बरोबर करावा लागेल.

भूमिका

‘रिकामा देव्हारा’ प्रथम प्रसिद्ध झाली तेव्हा तिचे परीक्षण करणाऱ्या कुणीतरी- मला वाटते त्या बहुधा शकुंतलाबाई परांजपेच असाव्यात! त्यांनी ‘समाजस्वास्थ्यं’त सदरहू कादंबरीचे परीक्षण केले होते- एक मार्मिक पृच्छा केली होती. या कादंबरीच्या पहिल्या पृष्ठावर ‘हंस पिक्चर्सचा देवता हा बोलपट याच कादंबरीच्या कथानकावर आधारलेला आहे’ असा खुलासा छापलेला आहे. तो वाचून त्यांनी असा प्रश्न उपस्थित केला होता की, ‘देवता हा बोलपट या कादंबरीवरून तयार केला आहे, की त्या बोलपटाच्या आधाराने लेखकाने ही कादंबरी लिहिली आहे?’ केवळ या शंकेचे उत्तर देण्याकरिता म्हणून नव्हे, तर या कादंबरीतल्या काही गुण-दोषांची मीमांसा अधिक रसिकतेने करण्याच्या कामी वाचकाला थोडेसे साहाय्य व्हावे म्हणून तिची जन्मकथा सांगणे अप्रस्तुत होणार नाही.

सावंतवाडीला माझे मित्र श्री. मेघश्याम शिरोडकर यांच्या संपादकत्वाखाली निघणाऱ्या ‘वैनतेय’ साप्ताहिकाच्या खास अंकाकरता १९२९ साली मी ‘सद्गुरू’ नावाची एक गोष्ट लिहिली. माझे लेखनगुरू श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर यांना ती अतिशय आवडली. ‘खांडेकर, तुम्ही कवी किंवा विनोदी लेखक होण्याकरता जन्माला आला नाही. तुम्ही जन्मसिद्ध कथालेखक आहांत’ असे पुनःपुन्हा बजावून आणि माझ्या प्राथमिक कथांतल्या गुण-दोषांची प्रत्येक वेळी कठोर सहानुभूतीने चर्चा करून कोल्हटकरांनीच मला कथालेखक बनविले होते. त्यामुळे त्यांच्या आवडीनिवडीचे मला नेहमीच मोठे महत्त्व वाटे. ही गोष्ट प्रसिद्ध झाल्यावर कोल्हटकरांची आणि माझी जेव्हा गाठ पडली तेव्हा ते मला म्हणाले, ‘शिरोड्याच्या शाळेतल्या अल्प वेतनात एका पैचेही कर्ज न करता, तुम्ही प्रपंच कसा करता, हे मला एक कोडेच आहे. तुमच्यासारख्या उधळ्या मनुष्याला-’ मी चमकून तात्यासाहेबांच्याकडे पाहिले. ते हसत म्हणाले, ‘तुम्ही व्यवहारात नसला तरी वाझ्यात फार उधळे आहात. दिवसा अत्तराचे दिवे जाळणाऱ्या माणसाप्रमाणं तुम्ही वेळी-अवेळी कोट्या करीत असता ते सोडून द्या. पण ही तुमची ‘सद्गुरू’ गोष्ट- अहो, दुसऱ्या एखाद्या लेखकाने एवढ्या कथानकातून एक सुंदर कादंबरी निर्माण केली असती.’

तात्यासाहेबांचे हे उद्गार माझ्या मनात पुनःपुन्हा घोळावेत अशीच त्या वेळची माझी साहित्यविषयक परिस्थिती होती. लघुकथालेखक म्हणून मला थोडासा लौकिक प्राप्त झाला होता. भारत-गौरव ग्रंथमालेकरिता मी एखादी कादंबरी लिहावी, असा कर्नाटक प्रेसचे मंगेशराव कुलकर्णी आणि श्री. गं. दे. खानोलकर, हे मला वारंवार आग्रह करीत होते. व्यवहारात भिन्न्या मनुष्यालाही शूराचा आव आणावा लागतोच की. कादंबरीलेखन आपल्याला साधणार नाही अशी धाकधूक वाटत असूनही माझ्यामागे कादंबरीचा लकडा लावणाऱ्या माझ्या मित्रांना ती लवकरच लिहून देण्याची अभिवचने मी एकसारखी देत होतो आणि भीतभीत अनेक कथानकांचे आराखडे आखीत होतो. त्यातले काही आराखडे आज शिरोड्याला माझ्या पुस्तकाच्या कपाटात चिरनिद्रा घेत पडले आहेत. त्यातल्या फक्त एकाचेच नशीब बलवत्तर होते. ‘हृदयाची हाक’ या नावाने कादंबरी क्षेत्रात प्रवेश

करण्याची संधी त्याला मिळाली.

अनेक अंधुक व संदिग्ध कथासूत्रांशी खेळत बसलेल्या माझ्या त्या वेळच्या मनाला ‘दुसऱ्या एखाद्या लेखकानं या कथानकातून सुंदर कादंबरी निर्माण केली असती’ या कोल्हटकरांच्या वाक्याचा विसर पडला नव्हता. पन्नाशीकडे झुकलेला श्रद्धाळू पिता, पंचविशीतला नवमतवादी पुत्र, त्या पित्याने एका अल्पवयस्क कुमारिकेशी केलेले लग्न आणि या लग्नाला मुलाकडूनच होणारा विरोध, हा संग्राम व्यक्तिचित्रण व तत्त्वदर्शन या दोन्ही दृष्टींनी लेखकाच्या कलाविकासाला भरपूर अवसर देणारा आहे, असे मला निश्चित वाटत होते. ‘सद्गुरू’च्या आधाराने लिहावयाच्या कादंबरीची मी मधूनमधून मनात मांडणीही करून पाहत होतो. पण—

लेखकाची लहर राजापूरच्या गंगेसारखी असते की काय कुणाला ठाऊक. निदान माझा तरी अनुभव तसा आहे. एखादी नवी कल्पना सुचली म्हणजे माझ्या मनात तिचा इतक्या झपाट्याने विकास होतो, तिची निरनिराळ्या रीतीने मांडणी करून पाहण्याने आणि वाचकाला प्रिय होईल, अशा रीतीने तिला सजविण्यात मी इतका गुंग होऊन जातो की, त्या अवधीत मला दुसरे काहीच सुचत नाही. दिवाळीकरता आणून ठेवलेल्या फटाकड्या पाहिल्यानंतर बाळगोपाळांचे फराळाकडेसुद्धा लक्ष लागत नाही ना, तशी माझी स्थिती होते. माझे मन त्या एकाच कल्पनेने भारावून जाते, ते अगदी धुंद होते. अशा स्थितीत प्रत्यक्ष लेखनाला प्रारंभ करण्याइतके शारीरिक व मानसिक स्वास्थ्य मिळाले, तर लेखन विलक्षण वेगाने करता येते. एवढेच नव्हे तर लिहिताना होणाऱ्या अनिर्वचनीय आनंदाचाही मनसोक्त आस्वाद घेता येतो. पण कुठल्याही व्यावहारिक कारणामुळे किंवा अडचणीमुळे कल्पनेच्या या पहिल्या रंगाचा भंग झाला म्हणजे मात्र मला चटकन तिच्याशी पुन्हा खेळावेसे वाटत नाही. मधल्या काळात बहुधा दुसरी एखादी नवी कल्पना मला सुचलेली असते. तिच्याशी क्रीडा करण्यात माझ्या मनाला नावीन्याचा विलक्षण आनंद मिळू लागतो. त्यामुळे एकदा मागे पडलेली कल्पना किंवा कथा पुष्कळदा मुक्या कळीप्रमाणे जागच्या जागी सुकून जाते. कादंबऱ्या, कथा, लघुनिबंध वगैरेंचे असे अनेक अर्धवट तयार केलेले छोटे-मोठे आराखडे मी संग्रही ठेवून देतो आणि स्वतःची समजूत घालतो, ‘दर महिन्याला लागणाऱ्या खर्चापुरती मिळकत जोपर्यंत मनुष्याला होत आहे तोपर्यंत तो बँकेत ठेव म्हणून ठेवलेल्या आपल्या पैशाला कशाला हात लावील? ही सारी बुडीत ठेव आहे,’ असे माझे दुसरे मन कुरकुरत त्या वेळी म्हणत असते ही गोष्ट निराळी. पहिले मन त्याची कधीच पर्वा करीत नाही.

‘रिकामा देव्हारा’ ही या बँकेतच कायम जमा झाली असती. कारण १९३० पासून १९३८ पर्यंत मोठ्या तत्परतेने मी या कथानकाविषयी पुन्हा कधी विचार केल्याचे मला आठवत नाही. १९३८ च्या एप्रिलमध्ये ‘हंस पिक्चर्स’च्या ‘ब्रह्मचारी’ चित्राचे चित्रण सुरू झाले. त्याच वेळी दुसरे चित्र घेण्याची कंपनीला जरूर असल्यामुळे त्याकरता ‘अमृत’ ची निवड होऊन बोलपटाची गाणी रचण्याकरता मी मुद्दाम पुण्याहून कोल्हापुरला आलो. पुढे

१९४१ साली ‘नवयुग’ कंपनीकडून पडद्यावर आलेल्या ‘अमृत’ मधली काही गाणी- ‘गाइ चंद्रिका, गाइ गोपिका’, ‘गमे सखि अंध मला हा भृंग’ वगैरे याच वेळी लिहिली गेली. ‘अमृत’ ची कथा पहिल्यापासूनच बाबूराव पेंढारकरांची आवडती होती. त्या वेळी ते बाप्पाची भूमिका करून शिवाय चित्राचे दिग्दर्शनही करणार होते.

पण आयत्या वेळी बाबूराव आजारी पडले. मे महिना हां हां म्हणता उजाडला. स्टुडिओबाहेरच्या देखाव्याचे चित्रण गोमंतकात किंवा दक्षिण कोकणात करणे आवश्यक होते आणि तेही पाऊस सुरू होण्यापूर्वी. बाबूरावांच्या प्रकृतीच्या दृष्टीने त्यांना हा लांबच्या प्रवासाचा व दिग्दर्शनाचा त्रास सोसेल ही गोष्ट शक्यतेच्या कोटीतली वाटेना. त्यामुळे शेवटी ‘अमृत’ लांबणीवर टाकण्यात आले.

पण काही झाले तरी दुसरे कथानक कंपनीला हवेच होते. मी पुण्याला जायला निघालो तेव्हा बाबूराव मला म्हणाले, ‘भाऊसाहेब, या वेळी आपल्याला काही बाहेरची माणसं मिळण्यासारखी नाहीत. तुमच्या नव्या कथेत मी, साळवी, दामूआण्णा आणि जरूर तर विनायक एवढ्याच प्रमुख पुरुषांच्या भूमिका असाव्यात आणि इंदिराबाई व मीनाक्षी यांच्या मुख्य स्त्री भूमिका असाव्यात. किरकोळ पात्रे वाढली तरी चालतील. पण- नि हे पहा, कथानक कौटुंबिक असेल तर अधिक बरं! हे नवं चित्र काही झालं तरी आपल्याला जुलैत सुरू करायला हवं हं!’

बाबूरावांचा निरोप घेऊन मी पुण्याला गेलो. एक दोन अगदी नवीन अशा कथासूत्रांचा काही दिवस विचारही केला, पण कंपनीपाशी असलेल्या पात्रांच्या दृष्टीने ती माझी मलाच अयोग्य वाटू लागली. चित्रपटकथेमध्ये जुळवाजुळवीचा किंवा बनवाबनवीचा भाग बराच असतो हे खरे. पण तिचा आत्मा काव्य, कथा, नाटक किंवा कादंबरी यांच्याइतकाच सजीव असावा, लेखकाच्या अंतःकरणाला चाटून गेलेल्या कल्पना-भावनातून किंवा त्याला ज्यांच्याविषयी काही विशेष वाटते, अशा सामाजिक सुखदुःखातूनच त्यांचा उगम व्हावा, असे मला पहिल्यापासून वाटत आले आहे. त्यामुळे पडद्यावर कुठल्या कुठल्या गोष्टी लोकप्रिय होतात हे निश्चित करून त्या अनुरोधाने कथा रचीत जाणे मला कधीच जमत नाही. पुण्याला गेल्यावर बाबूरावांची जी पत्रे येत त्यात ‘नवी गोष्ट कुठपर्यंत आली आहे?’ हा एक कायमचा प्रश्न असेच. आता काय करावे या विचारात मी पडलो. हातात तर काहीच शिल्लक नाही, असे वाटू लागल्यावर मला माझ्या बँकेतल्या शिल्लकेची आठवण झाली. आठ वर्षांपूर्वी मनात बरेचसे फुललेले ‘रिकाम्या देव्हऱ्या’चे कथानक एकदम माझ्या डोळ्यांपुढे उभे राहिले.

मधल्या आठ वर्षांतल्या विविध अनुभवांचे संस्कार मूळ कथेवर करून मी हे कथानक पूर्ण स्वरूपात जेव्हा डोळ्यापुढे आणले तेव्हा तीनशे-साडेतीनशे पृष्ठांच्या विस्ताराशिवाय ते कादंबरीत परिणामकारक रीतीने मांडणे शक्य नाही, अशी माझी खात्री झाली. पुन्हा मी गडबडून गेलो. मला निकड होती ती चित्रपटाच्या कथेची, कादंबरीच्या कथानकाची नाही आणि मी जे कथानक मनात पूर्ण करीत आणले होते ती काही शे-पन्नास पानांची दीर्घकथा

नव्हती. ज्याच्या रंगतीला तीनशे पृष्ठे अपुरी पडतील असे मला वाटत होते, ते कथानक दिग्दर्शक तरी बारा-तेरा हजार फुटांत (त्या वेळी अकरा हजारांचे सध्याचे बंधन नव्हते.) पडद्यावर व्यवस्थित कसे मांडू शकेल? या शंकेने व्याकूळ होऊन मी विचार करू लागलो; तेव्हा कथानकातल्या सुशीला, पुष्पा व तारा या तीन नायिकांपैकी सुशीलेलाच प्राधान्य देऊन कथेची मांडणी केली, तर ती तंत्र व रस या दोन्ही दृष्टींनी चित्रकथेला उपकारक ठरेल अशी माझी खात्री झाली. ही मांडणी करताना, विशेषतः अशोक, पुष्पा व तारा यांच्या जीवनकथेचा उत्तरार्ध नाइलाजाने बाजूला काढून ठेवताना, माझ्या मनाची तगमग झाल्यावाचून राहिली नाही. मी स्वतःशी म्हणत होतो, लघुकथेतून विकसित झालेल्या पण कादंबरीचे विशाल स्वरूप नसलेल्या या दीर्घकथेतून चांगली चित्रकथा निर्माण होईल. चित्रपटाचे आयुष्य काय, फार तर वर्ष दोन वर्ष असते. ते संपले म्हणजे आपल्या मूळ कल्पनेप्रमाणे या कथानकावर आपण एक तीनशे-साडेतीनशे पृष्ठांची सुरेख कादंबरी लिहून काढू.

मी मूळच्या कथानकात केलेला हा बदल चित्रपटाच्या दृष्टीने बरोबर होता, याचा मला तत्काळ अनुभव आला. बाबूराव व विनायकराव या दोघांनाही मी तयार केलेली ‘देवता’ आवडली. ही कथा दुःखान्त होणे अपरिहार्य आहे असे मला वाटत होते. पण प्रेक्षकांच्या आवडीनिवडीशी बाबूरावांचा माझ्यापेक्षा कितीतरी पटींना अधिक परिचय होता. अशोक, पुष्पा, दासोपंत व सुशीला या सर्वांचे मीलन प्रेक्षकांना अधिक आवडेल, असे त्यांचे मत पडले. त्याप्रमाणे शेवटचा रेडिओचा प्रवेश- सुशीला रेडिओवर गाते आणि तिला शोधून शोधून निराश होऊन गेलेल्या तिच्या नातलगांना तिचे गाणे ऐकून तिचा पत्ता लागतो- मी लिहिला. तो चित्रपटसृष्टीत किती लोकप्रिय झाला हे ‘वसंत’ सारख्या बोलपटातून त्या क्लृप्तीचे पुढे जे अनुकरण करण्यात आले त्यावरून सहज दिसून येईल.

पण कुठलीही कथा कंपनीला पसंत पडल्याने चित्रपटकथालेखकाचे काम संपत नाही, उलट त्या वेळीच त्याच्या कामाला खरी सुरुवात होते, असे म्हणायला हरकत नाही. विनायकरावांची खुद्द कथेविषयी काही तक्रार नव्हती. पण बाबूरावांनी अशोकाचे काम करावे ही माझी कल्पना काही त्यांना तत्काळ पसंत पडली नाही. बाबूरावांचा चेहरा व डोळे नायकाच्या कामाला अनुकूल नाहीत असे त्यांचे म्हणणे पडले. उलट ‘छाये’तले ‘अतुल’चे काम पाहून बाबूरावांच्यासारख्या अभिजात अभिनय-कौशल्य अंगी असलेल्या नटाला मोठमोठ्या दिग्दर्शकांनी आत्तापर्यंत खलपुरुषापेक्षा भिन्न अशा प्रकारची भूमिका देण्याचा प्रयत्न का केला नाही, हे कोडे काही केल्या मला उलगडत नव्हते. ‘देवते’- पूर्वीच्या ‘प्रेमवीर’, ‘ज्वाला’ व ‘ब्रह्मचारी’ या तीन हंसचित्रांत बाबूरावांना कामच मिळाले नव्हते. त्यांच्यासारख्या पहिल्या प्रतीचा नट वर्ष-दीडवर्ष रिकामा राहावा, ही गोष्ट पुनःपुन्हा माझ्या मनात डाचत होती. दहा हजार पोंडांची नोट जवळ असून तिची मोड मिळत नाही म्हणून एका मोठ्या शहरात उपाशी राहाव्या लागलेल्या मनुष्याचे मार्क ट्वेनने वर्णन केले आहे, तसे होत होते हे. बाबूरावांना हमखास भूमिका मिळावी म्हणून खलपुरुष नसलेल्या साध्यासुध्या सामाजिक कथानकात तो ओढून ताणून निर्माण करून

कथेची अवास्तवता वाढविण्याची मला मुळीच इच्छा नव्हती. अशा परिस्थितीत मला एकच मार्ग मोकळा होता, तो म्हणजे बाबूरावांना नायक कल्पून कथा लिहिणे. ‘देवते’मध्ये मी ते केले आणि प्रेक्षक आपले सर्व पूर्वग्रह विसरून बाबूरावांच्या सोज्ज्वल भूमिकेचे रसिकतेने स्वागत करतील की काय ही विनायकरावांनी प्रथम घेतलेली शंका पडद्यावर निराधार ठरली. कथेतल्या अशोकच्या मानाने बाबूराव थोडे वयस्क वाटत आणि मूळ कथेत त्यांच्या स्वभावचित्रात जे मार्दव आहे ते त्यांच्या मुद्रेवर फारसे प्रतिबिंबित झालेले दिसत नसे. पण निसर्गाने मनुष्याचे वैर साधल्यामुळे उत्पन्न झालेले दोष सोडून दिले, तर बुद्धिमान नट आपल्याला अनुरूप नसलेली भूमिकासुद्धा अभिनयाच्या जादूने किती सजीव करू शकतो, याचा पुरावाच बाबूरावांनी अशोकच्या रूपाने प्रेक्षकांना सादर केला असे म्हणायला हरकत नाही. ‘पडद्यावरचा बदमाश सुधारला’ असल्या चित्रपटसृष्टीतल्या इतर अतिरेकांना शोभणाऱ्या जाहिरातीमुळे बाबूरावांच्या या कर्तृत्वाचे लोकांना त्यावेळी तितकेसे कौतुक करावेसे वाटले नसेल. पण बाबूरावांच्या अभिनयाविषयीचा आपला विश्वास अनाढ्याची नव्हता. अशी माझी चित्राची पहिली कच्ची प्रत पाहताच खात्री झाली. ‘देवता’ आवडलेल्या एका प्रेक्षकाने त्यावेळी मला लिहिले होते, ‘गणपतराव जोशी, हॅम्लेट आणि तुकाराम या अत्यंत भिन्न अशा भूमिका जशा सारख्याच कौशल्याने रंगभूमीवर मूर्तिमंत उभ्या करित, त्याप्रमाणे बाबूराव पेंढारकरांनी डॉक्टर अतुल व प्रोफेसर अशोक या तुमच्या चित्रांतल्या अगदी निरनिराळ्या स्वरूपाच्या भूमिका आपल्या अभिनयाने पडद्यावर सारख्याच आकर्षक केल्या आहेत.’

‘देवता’ या चित्रपटामुळे बाबूराव पहिल्या प्रतीचे अष्टपैलू नट आहेत, ही मला पूर्णपणे माहीत असलेली गोष्ट मी प्रेक्षकांच्या डोळ्यांपर्यंत नेऊन पोहोचविली. सुदैवाने याच वेळी मला दुसरा एक विलक्षण शोध लागला. तो म्हणजे बाबूरावांच्या तोडीचाच दुसरा एक गुणी नट आपल्या कंपनीत असून त्याचा आपल्याला पत्ताही नाही हा होय. साळवी हेच ते नट होत. ‘प्रेमवीर’ व ‘ब्रह्मचारी’ या चित्रपटांतल्या एक ठरावीक वेड असलेल्या नायिकेच्या पित्याच्या साळवींच्या भूमिका पाहून माझा त्यांच्या अभिनयचातुर्याविषयी फारसा अनुकूल ग्रह झाला नव्हता. बापाच्या भूमिकांचा मक्ताच साळवींनी घेतला आहे—मग तो बाप नायकाचा असो अथवा नायिकेचा असो—अशी त्या वेळी आमच्या कंपनीत सर्वांचीच समजूत होती. मी त्यांच्याकरता जी दासोपंताची भूमिका लिहिली ती याच कल्पनेने. मात्र ही भूमिका लिहिताना राहून राहून माझे मन अस्वस्थ होत होते. स्वभावचित्रणाच्या सूक्ष्मतेच्या दृष्टीने दासोपंत ही भूमिका अशोकपेक्षा अधिक गुंतागुंतीची व अभिनयाला अधिक अवघड अशी होत होती. अशोकला प्रेक्षकांची संपूर्ण सहानुभूती मिळविणे सोपे होते. तो त्यांच्या कल्पनेला पटेल असाच नायक होता. पण दासोपंत हा जसा खलपुरुष नाही तसा तो प्रेक्षकांच्या परंपरागत कल्पनांच्या चौकटीत बसणारा व त्यामुळे सहज सहानुभूती निर्माण करू शकणारा नायकही नाही, हे मला उघड उघड दिसत होते. भावना व हटवादीपणा, आत्मवंचना व उत्कट प्रेम करण्याची शक्ती इत्यादी परस्परविरोधी गुणांचे मिश्रण असलेला, पन्नाशीकडे झुकलेला एक सर्वसामान्य सहृदय प्रौढ मनुष्य असेच त्यांचे वर्णन करता येईल. स्त्रीप्रेमाइतकीच त्यांची वात्सल्याची भूकही

अतृप्त आहे. तो सुशीलेसारख्या आपली मुलगी शोभेल अशा कुमारिकेशी लग्न करतो ते काही केवळ स्त्रीसुखाकरता नाही. त्या सुखाइतकीच त्याची अपत्यसुखाची लालसाही तीव्र आहे. ‘शाकुंतला’तला दुष्यंत सहाव्या अंकात शकुंतलेच्या विरहाने तळमळत असतो. या विरहकालात तो फक्त तिच्याच मूर्तीचे चिंतन करतो. पण पुढे सातव्या अंकात मारीच ऋषींच्या आश्रमात सर्वदमन जेव्हा त्याच्या दृष्टीला पडतो तेव्हा ‘धन्यास्तदंगरजसा मलिनी भवन्ति’- धुळीने माखलेल्या बालकांच्या संसर्गाने ज्यांची अंगे मलीन होतात ते खरोखर भाग्यवान होत- हा उद्गार त्याच्या तोंडातून बाहेर पडल्यावाचून राहत नाही. पंचविशीतल्या तरुणाला प्रेयसीइतके जगात दुसरे काही उन्मादक असू शकेल असे वाटत नाही, हे स्वाभाविकच आहे. पण प्रौढ पुरुषाच्या मनात स्त्रीसहवासाइतकीच अपत्यसुखाची इच्छाही तीव्रतेने प्रादुर्भूत होते. या वयात केवळ कंकणरवाने पुरुषाचे मन आनंदित होत नाही. त्या कंकणांना घुंगरवाळ्याची जोड मिळावी लागते. ‘चुंबन’ या शब्दातली अवीट गोडी दुसऱ्याही एका शब्दात आहे अशी प्रौढ पुरुषांच्या मनाची खात्री होऊन चुकलेली असते; तो शब्द म्हणजे ‘पापा’.

‘शारदे’तला भुजंगनाथ, ‘कुंकू’तला काकासाहेब आणि ‘देवते’तला दासोपंत हे तिघेही आपल्यापेक्षा वयाने फार लहान असलेल्या मुलीशी लग्न करण्याचा अट्टहास करतात हे खरे. पण या तिघांच्या स्वभावांच्या बैठकीत मात्र साम्यापेक्षा वैषम्यच अधिक आहे. दासोपंताच्या स्वभावरेखेत कामुकता किंवा पुरुषाचा अहंकार या गोष्टींना मी प्राधान्य दिले नव्हते. इराणात पंचवीस वर्षे एकलकोंडेपणाने काढल्यामुळे स्वभावात आलेला विक्षिप्तपणा, स्वतःच्या मुलाला खेळविण्याची कधीच संधी न मिळाल्यामुळे अतृप्त वात्सल्याने उत्पन्न होणारी आर्तता, पोटासाठी दूर देशात दीर्घकाल राहावे लागल्यामुळे ज्या अनेक सुखांना आपण मुकलो आहोत, ती शक्य तितक्या लवकर मिळावी अशी मनाला वाटणारी अधीरता; इत्यादिकांच्या जोडीला परदेशात जाऊनही कायम राहिलेला सनातनीपणा, मूळ प्रकृतीतला स्वच्छंद खळखळणारा प्रेमळपणा इत्यादी छटाही या चित्रणात मी मिश्रित केल्या होत्या. एकरंगी भूमिका- मग ती सज्जनाची असो वा दुर्जनाची असो, गंभीर असो वा विनोदी असो- अभिनयाने मूर्तिमंत उभी करणे त्यातल्या त्यात सोपे असते. साळवी ती करू शकतील असे मला वाटत होते, पण दासोपंताच्यासारखी बहुरंगी भूमिका- आणि तीही परस्परविरोधी छटांनी भरलेली त्यांना साधेल किंवा काय याविषयी मी साशंक होतो.

पण ज्या दिवशी ‘देवता’ मी प्रथम पडद्यावर पाहिली त्या दिवशी मी चकित होऊन गेलो. दासोपंताच्या भूमिकेतले सर्व बारकावे साळवींनी अत्यंत चतुरपणाने प्रकट केले होते. मुद्रापालट, स्वरपालट, चालणे, बोलणे, उभे राहणे, एक ना अनेक साधनांनी त्यांनी माझा दासोपंत इतका सजीव करून दाखविला होता की ते स्वभावचित्र वाटत नव्हते. तो तुमच्या-आमच्यासारखा अनेक गुण-दोषांनी परिपूर्ण असा एक संसारी मनुष्य वाटत होता.

त्या दिवशी बाबूरावांच्याप्रमाणे साळवीही माझे एक अत्यंत आवडते नट- ज्यांच्यासाठी

हौसेने नवीन भूमिकानिर्मिती करावी आणि ज्यांच्या अभिनयचातुर्याला परिपूर्ण अवसर देण्याइतकी एखादी स्वभावेखा रंगवावी असे लेखकाला वाटू लागते असे नट-झाले. दुर्दैवाने चित्रपटसृष्टीत लेखकाचे निर्मितीस्वातंत्र्य अत्यंत मर्यादित असल्यामुळे मी संकल्पिलेल्या साळवीच्या सर्व भूमिका अद्यापि पडद्यावर आलेल्या नाहीत हे खरे, पण, ‘अमृत’ मधला ‘बाप्पा’ आणि ‘माझा बाळ’ मधील ‘मनोहर’ याचे यश हे केवळ लेखकाचे किंवा दिग्दर्शकाचे यश नव्हे. त्यात नटाचाही वाटा- फार मोठा वाटा- आहे. बाबूराव आणि साळवी या दोघांच्या विशिष्ट अभिनयकौशल्यावर आधारलेली एक गंभीर सामाजिक कथा कितीतरी दिवसांपासून माझ्या मनात घोळत आहे. या कथेतील नायिका फारशी सुरुप नसली तरी चालेल. तिला नाचगाणे येत नसले तरीही हरकत नाही. किंबहुना ते येत नसले तरच अधिक बरं. या दोन प्रतिभासंपन्न नटांच्यासमोर आत्मविश्वासाने उभे राहण्याइतके अभिनयकौशल्य तिच्या अंगी असले म्हणजे बस्स आहे. संबंध चित्रपटात एकही गाणे न घालता आणि त्याला कुठल्याही प्रकारची विनोदी ठिगळे न जोडता या तीन भूमिकांवर तो यशस्वी करता येईल, अशी माझी खात्री आहे.

साळवींनी दासोपंताची भूमिका अत्यंत कौशल्याने केल्यामुळे ‘देवता’ यशस्वी होणार याविषयी मला शंका उरली नव्हती. पण हा चित्रपट जुना होऊन गेल्यावर पूर्वसंकल्पाप्रमाणे त्याचे कथानक वाढवून मनासारखी तीनशे पृष्ठांची कादंबरी लिहायची अशा विचारात मी असताना चित्रपटाबरोबरच त्याची कादंबरीही प्रकाशित व्हावी, अशी कल्पना कुणीतरी काढली. बाबूरावांनी ती उचलून धरली नि मलाही ती एका दृष्टीने स्वागतार्ह वाटली. आपण पुढे जी मोठी कादंबरी लिहायचा बेत करतोय तो आपल्या नेहमीच्या व्यापा-तापात केव्हा पार पडेल कुणाला ठाऊक, माणसाला जे करायचे नसते ते तो उद्यावर टाकीत असतो, असा काहीतरी विचार करीत बाबूरावांच्या म्हणण्याला मी होकार दिला.

मात्र कादंबरी लिहायचे नक्की झाल्यावर माझ्यापुढे एक निराळाच प्रश्न दत्त म्हणून उभा राहिला. कादंबरीच्या संकल्पित कथाभागात बरीच काटछाट करून मी ही चित्रकथा तयार केली होती. आता मूळ आराखड्याप्रमाणे आपण कादंबरी लिहिली तरी तिच्यात व चित्रकथेत पडलेला विलक्षण फरक पाहून लोक विनायकरावांना विनाकारण दोष देतील, असे मला वाटू लागले. भरीत भर म्हणून चित्र मुंबईला प्रकाशित होण्याची वेळ अपेक्षेपेक्षा बरीच अलीकडे आली. अवघा एक महिना मध्ये उरला. या एका महिन्यांत तीनशे पानांची कादंबरी लिहून ती चित्रपटाबरोबर प्रकाशित करणे सर्वस्वी अशक्य नसले तरी बरेच अवघड होते. शिवाय विनायकरावांनी हे चित्र खरोखरच चांगले घेतले होते. अशा स्थितीत स्वच्छंदाने लिहिलेल्या माझ्या कादंबरीमुळे अनेक बंधने सांभाळून त्यांनी केलेल्या दिग्दर्शनावर टीका होण्याचा प्रसंग येऊ नये अशी दक्षता घेणे, हे माझे कर्तव्य होते.

या सर्व गोष्टींचा विचार करता करता मला वाटले, चित्रकथेला धरूनच आपण कादंबरी लिहिणे अधिक श्रेयस्कर होईल. त्यामुळे मूळच्या संकल्पित कादंबरीतला वाचकांना

नावीन्यपूर्ण वाटेल असा कथाभाग बाजूला ठेवावा लागेल हे खरे. पण विनायकरावांच्यावर अकारण होणारा अन्याय त्यामुळेच निश्चित टळेल. शिवाय कादंबरी लहान झाल्यामुळे चित्रपटाबरोबर ती नक्की प्रकाशित होऊ शकेल. हा विचार कायम होताच एके दिवशी मी लिहायला बसलो आणि नऊ दिवसांत या कादंबरीचे लेखन संपविले. मूळची कादंबरी मी निवेदनपद्धतीने लिहिणार होतो. चित्रपटकथेत नसलेला भाग तिच्यात येणार असल्यामुळे ती पद्धती तिच्या सौंदर्याला उपकारकच ठरली असती. पण आता चित्रकथेच्या अनुरोधानेच मी कादंबरीची मांडणी करायचे ठरविल्यामुळे मला त्या दृष्टीने निवेदनपद्धती फारशी रसपरिपोषक वाटेना. ज्या आत्मनिवेदनपद्धतीचा अंगीकार केल्यामुळे या कादंबरीची अनेकांनी स्तुती केली तिचा उगम माझ्या मनात अशा रीतीने झाला. गरज ही नुसत्या कल्पकतेचीच नव्हे तर तंत्राचीही जननी आहे यांत शंका नाही.

मूळ कादंबरीचे ‘रिकामा देव्हारा’ हे नाव मी कधीच निश्चित करून टाकले होते. ‘नावात काय आहे?’ असा प्रश्न करणारे लोक अरसिक असावेत, असे मला नेहमीच वाटते. नावात मी कादंबरीत न लिहिलेल्या कितीतरी गोष्टी मला दिसत होत्या. खऱ्याखऱ्या मानवी मूल्यांना पारखा झालेला, परंपरागत जीवनमूल्यांची आंधळेपणाने पूजा करीत सुटलेला, सत्याला पायदळी तुडवून सत्तेच्या पायावर डोके ठेवणारा, माणुसकीकडे पाठ फिरवून पैशामागे धावणारा, व्यक्तिमत्त्वाचा विकास आत्मबंधनेने होत नाही. तो आत्मपरीक्षणानेच होऊ शकतो, या तत्त्वाचा संपूर्ण विसर पडलेला, आजचा माझा अभागी समाज त्या रिकाम्या देव्हऱ्यांच्याच्या रूपाने माझ्या डोळ्यांपुढे पुनःपुन्हा उभा राहत होता. मी दुसऱ्या अनेक नावांचा विचार केला. पण त्यातले कुठलेही नाव मला ‘रिकामा देव्हारा’ या नावाइतके आकर्षक आणि अर्थपूर्ण वाटेना. माझे मित्र श्री. दलाल यांना मी मुखपृष्ठाच्या चित्राची कल्पना जेव्हा लिहून पाठवली तेव्हा माझ्या डोळ्यांपुढे एकच दृश्य एकसारखे उभे राहत होते- ‘एक भव्य सुंदर देव्हारा फुलांनी अगदी झाकून गेला आहे. हजारो हात-स्त्रियांचे आणि पुरुषांचे- अहमहमिकेने त्या देव्हऱ्यावर फुले वाहत आहेत. पण जिची पूजा करायला आपण आलो आहोत, ती मूर्तीच या देव्हऱ्यात नाही याची शुद्ध मात्र त्यांच्यापैकी एकालाही नाही. ती पूज्य मूर्ती देव्हऱ्यातून केव्हाच बाहेर फेकून दिली गेली आहे आणि ती पायांखाली तुडवून आपण पूजा करण्याकरता पुढे जात आहोत, हे त्या अंधभक्तांच्या ध्यानातही येत नाही.

या कादंबरीतले फारसे महत्त्वाचे न वाटणारे कॉलेजच्या प्रिन्सिपलसारखे स्वभावचित्र घेतले तरी त्याच्या चित्रणातसुद्धा ही वस्तुस्थिती मी सूचित केली आहे, असे दिसून येईल. अशोकवर आलेला आरोप सर्वस्वी खरा आहे अशी स्वतःची खात्री होण्याच्या आधीच प्रिन्सिपलसारखी स्वभावतः सालस असलेली आणि अशोकवर गुरू व सहकारी या दुहेरी नात्याने प्रेम करणारी समाजातली एक प्रतिष्ठित व्यक्ती त्याच्या राजिनाम्याची मागणी करते. ‘संस्था जगली पाहिजे’ या एकाच दृष्टीने हा प्रिन्सिपल विचार करतो. कुठल्याही सुप्रतिष्ठित संस्थेला समाजाचा रोष अंगावर ओढवून भागण्यासारखे नसते. मात्र

समाजाला खूष ठेवण्याकरता प्रसंगी सत्याकडे कानाडोळा करावा लागला किंवा माणुसकीचा चोळामोळा झाला तरी ते तिला चालू शकते. कुठल्याही आणीबाणीच्या प्रसंगी मनुष्याने जी बाजू घ्यायची ती मानवी मूल्यांची कसोटी लावूनच घेतली पाहिजे. पैसा-प्रतिष्ठा-पांडित्य इत्यादी व्यावहारिक मूल्ये ही जीवनसुवर्णाचा निकष होऊ शकत नाहीत, हे प्रिन्सिपलसारखा सज्जन पंडित अशा वेळी सहज विसरू शकतो. या प्रिन्सिपलसाहेबांनी बी.ए.च्या वर्गात 'ऑथेल्लो' शिकविताना अनेकदा विद्यार्थ्यांचे डोळे ओले करून सोडले असतील. एका दुष्ट मनुष्याने एका हातरुमालाची अदलाबदल करून एका साधवीच्या पातिव्रत्याविषयी तिच्या पतीच्या मनात दारुण संशय कसा निर्माण केला हे रसाळपणे सांगताना त्यांनी आपल्या वक्तृत्वाची शिकस्त केली असेल. पण त्यांचे हे पौपटपंचीचे ज्ञान अशोकवर आरोप येतो तेव्हा मात्र लुळे पडते. जणू काही पांडित्य हे उत्तीकरता आहे, कृतीकरता नाहीच असे ते वागतात; आणि ज्या संस्थेचे पावित्र्य टिकावे म्हणून अशोकला ते संशयाचासुद्धा फायदा देत नाहीत, ती संस्था पिढ्यान् पिढ्या तशीच राहू शकेल की काय किंबहुना पावित्र्याचा बडिवार माजविण्याइतके तिचे अंतरंग उदात्त आहे किंवा काय याचा ते क्षणभरही विचार करू शकत नाहीत. मोठमोठ्या संस्था ध्येयवादी महात्म्यांच्या स्फूर्तीतून आणि त्यागातूनच निर्माण होतात हे खरे. पण पै-पै करून पैसा मिळविणाऱ्या बापाच्या कष्टाची कल्पना आयत्या बिळात नागोबा होणाऱ्या त्याच्या गर्भश्रीमंत मुलाला जशी येत नाही, त्याप्रमाणे कुठल्याही संस्थेच्या संस्थापकांचा ध्येयवाद ती चालवणाऱ्या पुढच्या पिढीच्या आचरणात उतरत नाही. संस्थेचा उज्ज्वल ध्येयवाद बहुधा एक पिढीभरच टिकतो. दुसऱ्या पिढीला तो हिणकस झाल्याशिवाय राहत नाही. मोठमोठी उत्पन्ने असणाऱ्या देवळांप्रमाणे अशा संस्थांची अवस्था होत जाते. महाराष्ट्रात सार्वजनिक जीवनाच्या अगदी अग्रभागी असलेल्या अनेक संस्थांचे गेल्या तीन पिढ्यांचे इतिहास पाहिले, तर पहिल्या पिढीची ध्येयाची पताका तिसऱ्या पिढीला उपयुक्त लंगोटी म्हणून वापरण्यात येत आहे, असे दिसून येईल. राष्ट्राच्या उद्धाराकरिता तरुण पिढी विशिष्ट संस्कारांनी युक्त व्हायला हवी म्हणून काढलेल्या शिक्षणसंस्थांना आज कारकून निर्माण करणाऱ्या कारखान्याचे स्वरूप आले आहे. वनराजाने जिथे स्वच्छंद विहार करायचा त्या स्वतंत्र अरण्याला मेंढरांच्या कोंडवाड्याचे स्वरूप यावे, यापेक्षा अधिक दुर्दैवाची गोष्ट कोणती असू शकेल? पुढे पुढे हा दुबळेपणा लपविण्याकरता 'संस्था जगली पाहिजे' हे सूत्र फार उपयोगी पडते, असा सर्व संस्थाचालकांचा अनुभव आहे. पण निर्जीव संस्थेच्या चिरजीवनापेक्षा सजीव संस्थेचा अपमृत्यु शतपटींनी श्रेष्ठ असतो, तो स्फूर्तीची दिव्य ज्योत अमर ठेवून समाजाला प्रगतीचा मार्ग दाखवू शकतो, हे त्यांच्या ध्यानात कधीच येत नाही. आपल्या मूळच्या ध्येयापासून च्युत झालेल्या आणि ठरावीक चाकोरीतून जाणाऱ्या असल्या संस्थांमध्ये साहजिकच दोन प्रकारच्या साधूंचा लवकरच प्रवेश होतो. पाहिले संधिसाधू आणि दुसरे स्वार्थसाधू. लोकशाहीचा जयजयकार करीत हे दांभिक लोक संस्थेतल्या मूठभर निष्ठावंत सेवकांची सहज गळचेपी करू शकतात. टोळ्या केल्याशिवाय चोरांचे व्यवहार चालू शकत नाहीत, उलट तपस्व्याला एकान्तातच ध्यानधारणा करणे आवडते, या नियमाला अनुसरून असल्या संस्थांत स्वार्थसाधूंचे कंपू झटकन् तयार होतात व सज्जन माणसे एकेकटी राहिल्यामुळे हे कुटिल कंपू त्यांचा लीलेने पराभव करू शकतात.

कुठलीही संस्था घ्या- मग मी शिक्षणप्रसाराकरता काढलेली शाळा असो, समाजसेवेकरता काढलेला आश्रम असो, अथवा राष्ट्राला जागृत करण्याकरता काढलेले वृत्तपत्र असो- उल्लेखप्रमाणे तिचा पहिला तेजस्वी अविष्कार संपला की तिचे पाषाणात रूपांतर होते. पण हे कटू सत्य अशोकवर प्रेम करणाऱ्या त्याच्या वयोवृद्ध आणि ज्ञानवृद्ध प्रिन्सिपललासुद्धा कळू शकत नाही आणि कदाचित ते त्याला कळले असले तरी त्याला ते वळू शकत नाही. मूर्तिपूजकाची श्रद्धा म्हणजे दगडाची पूजा करणाऱ्या अडाणी रानटी मनुष्याची भित्री भक्ती नव्हे, जीवनातल्या सत्याचा, सौंदर्याचा आणि मांगल्याचा ज्याला साक्षात्कार झाला आहे, अशा बुद्धिवंताच्या भावनेचा तो स्वाभाविक आविष्कार आहे हे त्या बिचाऱ्याला कळले असते, तर एका क्षणार्धात तो मूर्तिपूजकाचा मूर्तिभंजक झाला असता. जुने, फाटके कपडे ज्याप्रमाणे आपण फेकून देतो, त्याप्रमाणे जुन्या, निरुपयोगी संस्थांचाही त्याग करणे समाजहिताच्या दृष्टीने अंती श्रेयस्कर ठरते, हे त्याला पटले असते. पण आजच्या जगात हे घडत नाही. आपल्या समाजात हे तेजस्वी दृश्य सहसा दिसत नाही. उद्याच्या देवापेक्षा कालच्या दगडाला फुले वाहण्यातच आम्हाला अजून कृत्यकृत्यता वाटते.

कादंबरीच्या मूळच्या आराखड्यात ताराच्या स्वभावचित्रणाला सुशीला व पुष्पा यांच्याइतकेच महत्त्व होते. पण एकाग्रता हा चित्रकथेच्या तंत्राचा आत्मा असल्यामुळे साहजिकच चित्रपटात तिला गौण स्थान प्राप्त झाले. कथानकातल्या मध्यवर्ती घटनेच्या विकासाला मदत करणारा एक दुवा एवढीच सध्याच्या कादंबरीच्या वाचकाला तिची किंमत वाटण्याचा संभव आहे. पण माझ्या डोळ्यांपुढे जी तारा उभी होती तिच्या डोळ्यांतून वाहणाऱ्या एकेका अश्रूत मी स्त्री-जातीच्या मूक दुःखांची अनंत विश्वे पाहत होतो.

एक अभागी, अनाथ अबला म्हणून तारा आश्रमात येते. तिथे अशोक तिला दिसतो. तिचा देव तिला भेटतो. आतापर्यंत स्त्रीकडे एक उपभोग योग्य सुरेख पुतळी म्हणून पाहणारे अनेक पुरुष तिला भेटले होते. पण स्त्रीला प्रामाणिकपणाने देवता मानणारा तिच्या आयुष्यातला अशोक हा पहिलाच पुरुष असतो. तिच्या मनात त्याच्याविषयी उत्कट भक्ती उत्पन्न होते. ही भक्ती एका अतृप्त तरुण मनाची असल्यामुळे नकळत ती प्रीतीच्या स्वरूपात प्रकट व्हावी यात नवल कसले? अशोकचा हक्काचा सहवास या जन्मी आपल्याला लाभणे शक्य नाही, हे ताराला कळत नव्हते, असे थोडेच आहे? पण जिव्हाळ्याच्या अभावी तडफडत असलेल्या आणि प्रेमाच्या ओझरत्या स्पर्शासाठी भुकेलेल्या तिच्या मनाला हा विचार किती वेळ आवरून धरू शकणार होता? प्रेमाला आपल्या मार्गावरचे काटेकुटे आणि खाचखळगे दिसत नाहीत म्हणूनच त्याला आंधळे म्हणायचे. केवळ आपल्या मनाच्या समाधानासाठी अशोकला कधीही पाठवायची नाहीत अशी प्रेमपत्रे तारा लिहू लागते. ती त्याच्या दृष्टीस पडावीत अशीसुद्धा तिची प्रथम इच्छा नसते. लहान मुले बाहुला-बाहुलीचे लग्न लावताना त्यात जशी खऱ्या लग्नसमारंभाइतकी रंगून जातात, तशीच तिची ही आत्मतृप्तीची बालिश पण काव्यमय क्लृप्ती असते. अशोकवर दुरून प्रेम करताना ताराला पुराणांतरीच्या कुब्जेची बहुधा आठवण झाली नसेल. पण त्या कुरूप

प्रणयिनीचे श्रीकृष्णावर राधा आणि रुक्मिणी यांच्याइतकेच उत्कट प्रेम नव्हते काय?

मात्र वैवाहिक पावित्र्याच्या पूजेचे अहर्निश स्तोम माजविणारा समाज असल्या निष्पाप पण लोकविलक्षण प्रीतीकडे सहसा सहानुभूतीने पाहत नाही. तो तिची महापातकात गणना करतो. प्रेम करणे हा यौवनाचा जन्मसिद्ध हक्क आहे, याची जाणीव प्रौढ समाजपुरुषाला क्वचितच होते. आश्रमात आश्रयासाठी आलेल्या अनाथ मुलीने तिथे सुतकी चेहऱ्याने राहून एखाद्या पोटभरू विद्येचे अथवा कलेचे शिक्षण घेण्यापलीकडे पाऊल टाकता कामा नये अशीच समजूत असली संस्था चालविणाऱ्या अनेक सज्जनांची असते. ही माणसे थोडी-फार भूतदयेने प्रेरित झालेली असतात हे कुणीही मान्य करील. पण दया म्हणजे न्याय नव्हे. दया स्वभावतःच दुबळी असते, न्याय नेहमीच लढाऊ असतो, दयेला समाजाचे सर्व संकेत- मग ते कितीही मूर्खपणाचे अथवा राक्षसी असोत- मान्य करावे लागतात. पण दुर्बळांचे बळी घेणाऱ्या अघोर शक्तीविरुद्ध हत्यार उपसणे, हेच न्यायाचे जीवितकार्य असते.

एकांतात तारा अशोकविषयी ज्या भावना मनात आणत होती, त्यांचा परिस्फोट करणारे तिचे एक पत्र चिंतोपंताच्या कारवायांनी कॉलेजच्या नियामकमंडळापुढे येते. समाजातल्या सुबुद्ध आणि सुखवस्तू लोकांचा भरणा अशा सार्वजनिक संस्थांच्या चालकमंडळात असतो, अशी सर्वांची समजूत आहे. पण या बुद्धिवंतांपैकी एकही महाभाग ताराकडे सहानुभूतीने पाहू शकत नाही. ताराचे ते पत्र म्हणजे जणू काही तिच्या व्यभिचाराचा पुरावाच आहे, असे गृहीत धरून हे सर्व नीतिशास्त्रज्ञ तिच्यावर व अशोकवर आग पाखडतात. त्यांच्यापैकी कित्येकांचा प्रोफेसर म्हणून मानसशास्त्राशी निकट परिचय असेल. कित्येकांना डॉक्टर या नात्याने स्त्रीजीवन अगदी जवळून पाहायला मिळाले असेल, कित्येकांना मेघदूतापासून विरहतरंगापर्यंतच्या प्रेम काव्यातले सरस भाग अगदी तोंडपाठ येत असतील, पण तारा व अशोक यांना क्षणार्धात गुन्हेगार ठरविताना त्यांचे ते ज्ञान, ते अनुभव आणि ती रसिकता यातली एकही गोष्ट त्यांच्याआड येत नाही. अवनत समाजाचे मोठे दुर्दैव हेच असते. त्याची बुद्धी आणि भावना यांच्यामध्ये एक गगनचुंबी भिंत निर्माण होते. याचा परिणाम असा होतो की, त्याला कुठल्याही गोष्टीवर पांडित्यपूर्ण वादविवाद करता येतात. पण त्या वादविवादातून जो निर्णय निघेल त्याप्रमाणे आचरण करण्याचे सामर्थ्य मात्र त्याला प्रकट करता येत नाही. असला समाज वरवर सुसंस्कृत भासतो. पण समाजाचे अगदी खालचे थरसुद्धा सुखी आणि प्रगत होतील अशा प्रकारच्या मार्गाचा अवलंब करणे, हे जे जिवंत संस्कृतीचे लक्षण ते मात्र या समाजाच्या पुढारीवर्गात अभावरूपानेच आढळते. ‘ततो युद्धाय युज्यस्व’ या गीतेतल्या तीन शब्दांवर तब्बल तीन तास सुंदर प्रवचन झोडून शेवटी साप निघाल्यामुळे श्रोत्यांत थोडासा गोंधळ उत्पन्न होताच सभास्थानातून पहिल्यांदा पोबारा करणाऱ्या एका पंडिताची अशा वेळी मला नेहमी आठवण होते. आमचा गांधीवाद, आमचे सुधारणाप्रेम, आमचा भारतीय संस्कृतीचा अभिमान, आमचे क्रांतिगीतांचे जयगान- कोणतीही गोष्ट घ्या, पांडित्यप्रदर्शन हा आम्ही त्याचा निकष मानतो, अनुभूती किंवा आचरण यांना त्या प्रदर्शनाइतकी क्वचित किंमत

दिली जाते. यामुळेच आमच्या पायात अजून अस्पृश्यतेसारख्या वीस वीस शतकाच्या गंजलेल्या सामाजिक शृंखला खळखळत आहेत, कोट्यवधी हात गेली दीडशे वर्षे पाच हजार मैलांवरून राज्य करणाऱ्या एका छोट्या पोलादी चौकटीत अडकून अगतिक होऊन बसले आहेत.

अर्धागवायूने अंथरुणाला खिळलेल्या रोग्याप्रमाणे ज्या समाजाची स्थिती होते, तो क्रांतिपथावर- मग ती क्रांती कोणत्याही प्रकारची अथवा स्वरूपाची असो- करून करून कितीशी प्रगती करणार? ऐहिक सुख हे सर्वसामान्य मनुष्यजीवनाचे मुख्य ध्येय आहे, हे गृहीत धरून आम्ही अजूनही विचार करू शकत नाही. ईश्वर आणि परलोक याच्या अस्तित्वावर अवलंबून असलेल्या जुन्या नीती-कल्पनांच्या मृगजळामागे धावण्यातच आमच्या सामाजिक मनाला अजून आनंद वाटतो. सामाजिक सुख हे मनुष्याचे साध्य आहे. सद्गुणसंवर्धन हे त्या ध्येयाचे एक साधन होऊ शकेल. पण या साध्यसाधनांची अदलाबदल करून हिंदुसमाजाने गेल्या दोन हजार वर्षांत कोट्यवधी निरपराधी जिवांचे अनन्वित हाल केले आहेत. सर्वसामान्य मनुष्याच्या जीवनातला खरा कूट प्रश्न सुख कसे मिळवायचे हा नाही. मोक्ष कसा मिळवायचा हा नाही. त्याच्या जीवनाला नीतिच्या अथवा भीतीच्या कृत्रिम भिंती घालून त्या सुखापासून त्याची ताटातूट करणारा समाज- मग तो ही गोष्ट कितीही सद्धेतूने करीत असो अथवा कुठल्याही मोहक नावाखाली करीत असो- समाज या नावाला पात्र नाही, असेच म्हटले पाहिजे. ताराच्या पत्राकडे परंपरागत नीतिच्या काळ्या चष्म्यातून पाहण्याऐवजी सहानुभूतीच्या उघड्या डोळ्यांनी तिच्या भोवतालच्या लोकांनी पाहिले असते, तर- तर 'देवता' चित्रपट आणि 'रिकामा देव्हारा' कादंबरी ही दोन्ही जन्मालाच आली नसती.

मी मूळच्या आराखड्यातल्या ज्या पुढच्या भागाचा समावेश या कादंबरीत केलेला नाही, त्यात 'स्त्रिया देवता असतील पण दुबळ्या देवता आहेत!' हे सुशीलेचे वाक्य आणि 'स्त्रीजातच नव्हे, मानवजात आज गुलामगिरीत आहे. ती गुलामगिरी नाहीशी करणे हेच आजच्या ध्येयवाद्यांचे कार्य आहे' हे अशोकचे वाक्य, ही विविध कथाप्रसंगांच्या रूपाने विकसित केली होती. त्या भागात तारा व पुष्पा यांच्या स्वभावविकासालाही भरपूर अवसर होता. कदाचित पुढे केव्हा तरी तो उत्तरार्ध थोडेफार आवश्यक फेरफार करून मी वाचकांना सादर करीन असे म्हणतो.

माणसाच्या हातात सिद्धी नसेल; पण संकल्प तरी आहे ना?

कोल्हापूर

वि. स. खांडेकर

२०११०१४५

दोन शब्द

‘रिकामा देव्हारा’ या कादंबरीची तिसरी आवृत्ती आज वाचकांना सादर करण्याचा योग येत आहे.

या कादंबरीच्या दुसऱ्या आवृत्तीच्या ‘भूमिके’त या कथेचा उत्तरार्ध सवडीने लिहिण्याचा माझा विचार आहे, असे मी म्हटले होते. त्या उत्तरार्धासंबंधी मी सहज विचार करू लागलो पण, सुशीला, पुष्पा, तारा, अशोक इत्यादिकांच्या भावी जीवनाचे जे चित्र मी १९४० च्या आसपास कल्पिले होते, ते काही केल्या माझ्या डोळ्यांपुढे स्पष्ट उभे राहीना. त्या चित्रात पुसट पुसट असे काही दिसत होते; पण मूळच्या रेषा आणि रंग यांचे सौंदर्य कुठेच आढळलेना. साऱ्या रेषा तुटक झाल्या होत्या, सारे रंग विटून गेले होते.

सोनचाफ्याचे फूल कुणी तरी आवडीने द्यावे, त्याच्या मुग्ध सुगंधाने आपण उल्हसित व्हावे, त्याचा नाजूक पिवळा रंग डोळे भरून पाहावा. मग दैनंदिन कामाच्या रगाड्यात ते फूल कुठे तरी ठेवून द्यावे. दुसऱ्या दिवशी ते अचानक आपल्या दृष्टीला पडावे आणि काळवंडलेल्या निर्गंध पाकळ्यांखेरीज आपल्या हाती दुसरे काही पडू नये, तशी या कादंबरीच्या वीस वर्षांपूर्वी संकल्पिलेल्या उत्तरार्धाच्या बाबतीत माझी स्थिती झाली.

असे का व्हावे?

मी विचार करू लागलो. कुठलीही कादंबरी संपविताना तिच्यातल्या पात्रांचा निरोप घेणे माझ्या जिवावर येते. कादंबरी संपली तसे त्यांच्या जीवनाचा ओघ वाहतच राहणार, या जाणिवेने मनाला चुटपुट लागते. दूरदेशी जाणाऱ्या प्रिय व्यक्तीचा निरोप घेताना मन जसे हुरहुरते, तसेच या वेळीही घडते. मग नकळत ते त्या पात्रांच्या मागून जाऊ लागते. ‘दोन ध्रुवा’तली वत्सला पुढे काय करील? ‘पांढरे ढग’ मधील अभय आणि प्रमिला यांचे जीवन पुढे कोणती वळणे घेईल? ‘हिरवा चाफा’ मधील सुलभा आणि मुकुंद यांचे पुढचे आयुष्य सुखी होईल की संघर्षपूर्ण होईल? एक ना दोन. असे अनेक कादंबऱ्यांचे उत्तरार्ध परिचित पात्रांच्या जीवनाचा मागोवा घेत घेत माझ्या मनाने गुंफले होते. आज ते सर्व विसकटून गेले आहेत. रंगीत फुगा फुगविला म्हणजे सुंदर दिसतो. पण हवा नाहीशी झाली की त्याचे ते सुरकुतलेले रूप विचित्र वाटू लागते. अगदी पुसटपणे आठवणारी ती सारी कथानके आज मला अशीच चैतन्यहीन वाटतात.

‘रिकामा देव्हारा’ ही कादंबरी मी १९३९ साली लिहिली. त्याच वर्षी दुसरे महायुद्ध सुरू झाले. त्याच्या ज्वाळांनी त्रिखंड व्यापून टाकले. लौकिक दृष्टीने त्या ज्वाळा पुढे शांत झाल्या. पण त्यानंतरचे जगाचे जीवन पाहिले, तर त्या ज्वाळांतून निर्माण झालेल्या आगी सर्वत्र धुमसत आहेत, अनेक ठिकाणी विद्ध्वंसाच्या मशाली हातात घेऊन त्या तांडव नृत्य करीत आहेत, जगाची घडी नीट बसविण्याकरिता मुत्सद्दी अहोरात्र खटपटी लटपटी करीत

आहेत. पण ती घडी काही केल्या पूर्ववत होत नाही, होणे शक्यही नाही. कारण राजकीय, सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक अशा सर्व क्षेत्रांत भूकंपाने व्हाव्यात, तशा उलथापालथी या वीस वर्षांत झाल्या आहेत, हरघडी होत आहेत. यांतले कोणते बदल इष्ट आणि कोणते अनिष्ट, हे पाहायला सुद्धा जगाला फुरसत मिळालेली नाही. जुन्या श्रद्धांच्या धुमसणाऱ्या राखेत नव्या श्रद्धांची बीजे अंकुरित होत नाहीत, असा अनुभव येत आहे. सारे जग ही एक मोठी प्रयोगशाळा बनली आहे. नवा मनुष्य आणि नवा समाज निर्माण करण्याकरिता भलेभले शास्त्रज्ञ आणि तत्त्वज्ञ आपापल्यापरीने प्रयोग करीत आहेत. या प्रयोगांतून काय निष्पन्न होणार आहे, याची कल्पना माझ्यासारख्या सामान्य लेखकाला कशी करता येणार?

गेल्या दोन तपांत विज्ञानाचे उद्धारक स्वरूप जेवढ्या वेगाने प्रकट झाले, त्यापेक्षाही अधिक झपाट्याने त्याचे संहारक स्वरूप जाणवू लागले. रसेलसारख्या जगातल्या एका श्रेष्ठ, बुद्धिवादी पुरुषावर ‘ऊर्ध्वबाहुर्विरौम्येषः न कश्चित् शृणोति माम्’ (मी जिवाच्या आकांताने ओरडून सांगत आहे, पण कुणीही माझे म्हणणे ऐकून घेत नाही!) असे म्हणण्याची पाळी आली आहे; जुन्या शृंखला- मग त्या साम्राज्यवादाच्या असोत, सामाजिक दास्याच्या असोत किंवा आर्थिक विषमतेच्या असोत- झपाट्याने तुटत आहेत, ही आनंदाची गोष्ट आहे. मात्र त्यामुळे मनुष्य अधिक सुखी व अधिक स्वतंत्र झाला आहे, असे मात्र नाही. अगणित नव्या शृंखलांचे विळखे आताच त्याच्या पायाभोवती पडले आहेत.

अशा जगडव्याळ उलथापालथीने ‘रिकामा देव्हारा’ सारख्या भारतीय मध्यमवर्गाच्या जीवनाचा पंचवीस वर्षांपूर्वीचा एक लहानसा तुकडा चित्रित करणाऱ्या कादंबरीचा उत्तरार्ध पूर्वीसारखा कसा जुळणार? फुटलेल्या काचेचे तुकडे एकत्र करून त्यांच्यावर छायाचित्र घेण्यातलाच तो प्रकार होईल. ज्या मध्यमवर्गाचे विशेषतः त्यातल्या स्त्रीजीवनाचे चित्रण या कादंबरीत आले आहे, त्याचे जुने आर्थिक व सांस्कृतिक आधार ढासळून पडले आहेत. इच्छा असो वा नसो, त्याने पूज्य मानलेली जीवनमूल्ये त्यालाच पायदळी तुडवावी लागत आहेत. पाटीवर लिहिलेलं सारे पुसून टाकून, आता नव्याने तिच्यावर अगदी अपरिचित अक्षरे गिरविल्याशिवाय गत्यंतर नाही, अशी या वर्गाची आजची स्थिती आहे.

‘रिकामा देव्हारा’ या कादंबरीतल्या सुशीला, पुष्पा, तारा या तरी या नियमाला कुठून अपवाद होणार?

आजच्या पुष्पाचे अशोकशी लग्न झाले, तरी तिचे जीवन पूर्वीच्या पांढरपेशा स्त्रीप्रमाणे घराच्या चार भिंतींत मर्यादित होऊन राहणार नाही. तिला नोकरीकरिता घराबाहेर पडावे लागेल. ‘रिकामा देव्हारा’ कादंबरीतील प्रेयसी पराचा पारवा करून अशोकविषयी आपले मन कलुषित करून घेते. पण आजची खेळकर पुष्पा नोकरी करू लागली, त्या निमित्ताने एखाद्या पुरुषाशी तिची विशेष सलग्गी झाली, तरी तिच्या अशोकच्या मनात-

ते मन मूलतः उदार आहे हे मान्य करूनही- काहीच चलबिचल होणार नाही काय? कुणी सांगावे? त्या चलबिचलीचे परिणाम त्यांच्या संसारावर कोणत्या प्रकारचे होतील?

‘रिकामा देव्हारा’ मधल्या अशोकचे चारित्र्य निष्कलंक असते. पण त्याच्यावर एक आरोप येतो. त्याला आपल्या नोकरीला मुकावे लागते. तारुण्यातली ती ध्येयनिष्ठा उराशी बाळगून प्रौढ अशोक जिथे काम करीत असेल, तिथे तो आज सुखी असेल काय? वरिष्ठांची चरित्रहीन जीवने आणि सहकाऱ्यांची कर्तव्यपराङ्मुख मने पाहून तो उद्विग्न होत असेल. पण या परिस्थितीला कंटाळून त्याने डोक्यांत राख घालून घेतली, तर बेकारीखेरीज त्याच्या वाट्याला दुसरे काय येणार आहे? ध्येयवाद्यालाही पोट असतेच. आपले मन मारून हा प्रौढ अशोक काम करीत राहील. पण पुष्पासारखी पत्नी मिळून आणि एरवी संसारात काही कमी नसून तो सदैव मनाने अशांतच राहणार नाही काय? प्रेमभग्न जीवनाइतके ध्येयभग्न जीवन कंठणेही कठीण असते.

जिथे अशोक आणि पुष्पा यांच्या आयुष्याची अशी परवड होण्याचा संभव आहे, तिथे बिचाऱ्या तारासारख्या अभागिनीच्या- मग ती वीस वर्षांपूर्वीची तारा असो- वा आजची तारा असो- वाट्याला काय येईल, हे कुणी सांगावे?

‘रिकामा देव्हारा’ या कादंबरीत लुंगेबुवाचे चित्रण आहे. परंपरागत धर्मकल्पनांच्या, विवेकशून्य रूढीच्या आणि नानाविध अंधश्रद्धांच्या आश्रयाने जगणारी ही जुनी बुवाबाजी होती. पण ती समूळ नाहीशी होण्यापूर्वीच तिच्यापेक्षाही अधिक भयंकर अशी नव्या प्रकारची बुवाबाजी आज समाजात रूढ होऊ पाहत आहे. हे नवे बुवा मोठमोठ्या कचेऱ्यांत, शिक्षण संस्थांत, वैद्यकीय व्यवसायात, साहित्य क्षेत्रात- सर्वत्र आढळतात. आजची तारा किंवा पुष्पा यांना या बुवांना टाळता येणे शक्य नाही.

आर्थिक उलथापालथीमुळे मध्यमवर्गातील स्त्री घराबाहेर पडली, नोकरी करू लागली, सर्रास पुरुषांत मिसळू लागली यात वावगे असे काहीच झाले नाही. पण ही स्त्री तिच्या शीलाच्या दृष्टीने धड ना पौर्वात्य, ना पाश्चात्य अशा आजच्या समाजात सुरक्षित आहे काय?

असे अनेक नवे प्रश्न या पंचवीस वर्षांत उद्भवले आहेत. त्यांचा विचार करायला लागावे तो जुने कुठलेच प्रश्न नीट सुटलेले नाहीत, हे लक्षात येते. हुंड्यापासून वधूपरीक्षेच्या निमित्ताने होणाऱ्या विटंबनेपर्यंत सारे जुने प्रश्न मानगूट न सोडणाऱ्या पिशाच्चाप्रमाणे मध्यमवर्गीय कुमारिकांचा अद्यापि छळ करीत आहेत. हे सर्व लक्षात घेतले म्हणजे या पिढीची उल्का निर्माण करण्याची किंवा या पिढीचा रिकामा देव्हारा चित्रित करण्याची अतिशय गरज आहे, हे मला पटते. कदाचित त्या दिशेने एखादा प्रयत्न मी करीनही. पण त्या कादंबरीतील पात्रांचा पूर्वीच्या कादंबरीतील पात्रांशी काही संबंध असणार नाही. १९३९ आणि १९६१ यांच्यामधला पूल केव्हाच कोसळून पडला आहे.

कोल्हापूर

वि. स. खांडेकर

२०११०१४५

अनुक्रम

१ अशोक

२ पुष्पा

३ अशोक

४ सुशीला

५ दासोपंत

६ पुष्पा

७ अशोक

८ दासोपंत

९ सुशीला

१० अशोक

११ सुशीला

१२ अशोक

१३ सुशीला

१४ अशोक

१५ पुष्पा

१६ दासोपंत

१७ सुशीला

१८ अशोक

१ अशोक

“साहेब!”

मी चमकून मागं पाहिलं. चंद्रप्रमाणे टेबलावरील घड्याळाकडेही माझी दृष्टी गेली. अकरा वाजून वीस मिनिटं. जवळ जवळ तासभर मी या खिडकीत उभा आहे म्हणायचा. बाहेर चांदणं फुललं असतं, तर एखाद्या कवीची अशी तंद्री लागली असती. पण चंद्र नुकताच मावळला आहे. बाहेर अंधार पसरला आहे आणि मी तर मानसशास्त्राचा प्रोफेसर आहे. जन्माला येऊन काव्याची एक ओळसुद्धा खरडली नाही मी. एखाद्या मित्राच्या लग्नाकरितासुद्धा मंगलाष्टकं केली नाहीत कधी.

चंद्र मनात नवल करीत असेल ते याच गोष्टीचं. आपला धनी घटकान् घटका अंधारात काय पाहत आहे, हे मोठं कोडंच पडलं असेल त्याला.

चंद्रकडे पाहताच माझी दृष्टी मघाशी आणून ठेवलेल्या ओव्हलटिनकडे गेली. अंधारात चकाकणाऱ्या चांदण्यांकडे पाहता पाहता मन विचारात इतकं गढून गेलं होतं की—

किंचित ओशाळून मी ओव्हलटिनचा पेला उचलू लागलो. पण माझ्या आधीच तो हातात घेऊन चंद्र म्हणाला, “गार होऊन गेलंय ते, साहेब!”

चंद्र पेला घेऊन आतल्या खोलीत गेला. स्टोव्हचा फुर्रर असा आवाजही ऐकू येऊ लागला. एक विलक्षण विचार एकदम माझ्या मनात आला—

पत्त्याच्या खेळात राजा-राणीसारख्या भारी पानांचासुद्धा प्रसंगी उपयोग होत नाही. पण हुकमाची दुरी-तिरी मात्र डाव जिंकून जाते. आयुष्य हे अशा खेळासारखंच आहे नाही का? चोवीस-पंचवीस वर्षांपूर्वी माझे वडील इराणला गेले ते एकदासुद्धा हिंदुस्थानात परत आले नाहीत. हमालाच्याही मुलाला मिळणारं पित्याचं प्रेम मला स्वप्नात देखील लाभलं नाही. आई तर मला जन्म देतानाच मृत्यू पावली. मात्र हा चंद्र— र ट प करीत शनिमाहात्म्य वाचणारा, मला ताप आला की डॉक्टरांकडे जायच्या आधी कुडबुड्या जोश्याकडे धाव घेणारा, एक साधा भोळा अडाणी जीव. पण रानांतून वाहणाऱ्या लहान लहान झऱ्यांचं पाणी स्वच्छ आणि गोड असतं. काही काही माणसंही तशीच असतात. चंद्रची माझ्यावरील भक्ती पाहिली, आईच्या हृदयाला शोभणारं त्याचं वात्सल्य पाहिलं की, क्षणभर वाटतं आयुष्याची सफलता भक्तीनं होते, शक्तीनं नाही.

चंद्र ओव्हलटिन घेऊन आला. मी ते घेत असताना तो हळूच म्हणाला, “आता झोपा, साहेब. खूप त्रास झालाय आज. माणसं एकसारखी टाळ्या वाजवीत होती बघा नि मग

मीही टाळ्या वाजवायला लागलो. आज भाषण कसं भजनासारखं रंगलं होतं साहेब!”

चंदू पेला घेऊन आत गेला. पण त्याच्या साध्या बोलण्यानं माझं विचारचक्र पुन्हा सुरू झालं. माझ्या भाषणातल्या कितीतरी वाक्यांना टाळ्या पडत होत्या. त्या टाळ्या नि ती वाक्य अजून माझ्या कानात घुमताहेत— ‘स्त्री ही त्यागाची मंगलमूर्ती आहे, देवता आहे. माझा प्राण जाऊ दे, पण माझ्या बाळाला वाचवा, असे उद्गार फक्त मातेच्याच मुखातून बाहेर पडतात.’

‘देवता म्हणून स्त्रीची संसारात आणि समाजात पूजा व्हायला हवी. पण आज आपल्या समाजात या देवतेचाच बळी घेतला जात आहे.’

‘अंधश्रद्धेच्या पायी, निर्दय सामाजिक संकेताच्या पायी, स्त्रीच्या व्यक्तित्वाचा चोळामोळा होत आहे. मनुष्य म्हणून जगण्याच्या तिच्या हक्काचीसुद्धा राखरांगोळी केली जात आहे.’

एखाद्या डोंगराजवळ जाऊन मोठमोठ्यानं ओरडलं की, आपल्या आवाजाचा प्रतिध्वनी घुमून परत आपल्या कानावर येतो. तसं झालयं माझं. संध्याकाळी व्याख्यान संपल्यापासून ही वाक्यं कुणीतरी मोठमोठ्यानं उच्चारित आहे, असं मला वाटत आहे. माझ्या वाक्यांना टाळ्या देणाऱ्या लोकांच्या कानांत ती अशीच घुमत असतील का? छे! त्यांतली काही मंडळी गाढ झोपली असतील, काही चित्रपटातले प्रणयप्रसंग पाहण्यात रमली असतील, काही कलबातल्या मौजांत दंग झाली असतील.

अबलाश्रमाचा मुख्य चिटणीस म्हणून गेल्या वर्षी मी इतका फिरलो, ठिकठिकाणी व्याख्यान दिली, वर्तमानपत्रांत लेख लिहिले. लोकांनी व्याख्यान ऐकली, लेख वाचले, ‘अशोक, तुम्ही फार छान बोलता’ म्हणून माझी तोंडभर स्तुतीही केली. पण गोड शब्दांच्या काही भाकऱ्या होत नाहीत. सहानुभूतीला नुसता जिभेचा ओलावा पुरत नाही; तिथं हृदयाचा ओलावाही असावा लागतो.

आश्रमातल्या पंचवीस-तीस दुर्दैवी जिवांचं दुःखं हलकं करण्याकरिता कितीशा श्रीमंतांनी आतापर्यंत आपली मूठ उघडली आणि ज्यांनी उघडली त्यांनी तरी ती कितीशी उघडली? एक प्रोफेसर आपल्या दारात आला आहे, काही तरी पदरात पडल्यावाचून हा हलायचा नाही, या कल्पनेनंच बहुतेक दाते मला मदत करतात. त्यांच्या दृष्टीने रस्त्यावरचा भिकारी आणि अबलाश्रमासारख्या संस्थेसाठी मदत मागणारा मनुष्य, दोघेही सारखेच. उद्योग नसतो म्हणून दोघेही भीक मागत फिरतात.

चंदू पुन्हा हळूच पाहून गेला. जाता जाता हसलाही तो. त्याला वाटतंय— अशोक पुष्पाच्या प्रेमाने वेडा झाला आहे. म्हणून त्याला झोप येत नाही.

पुष्पावर माझं प्रेम आहे, नाही कोण म्हणतो? आज व्याख्यान देतानासुद्धा एक क्षणभर वक्ता अशोक कुठल्या कुठं नाहीसा झाला होता. पुष्पाच्या अशोकनं त्याची जागा घेतली होती. बोलता बोलता क्षणभर मध्येच थांबलो मी. लोकांना तो वक्त्याचा परिणामकारक अभिनय वाटला. त्यांना बिचाऱ्यांना काय ठाऊक की श्रोत्यांतून कुणी तरी वक्त्यावर मोहिनी-अस्त्र सोडलं आहे आणि त्या अस्त्राच्या प्रभावाने वक्ता मुका झाला आहे. मोठी खट्याळ आहे ही पुष्पा.

पण माझं मन पुष्पाचाच विचार करीत असतं, तर ते असं अंधारून गेलं नसतं. चतुर्थीचं मुग्ध चांदणं त्यात फुललं असतं! चांदणं? छे! संध्याकाळपासून माझ्या मनात कसे निखारे फुलले आहेत.

माझ्या भाषणातील आवेशाचं सर्वांनी कौतुक केलं पण तो आवेश कुठून आला याची एकालाही कल्पना आली नसेल. मामा आणि मामी यांचा वीस वर्षांचा संसार त्यावेळी माझ्या डोळ्यांपुढं उभा होता. मामांना कसलंही व्यसन नव्हतं. पण एखाद्या दारूबाजाची बायकोसुद्धा मामींच्यापेक्षा अधिक सुखानं आयुष्य कंठीत असेल. मामांची ती पार्थिव-पूजा, ते उपासतापास, ते नेमधर्म-मनाचं केवढं मोठं बळ त्यांच्यात होतं. पण स्वतःच्या बायकोलासुद्धा ते सुख देऊ शकले नाहीत, मग जगाची गोष्ट कशाला हवी?

बिचारी मामी! गरीब गाय! हरिभाऊ आपट्यांच्या कादंबऱ्या मी तिला वाचून दाखवी, तेव्हा ढसाढसा रडत असे ती. तोंड असून बोलायचं नाही, डोळे असून पाहायचं नाही आणि कान असून ऐकायचं नाही, अशी स्थिती होती बिचारीची. मुलांची केवढी हौस होती तिला पण तिला पुऱ्या दिवसांची मुलं होत नसत. एकदा माहेरी गेली होती ती. कुणीतरी डॉक्टरला दाखवायचा आग्रह केला. डॉक्टरांनी गर्भाशयावर शस्त्रक्रिया करायला हवी म्हणून सांगितलं. भीत भीत तिने ते मामांच्या कानावर घातलं मात्र. मामांनी जो रुद्रावतार धारण केला तो पाहून माझीसुद्धा गाळण उडाली. मग मामी गांगरून गेली असली तर त्यात नवल कसलं. मामांनी त्या डॉक्टरला आणि मामींच्या भावाला लाख शिव्या मोजल्या. नरसोबाच्या वाडीला कुठलेसे स्वामी राहत होते तेव्हा. मामा त्यांच्याकडे गेले. स्वामींनी मुलं जगावीत म्हणून त्यांना नागबळी- नारायणबळी- करण्याचा सल्ला दिला. मामांना तो मानवला. शेकडो रुपये खर्च झाले, अग्निनारायणाला खूप तूप खायला मिळालं, गावातल्या भिक्षुकांची पोटं भरली. मामांचा धार्मिक म्हणून आधीच लौकिक होता त्यात भर पडली. पण तान्ह्या मुलांसाठी तळमळणारी, शाळा सुटली की घरावरून जाणाऱ्या बाळगोपाळांकडे आशाळभूत नजरेनं पाहणारी, बसायला आलेल्या बाईचं मूल नाचू लागलं की त्याच्या वाळयांच्या मंजुळ नादात गुंग होणारी माझी मामी मरेपर्यंत भुकेलीच राहिली.

तिचा खूप लळा होता मला. दुधाची तहान ताकावर भागवावी त्याप्रमाणं माझ्यावर माया करून ती आपल्या तहानलेल्या मातृहृदयाचं समाधानही करून घेत असे. पण मी जसजसा शिकू लागलो तसतसा तिच्यापासून दूर जाऊ लागलो. मामाही मधूनमधून तिला

बजावीत, ‘अशोक ही दासोपंतांनी आपल्यापाशी ठेवलेली ठेव आहे. उद्या ते इराणातून येतील आणि आपली ठेव घेऊन जातील. उगीच भलता लोभ धरू नकोस. अशोकवर फाजील माया करू नकोस.’

आमचे तात्या तरी काय, मामांचे सख्खे मेव्हणे! कुठल्याशा ज्योतिषानं पहिल्या बाळंतपणापुढे तुमच्या बायकोच्या आयुष्यात काही दिसत नाही, असं त्यांना सांगितलं होतं म्हणे. झालं! बोलाफुलाला गाठ पडली. मला जन्म देऊन आई हे जग सोडून गेली. त्या ज्योतिष्यावर तात्यांचा विलक्षण विश्वास बसला. त्यानं परदेशगमनाचा योग सांगितला. तात्यांनी मुंबईची नोकरी सोडून इराण गाठलं. मुलगा स्वतंत्र होईपर्यंत तुम्ही त्याचं तोंड पाहू नका. त्यामुळे दोघांपैकी कुणाच्या तरी जिवाला अपाय होईल, असंही त्या गावठी भास्कराचार्यानं त्यांना सांगितलं होतं. त्याच्या बोलण्यावर वेड्यासारखा विश्वास ठेवून तात्या इराणातून एकदासुद्धा इकडे आले नाहीत. दर महिन्याला मामांच्या नावानं मनीऑर्डर आणि माझ्या नावानं आशीर्वादाचं एक पत्र पाठवायला ते कधी चुकले नाहीत. पण त्यांच्या या अंधश्रद्धेमुळं मी मात्र बाळपणातल्या कितीतरी सुखांना आंचवलो. माझ्या कल्याणाच्या कल्पनेनंच ते माझ्यापासून दूर राहिले. पण या जगात उघड्या डोळ्यांनी शोधूनसुद्धा सुख सापडत नाही. मग ज्योतिष्याच्या आंधळ्या कोशिंबिरीत ते कसं हाताला लागणार?

मामांची नि तात्यांची आठवण झाली की हसू येतं अगदी. आयुष्यभर दोघेही पूजा करीत आले. पण आपण कशाची पूजा करीत आहोत, हे त्यांचं त्यांनाही कळलं नाही.

त्यांनाच कशाला हसायला हवं? गेली दोन वर्षं प्रोफेसर होऊन मी तेच अनुभव घेत आहे. डॉक्टर फार तर शरीराचे रोग बरे करील. पण प्रोफेसरला तरुण पिढीचं मन निरोगी करता येतं, या कल्पनेनं मी प्रोफेसर झालो. पण सुंदर फळ पाहून पक्ष्यानं त्याला टोच मारावी आणि ते लाकडाचं रंगीत फळ असल्यामुळं त्याची चोच दुखावी. अगदी तशी स्थिती झाली माझी. पाच-पंचवीस प्रोफेसरांत किती पक्ष आणि उपपक्ष. एखादा प्रोफेसर विद्यार्थ्यांना विशेष आवडू लागला, की पाच-दहा प्रोफेसरांच्या पोटात दुखू लागतं. मामांची मूर्ती डोळ्यांसमोर एकसारखी उभी असल्यामुळं गतवर्षी मी हौसेनं अबलाश्रमाचा चिटणीस झालो. त्यावेळी या विद्वान लोकांनी साळसूदपणाने मला उपदेश करण्याचा आव आणला, ‘अशोक, अजून लग्न झालं नाही तुमचं. आश्रमात तरण्याताळ्या पोरी असतात आणि त्याही काही साध्यासुध्या नव्हेत. कुणी नवरा सोडून पळून आलेली, कुणी—’

सुशिक्षित माणसांची असली बडबड ऐकणं किती असह्य होतं. आयुष्यात उदात्त असं काही असूच शकत नाही, अशी का या पुस्तकी पंडितांची कल्पना आहे? यांच्यापैकी कोण कुठल्या मुलीच्या घरी जाऊन रात्री-अपरात्री गप्पा छ्वाटीत बसतो, कोण कुणाला सिनेमाला घेऊन जातो, हे कॉलेजातल्या साऱ्या मुलांना पाठ आहे. पण—

बिचारे पोटार्थी प्रोफेसर! त्यांची गोष्ट सोडून दिली तरी प्रिन्सिपलसारख्या थोर मनुष्याकडे पाहून तरी मनाचं कुठं समाधान होतं? ते सुंदर इंग्रजी बोलतात, इतिहास उत्तम शिकवितात, सरकारी नोकरी मिळत असतानाही या कॉलेजात ते कमी पगारावर राहिले आहेत, विद्यार्थ्यांवर त्यांचं फार फार प्रेम आहे, ह्या सान्या गोष्टी खऱ्या. पण परवा संमेलनाला जवाहरलालांना बोलवायचं मुलांनी ठरविलं तेव्हा त्यांनी किती अकांडतांडव केलं. मी विद्यार्थ्यांची बाजू घेऊन भांडलो म्हणून माझ्यावरसुद्धा संतापले ते. म्हणे विद्यार्थिदशेत राजकारणाशी निकट संबंध आल्यानं मुलांचं नुकसान होतं. राजकारणात पडणं म्हणजे विस्तवाशी खेळणं आणि प्रेमात पडणं म्हणजे? ते विद्यार्थ्यांनी केलं तरी चालू शकतं. यज्ञकुंडातल्या पवित्र अग्नीची भीती वाटते यांना. सिगरेट पेटवायला काडी मात्र खुशाल ओढावी. त्याबद्दल कुणी तक्रार करणार नाही.

जिनगरी बाहुल्यांचा या कारखान्यात बसून मीही—

छे! मन कसं सुन्न होऊन जातं अशा वेळी. चोहीकडे अंधार पसरल्यासारखं वाटतं. हजारो विचार मनातल्या या अंधारात लुकलुकत असतात. पण चांदण्यांनी काही काळाकुट्ट अंधार उजळत नाही. त्याला वीजच चमकत राहायला हवी. माझ्या आयुष्यात अशी वीज—

घटकान् घटका अंधाराकडे मी पाहत राहतो. चंदूला नवलं वाटतं त्याचं! पण अंधारानं व्यापलेल्या या अंतराळाकडे पाहिलं की एक प्रकारचा विचित्र आनंद होतो मनाला. वाटतं आजच्या समाजाप्रमाणं हाही एक रिकामा देव्हारा आहे. नक्षत्रांची इतकी फुलं या देव्हान्यावर उधळली जात आहेत. पण या देव्हान्यातही मूर्ती नाही.

किती विचित्र समाधान आहे हे. एका रोग्यानं दुसऱ्या रोग्याकडं पाहून क्षणभर हास्य करावं, तसंच हे.

चंदूला मी काय म्हणतोय हे कळायचंही नाही. त्याच्या शनिमाहात्म्यात पांगळ्या झालेल्या विक्रमाला शनी प्रसन्न होतो, राजा लगेच धडधाकट होतो. पण—

टक्- टक्- टक्! बारा वाजले. या शांत वेळी घड्याळाची टक् टक् ऐकली म्हणजे एक विचित्र कल्पना नेहमी माझ्या मनात येते— काळपुरुषाच्या घणांचा हा आवाज आहे. पण या घणांनी जगाला नवा आकार कुठं येतोय? तो आकार—

विचारांची कशी गर्दी उसळते डोक्यात. वाटतं या विचारांनी मी वेडा तर होणार नाही ना?

ज्याला काही कार्य करायचं असेल त्यानं वेडंच व्हायला हवं. नाही? कोलंबस वेडा होता म्हणून त्यानं अमेरिका शोधून काढली. शिवाजी वेडा होता म्हणून त्यानं स्वराज्य स्थापलं. कॉलन्याचा जंतू शोधून काढणाऱ्यानं त्याचा स्वतःवर प्रयोग करून पाहिला होता. असं वेडं

होण्यातच खरं शहाणपण आहे. अगरकर, टिळक, कर्वे, गांधी, जवाहरलाल, सावरकर हे सारे लोक वेडे होते, वेडे आहेत. म्हणून तर आज आपली मातृभूमी मान वर करून पाहू शकत आहे.

चंदूला वाटतं, आपला धनी उगीच जिवाला त्रास करू घेतो. वेळेवर जेवत नाही, वेळेवर झोपत नाही. माणसाचं शरीर पुनःपुन्हा झोपतं, पण जाग्या झालेल्या त्याच्या मनाला उभ्या आयुष्यात कधी तरी झोप येत असेल का? राम आणि सीता अरण्यात उजाडेपर्यंत बोलत बसत. मीही तसाच बोलत राहतो. मी कुणाशी बोलतो ते चंदूला दिसत नाही. तो दुसरा अशोक अदृश्य आहे. पण तो माझ्याइतकाच खराखुरा, हाडामांसाचा नसला तरी हाडामांसाच्या माणसापेक्षाही अधिक जिवंत आहे. तो अशोक माझ्याहून अनंत पटीनं, श्रेष्ठ असला, तरी बोलता बोलता पहाट झाली म्हणजे आम्ही दोघं एकमेकांच्या गळ्यात गळा घालतो आणि सुरात केशवसुतांच्या ओळी गुणगुणू लागतो—

२ पुष्पा

पहाटेची स्वप्नं खरी होतात म्हणे. मग आता अशोक माझेच झाले म्हणायचे. उजाडता उजाडता किती सुंदर स्वप्नं पडलं मला. केवढा भव्य देव्हारा होता तो. जणू काही डोंगरातूनच कोरून काढलेलं सुंदर लेणं! त्या देव्हार्यात अशोकांनी मला बसविलं. एकीकडे माझं मन लाजेनं लपत होतं, दुसरीकडे ते आनंदानं फुलत होतं.

अशोकांच्याकडे पाहत मी म्हणाले, “या ना आत!”

त्यांनी मानेनं च नाही म्हटलं. मी विचारलं, “का?”

ते उद्गारले, “तू देवता आहेस नि मी तुझा भक्त आहे!”

एखादं सुंदर नवं पातळ नेसताना शरीर कसं लवलवत असतं. त्यांच्या या गोड बोलण्यानं माझं मनही तसंच नाचू लागलं.

मावशीनं हाक मारली नि मी जागी झाले. सारी सुंदर स्वप्नं अशीच अर्धवट का बरं राहतात?

बाहेर उठून आले तो चिंतोपंताचं तोंड दिसलं. मावशी म्हणते, ‘आहे आपलं एक माझं कुलंगी कुत्रं!’ पण त्याला पाहिलं की मला कोल्ह्याची आठवण होते. बाकी उठल्याबरोबर कोल्ह्याचं तोंड पाहिलं म्हणजे दिवस चांगला जातो म्हणतात. ते अगदी खरं आहे हं.

किती दिवस अशोकांना घरी बोलवायचं म्हणून घोकत होते मनात. पण काही निमित्तच मिळेल. काल मावशी व्याख्यानाला आली. तिला अशोकांच्याविषयी आदर वाटू लागला. घरी आल्यावर त्यांना जेवायला बोलवायची गोष्ट काढल्यावर, ‘बोलव ना उद्या संध्याकाळी,’ असंही ती म्हणाली. हा लुब्रा चिंतोपंत नको म्हणेल असं मला वाटत होतं. मावशीचा बालमित्र म्हणून मेला मिरासदार होऊन बसलाय इथला, पण आश्रमात अशोकांच्या हाताखालीच आहे तो. कडू औषध घेताना करतात तसं तोंड करून स्वस्थ बसला झालं.

अशोकांच्याकडे जाण्याकरिता मी पातळ नेसायला लागले. नेसता नेसता ते परवांचं गाणं गुणगुणत होते— प्रेमवेडी बालिका—

या चिंतोपंताचे कान फार लांब आहेत हं. बाहेरूनच त्यानं मला प्रश्न केला, “काय पुष्पाताई, कुणाचं वेड लागलंय?”

“अशोकांचं!” असं उत्तर अगदी ओठांवर आलं होतं माझ्या. पण एखादं लहान मूल दारापर्यंत धावत जाऊन एकदम दारामागं लपतं ना? तसं झालं. काही केल्या तो शब्द बाहेर फुटलाच नाही. ओठाला लागलेलं अमृत आत जायच्या वाटेत अनेक अडथळे असतात म्हणे. पण मला वाटतं, ओठापाशी येऊन भिडलेले अमृतासारखे शब्द बाहेर पडायच्या वाटेत त्याहूनही अधिक अडचणी असतात.

जणू काही वाऱ्यावर नाचतच मी बंगल्याबाहेर पडले. बागेत माळी दिसला. मी सहज बोलून गेले, ‘माळीदादा, आज फुलंच फुलं फुलली आहेत बागेत. नाही?’

माझा प्रश्न ऐकून त्याला आश्चर्य वाटल्यासारखं दिसलं. मग माझ्या लक्षात आलं माझ्या मनाचं प्रतिबिंबच मला बागेत दिसत होतं.

अर्धा रस्ता कशी तुरुतुरू चालले मी. मग मात्र पाऊल मंदावलं. दमले म्हणून नव्हे. मनात एकेक शंका येऊ लागली—

अशोक घरी असतील का? त्यांचा काय नेम? कॉलेजला सुट्टी असली तरी आश्रम सुरूच आहे की. नाही तर लायब्ररीत जाऊन बसले असतील.

आणि घरी असले तरी ते ‘हो’ म्हणतील का, की ‘तुझ्या मावशीची नि माझी ओळख नाही’ असली काही तरी सबब सांगून नाही म्हणतील. काही नेम नाही त्यांचा.

एक वर्ष होत आलं. आम्ही टेनिस खेळतो, फिरायला जातो, एकदा मी फार आग्रह केला म्हणून सिनेमालाही आले होते ते माझ्याबरोबर. पण अजून त्यांच्या डोळ्यांकडे पाहिलं की एक प्रकारचा परकेपणा दिसतो तिथं. कधी कधी मला वाटतं, एका अशोकात तीन अशोक आहेत. कॉलेजात शिकणारे गंभीर अशोक, आम्ही दोघेच असलो म्हणजे हसत खेळत माझी थट्टा करणारे अशोक आणि कालच्यासारखं भाषण करताना कुणाशी तरी भांडताहेत, लढताहेत असे दिसणारे अशोक— घटकेत तीन रूपं धारण करणाऱ्या माणसाचं आणखीही एखादं गुप्त रूप असायचं. नाही कुणी म्हणावं?

दारावरची पाटी ‘अशोक आत आहेत’ म्हणून सांगत होती. केवढा आनंद झाला मला. स्वारीचं दार तर कधीच आतून लावलेलं नसतं. कुणी विचारलं तर कोटी मात्र कशी करतात— “मुक्तद्वार आहे माझ्या घरी साऱ्यांना!” त्यांची कोटी त्यांच्यावर उलटविण्याकरिता मी एकदा म्हटलं होतं, “साऱ्यांना! म्हणजेच चोरांनासुद्धा!” लगेच हसत हसत त्यांनी उत्तर दिलं होतं, “चोर तुमच्यासारख्यांचे बंगले सोडून माझ्या घरी येईल कशाला? चोरांना लठ्ठ लठ्ठ पुस्तकं नको असतात.”

दर महिन्याला आपल्या आणि गड्याच्या पोट्यापुरते पैसे ठेवून घेऊन बाकीचे सारे पैसे अशोक आश्रमाला देतात, हे मला ठाऊक होतं. त्या गोष्टीचा मला अभिमानही वाटत होता.

पण पराभव- मग तो साध्या बोलण्यातला का असेना- कुणाला सहन होतो का?

मी उलट म्हटलं, “ज्याच्या घरात चोराला काही मिळत नाही, तो मनुष्य एखाद्या वेळी स्वतःच चोरी करायचा.”

क्षणभर कठोर दृष्टीनं त्यांनी माझ्याकडे पाहिलं. लगेच सौम्य होऊन ते म्हणाले, “मी चोर आहे?”

“हो!”

ते चकित झाले नि लगेच हसले. “कसली चोरी केली मी?” त्यांनी मला विचारलं.

“आहे कसली तरी!” मी उत्तर दिलं.

“मग चोराला पकडावं ना!”

प्रणयभावना किती लाजरी असते. दरबारात चिकाच्या पडद्याआड बसणाऱ्या राणीप्रमाणे ती शब्दांच्या आड लपून बसते. “चोराला पकडावं ना!” असे अशोक बोलून गेले तेव्हा चटकन् त्यांचा हात धरावा आणि ‘पकडला की नाही चोर?’ म्हणून नाचत सुटावं अशी फार फार इच्छा झाली होती मला. पण कुणी तरी मला पुढं ढकलीत होतं आणि कुणी तरी मागं ओढीत होतं.

अशोकांच्या दारातच हा प्रसंग झरकन् माझ्या डोळ्यांपुढून गेला. हळूच दार उघडून आत जावं आणि स्वारीची काही तरी गंमत करावी असं मनात आलं.

आत जाऊन पाहते तो स्वारी आपल्या आईच्या फोटोला फूल वाहत आहे.

थट्टेची लहर ही शिंकेसारखी असते. काही केल्या आवरतच नाही माणसाला ती.

मी एकदम बोलून गेले, “खरंसुद्धा वाटायचं नाही कुणाला?”

अशोकांनी वळून विचारलं, “काय?”

“देवसुद्धा न मानणारे प्रोफेसर घरी एका फोटोची पूजा करतात म्हणून!”

“पुष्पासारखी सुंदर, सुशिक्षित आणि श्रीमंत मुलगी घरी कोण काय करतं हे चोरून पाहते नि ते सगळ्यांना सांगत सुटते, हे तरी खरं वाटेल का कुणाला?”

मी काही तरी उत्तर देणार होते. पण अशोक गंभीर होऊन म्हणाले, “पुष्पा, मनातल्या

मनात का होईना, कुणाची तरी पूजा केल्याशिवाय राहवतच नाही माणसाला!” आपल्या आईच्या फोटोकडे भक्तीनं पाहत ते उद्गारले, “वात्सल्याच्या पूजेसाठी स्वतःचा बळी दिला हिनं! जगात देवता एकच आहे- स्त्री!”

जेवायला बोलवायला आले होते मी. सुंदर तत्वं ऐकायला नाही काही! मी हळूच म्हटलं, “मग तुमच्यापुढेही आता एक देवताच उभी आहे म्हणायची!”

“देवता भक्तांनाच प्रसन्न होतात. घरनंबर विसरलीबिसरली तर नाही ना ही देवता?”

किती लवकर अशोक खेळकर होतात. पहाटेचं ते स्वप्न आठवून मी मिस्किलपणानं म्हटलं, “वर मागायला आली आहे ही देवता!” ‘वर’ या शब्दावर मी मुद्दाम जोर दिला हे त्यांच्या लक्षात आलं. ते हसलेदेखील! ते आता काय उत्तर देतात इकडे माझं लक्ष लागून राहिलं. इतक्यात- “खण्-खण्”-

टेलिफोनच्या घंटेला माणसाच्या मनाची काहीतरी कल्पना असते का? गांधी यंत्रांच्या विरुद्ध आहेत ते काही उगीच नाही.

टेलिफोनवरून चिंतोपंत त्यांच्याशी बोलत होता- आश्रमात एक नवी मुलगी आली होती. अशोकांनाच भेटायचं होतं तिला.

अशोक फोनवर बोलत असताना माझ्या मनात किती किती विचार येऊन गेले- ही नवी मुलगी फार सुंदर असेल का? अशोकांनाच भेटायचं तिला काय कारण? अनाथ असली तर चिंतोपंत काय आश्रमात घेणार नाहीत तिला?

अशोकांना आश्रमात जायलाच हवं होतं आता! म्हणून त्यांनी रिसीव्हर खाली ठेवताच मी म्हटलं, “आमच्याकडे जेवायला यायला हवं संध्याकाळी.” अशोक विचारात पडल्यासारखे दिसले. मला राग आला त्यांचा. पण अगदी शांतपणानं मी विचारलं, “जेवायला जायलासुद्धा परवानगीबिरवानगी लागते की काय कुणाची? वडिलांची, प्रिन्सिपलसाहेबांची की समाजाची?”

त्यांचे वडील इराणात आहेत हे मला माहीत होतं. मुद्दामच थट्टा केली मी अशी.

स्वारी हसली पण हो म्हणण्याचं काही लक्षण दिसेना. तेव्हा निर्वाणीचं अस्त्र काढलं मी.

“आज वाढदिवस आहे-”

“आधीच का नाही सांगितलंस हे?”

“बरोबर सात वाजता हं!”

“सातला पाच मिनिटं कमी असतानाच मी येईन. मग तर झालं?”

फुलांच्या पायघड्यांवरून जाताना पायांना कशा गुदगुल्या होत असतील नाही? सारा दिवसभर माझ्या मनाला तसं होत होतं. त्या शब्दांच्या पायघड्यांवरून ते नुसतं नाचत सुटलं होतं.

“आधीच का नाही सांगितलंस हे?” “सातला पाच मिनिटं कमी असतानाच मी येईन. मग तर झालं?” कुणाला वाटेल, असं वेडावून जाण्याजोगं या वाक्यांत काय आहे?

काय आहे ते मला नाही सांगता येणार. पण भुकेलेल्या मनुष्याच्या पोटात अन्न गेल्यावर त्याला जो आनंद होतो, तो तरी कुठं सांगता येतो त्याला? अशोकच एकदा वर्गात म्हणाले नव्हते का? कोळ्याच्या जाळ्यात समुद्रातले मासे सापडतात. मोती काही त्याला मिळत नाहीत. शब्दही तसेच असतात. त्यांतून मनाच्या तळाशी असलेल्या गोष्टी कधीच व्यक्त होत नाहीत.

दोन वर्षांपूर्वी अशोक आमच्या वर्गावर पहिल्यांदा आले. तो दिवस मला राहून राहून आठवू लागला. त्यांची ती गंभीर मुद्रा नि ते मेलगाडीसारखं बोलणं! तास संपल्यानंतर शेजारच्या प्रभाला मी म्हटलं, “यांचं नाव ठाऊक आहे का तुला?”

ती भोळेपणाने म्हणाली, “अशोक देव.”

“अं हं! स्वामी अशोकानंद!”

वत्सला, शोभना, काशी, साऱ्याच हसू लागल्या. मलाही स्फुरण चढलं! मी म्हटलं, “फारच गंभीर आहे हं स्वारी! असल्या पुतळ्यावर कुणाचं तरी प्रेम बसेल का?”

माझ्या मैत्रिणींनी आता आताशी त्या वाक्याचं पालुपदच केलं आहे. त्यांचा तरी काय दोष? अशोकांना स्वामी म्हणणारी पुष्पा एका वर्षात त्यांच्या भजनी लागली. टेनिस-कोर्टवर अशोकांनी एकदा मला लव्ह-गेम दिली. त्या एका शब्दावर किती दिवस साऱ्याजणी कोट्या करीत होत्या. पण त्या कोट्यांचा कधी कंटाळा नाही आला मला. मनुष्याला रूपाचं, श्रीमंतीचं नि विद्वत्तेचं प्रदर्शन करण्याची हौस असते असं नाही. प्रेमाचंही प्रदर्शन त्याला हवं असतं!

म्हणूनच तर मी फसवून अशोकांच्याकडून आज जेवायला यायची कबुली मिळविली. आज संध्याकाळी त्यांच्याजवळ बसून मी जेवणार! हळूच त्यांच्या ताटातली अर्धी पुरी उचलून घेतली तरी? का माझ्या ताटातील पुरी त्यांच्या ताटात हळूच टाकावी? नि मावशीनं, नाही तर चिंतोपंतानं ते पाहिलं तर? पाहिना कुणीही! मी मावशीला सांगेन की, उद्याचं काम आज करावं म्हणून लहानपणी तू मला शिकवलं होतंस ना? उद्या लग्न

झाल्यावर अशोक नि मी असेच जेवणार आहोत. मग आजच—

मध्येच एकदा किती वाजले ते पाहिलं. चार तरी झाले असतील अशी माझी कल्पना. पण सारे दोनच वाजले होते. या घड्याळांचं माणसांच्या मनाशी वैर असतं की काय कुणाला ठाऊक! परीक्षेच्या वेळी नऊ वाजले असतील म्हणून बघावं तो दहा वाजून गेलेले असतात आणि आपलं माणूस यायला तीनच तास उरले या आशेने पाहावं तर घड्याळ म्हणतं, “अजून पाच तास आहेत!” “मोटारीचा वेग कमी-जास्त करता येतो ना? तसा घड्याळाचा होत असता तर!” पण माझं घड्याळ धावत सुटलं म्हणून काय उपयोग होणार आहे? अशोकांचं घड्याळ—

ही कल्पना अशोकांना सांगितली तर ते म्हणतील, “अगदी वेडी आहेस तू, पुष्पा!” नि मग मीही म्हणेन, “आधी दुसऱ्याला वेड लावायचं आणि मग त्याला वेडं ठरवायचं! शोभतं ना हे?”

पण हे बोलायचा मला धीर होईल का?

पाच तास! वेळ जावा म्हणून अशोकांनी दिलेली कादंबरी वाचायला लागले— गॉर्कीची ‘आई’. अजून मी ही कादंबरी वाचली नाही याचं मोठं नवल वाटलं त्यांना आणि मला नवल वाटतं— ही कादंबरी अशोकांना इतकी का आवडावी? त्यांना आई नाही. म्हणूनच या कादंबरीतल्या आईच्या प्रेमाचं मोठं कौतुक वाटत असेल त्यांना!

पाच वाजता कादंबरी संपली. शेवटी शेवटी अगदी रडू आलं मला. पण त्या आईचं भयही वाटू लागलं. मुलावर तिची इतकी माया होती. मुलाचंही तिच्यावर प्रेम होतं. दुसरीकडं कुठही जाऊन त्यांना सुखानं राहता आलं नसतं का? पण मग— छे! कालचं अशोकांचं ते व्याख्यान— ही कादंबरी—

पाच वाजता शोभनेनं बोलाविलं होतं. चटकन् जाऊन यावं म्हणून निघाले देखील. पण दारातच चिंतोपंत भेटले. मनात आलं— चिंतोपंत आश्रमातून इतक्या लवकर आले. अशोकही एखाद्या वेळी येतील. अशी चुकामूक झाली की काहीतरी कोटी करून मला पुरे पुरे करून टाकतील ते! नको ग बाई! त्यापेक्षा ही शोभना चार शिव्या देईल ते पुरवले.

आज अशोकांनी माझ्याकडं पाहतच राहावं अशी वेशभूषा करायला मी आरशासमोर बसले. दोन तास धडपडले. पण मनासारखं काही जुळेल तर शपथ! चित्रपट बोलके झालेत ना? तसे आरसे बोलके होतील तर किती बरं होईल! पण आरसे बोलके झाले तरी त्यांना पुरुषांची मनं कशी कळायची? मी एखादं सुंदर पातळ नेसले किंवा छानशी केशभूषा केली तरी साऱ्या मैत्रिणी मला कशा भंडावून सोडतात. पण अशोक कधी एक शब्द बोलतील तर शपथ! एखादे वेळी पाहता पाहता हसतात. पण तेवढ्यावरनं काय समजायचं बाई माणसानं?

सात वाजायला पाच मिनिटं होती, ती सात वाजून पाच मिनिटं झाली. अशोकांचा अजून कसा पत्ता नाही? मन चुळबुळायला लागलं. अशोक आले नाहीत तर? छे! असं व्हायचं नाही. तसंच काही काम असलं तर 'येत नाही' म्हणून सांगायला तरी येतील की नाही आणि आल्यावर ते कसे परत जातात ते पाहीन मी!

घड्याळ कसं धावायला लागलं. सव्वासात, साडेसात... तिकडे चिंतोपंत आणि मावशी यांच्या गुजगोष्टी चालल्या होत्या. मला नाही त्या चिंतोपंताचा चोंबडेपणा आवडत! नि मावशी तरी काय? नवरा चंगीभंगी निघाला आणि लवकर मरून गेला म्हणून काय असं वागायचं? अल्लड मुलीसारखी नटतेथटते काय, आजारीपणाचं सोंग करते काय, त्या चिंतोपंताशी खिदळत बसते काय- पैसा आहे म्हणून पचतंय हे सारं! आई नि ही सख्ख्या बहिणी आहेत हे खरंसुद्धा वाटायचं नाही कुणाला. ती बिचारी कोकणातलं आपलं घर सोडून कधी बाहेर पडली नाही नि जुनेराखेरीज दुसरं काही नेसली नाही. अंगणातली तुळस, स्वयंपाकघरातली मांजरं नि गोठ्यातली गुरं हे तिचे मित्र! ताप आला तरी कधी हूं की चूं करीत नाही ती आणि या मैनादेवी-

एक- दोन- तीन- आठ वाजले! आता मात्र अशोकांचा राग आला मला. माझ्यावरचं प्रेम म्हणजे नाटकच आहे म्हणायचं स्वारीचं.

मावशीनं हाक मारली. तिच्याकडे गेले तो तिथं दुसरंच नाटक सुरू होतं. चिंतोपंतानं मावशीची शुश्रूषा चालविली होती. त्यानं पंखा सुरू केला. ही म्हणाली, "थंडी होईल मला!" तो लोचट हसून म्हणतो, "खरंच मैनादेवी!"

'मैनादेवी', 'श्रीमंत-' ही काय बोलण्याची पद्धत? हा चिंतोपंत मूर्ख आहे की-

छे! नुसता मूर्ख नाही तो! दुष्टही आहे. नाही तर 'अशोकांना फार कामं असतात!', असं मी मावशीला सांगितल्याबरोबर याच्या का पोटात दुखावं? लगेच म्हणतो काय- 'आज आश्रमात तारा म्हणून एक सुंदर मुलगी आली आहे. अशोक तिला घेऊन फिरायला गेले असतील, नाही तर तिच्याशी गुलुगुलू गोष्टी करीत बसले असतील. मी घरी फोनसुद्धा करून पाहिला. केव्हाच बाहेर गेले आहेत म्हणून चंदूनं सांगितलं!'

जेव्हा तेव्हा हा अशोकांची अशीच निंदा करतो. काय म्हणे, 'अशोक आले की आश्रमाचं गोकुळ होतं!' या माकडाकडे तिथं कुणी हुंकूनही बघत नसेल! त्याचा राग आपला अशोकांच्यावर काढतो झालं. अशोक चिटणीस होण्यापूर्वी या स्वारीचं आश्रमात मोठं प्रस्थ होतं- आता याला कुणी विचारीत नाही. तोही दंश असेल त्याच्या मनात! हा अशोकांच्या विरुद्ध बोलायला लागला की असं उलट उत्तर द्यावंसं वाटतं- पण मावशी आहे ना? ती म्हणते "बाळ पुष्पा, चिंतोपंत माझे बालमित्र आहेत!" मग मी म्हणते, "आणि अशोक माझे गुरू आहेत ते?"

जीभ काही केल्या मनाचं ऐकतच नाही! अशा वेळी गुरू म्हणायचं काही माझ्या मनात नसतं! पण—

आठ वाजून पाच मिनिटं झाली. चिंतोपंतांचं अशोकांच्या निंदेचं पुराण सुरूच होतं. मावशी म्हणाली, “पाप काही लपून नाही राहत जगात!” त्यानं उत्तर दिलं, “हल्ली प्रत्येकाच्या खिशात संततिनियमनाची साधनं असतात. आहात कुठं तुम्ही, श्रीमंत?”

माझ्या अंगाचा कसा तिळपापड झाला. पण मी शांतपणानं म्हटलं, “प्रत्येकाच्या?”

निंदा किती आंधळी असते! चिंतोपंतानं ऐटीनं उत्तर दिलं, “हो, प्रत्येकाच्या!”

“मग तुमच्याही खिशात ती असतीलच की!” मी बोलून गेले.

स्वारी अशी चिडली. सुपारीची खांडं, विड्यांची थोटकं, खिशातला सारा सारा उकिरडा काढून माझ्यापुढे टेबलावर आपटला त्यानं.

पैशाच्या पाकिटाकडे बोट दाखवीत मी म्हणाले, “पाकीट नाही उघडून दाखविलंत?”

“संततिनियमाची साधनं म्हणजे काही होमिओपाथीच्या गोळ्या नव्हेत!” असं म्हणून स्वारी फुरंगटून बसली.

मावशीच्या उपदेशाचा डोस चुकविण्याकरिता मी हळूच बाहेर पडले नि बागेत आले.

किती सुंदर चांदणं पडलं होतं! त्या गाण्यांतली ओळ आठवली मला. ‘चंद्रही चंचल आला गगनी—’ पण चंद्राशी आपल्या प्रियकराची तुलना कुणी शहाणी प्रणयिनी कधी तरी करील का! चंद्र काही झालं तरी कलंकित! माझे अशोक— अशोक माझे सूर्य आहेत.

३ अशोक

पुष्पा माझ्यावर रागावली असेल. साताला पाच मिनिटं असताना येतो म्हणून कबूल केलं होतं तिला आणि आता तर सव्वा आठ होऊन गेले. मी तरी काय करणार? सारा दिवसभर डोक्यात कसा डोंब उसळला होता. गार वाऱ्यावर कुठं तरी जाऊन बसावं म्हणून गावाबाहेर टेकडीवर फिरायला गेलो. एका बाजूला जाऊन बसलो तो त्याच त्याच गोष्टी डोळ्यांपुढं नाचायला लागल्या. आठाचे ठोके कानांवर पडले तेव्हा कुठं शुद्ध आली मला.

आज आश्रमात आलेली ती नवी मुलगी तारा- “घरं कुठं आहे तुमचं?” म्हणून मी तिला विचारलं आणि, “माझं घर हे!” म्हणून तिनं माझे पाय धरले. अशा मुलीला आश्रमांत घ्यायचं नाही तर काय करायचं? पण आमचे चिंतोपंत पडले फार व्यवहारी! त्या मुलीनं, ‘मला अशोकांनाच भेटायचंय’ म्हणून सांगितलं त्याचाही राग आला असावा त्यांना. आश्रमाच्या जमाखर्चाची तोंडमिळवणी होताना मारामार होते ही गोष्ट खरी! म्हणून काय या असहाय्य तारासारख्या मुलीपुढं ‘सुंदर चेहऱ्याच्या माणसाला काही कमी भूक लागत नाही!’ असे उद्गार काढायचे?

एक वर्ष तो नि मी बरोबरीनं काम करीत आहोत. पण त्याच्या मनाचा काही थांग लागत नाही. सेवा म्हणून आश्रमाचं काम करायचं, तर आश्रमातल्या मुलींविषयी खरीखुरी सहानुभूती असायला नको का? पण या गृहस्थाला आश्रम आणि खानावळ सारखीच वाटत असावीत. मुलीच्या अंगावर वसकून येतो काय, एखादीच्या आयुष्यातली भलतीच गोष्ट बोलून दाखवून तिच्या वर्मावर डाग देतो काय, आश्रमातल्या अनाथ मुली म्हणजे जन्मठेपेचे कैदीच वाटत असावेत त्याला.

गावातल्या बड्या बड्या लोकांशी त्याची ओळख आहे. साऱ्या वर्तमानपत्रांशीही त्याचं चांगलं सूत आहे. म्हणून व्यवहाराच्या दृष्टीने मनुष्य उपयोगी वाटतो. पण अशोकमुळे आपलं महत्त्व कमी झालं असं त्याला वाटत असावं. साऱ्या मुलींचा ओढा माझ्याकडे आहे हेही त्याला सहन होत नसेल. त्या मधल्या भानगडीपासून

तर माझ्याकडे मारक्या म्हशीप्रमाणं पाहते स्वारी. एका वर्तमानपत्राच्या संपादकानं स्वयंपाकिणीला फशी पाडावं, त्या संपादकाला वाचवण्याकरिता चिंतोपंतानं त्या बाईला आश्रमात घेऊन तिच्याकडून खोटं नाटं लिहून घ्यावं- छे! डोकं कसं फिरून जातं असल्या अनुभवांनी. मी जर त्या संपादकाला त्या वेळी कैचीत धरलं नसतं, तर त्या बाईला जीव द्यावा लागला असता.

आमच्या अध्यक्षीणबाई केवळ मोठेपणासाठी ती जागा अडवून बसलेल्या. कार्यकारी मंडळातल्या पुष्कळांचं तर वर्षावर्षात आश्रमाला दर्शन होत नाही. एकाच वर्षातले

अनुभव. पण आयुष्यातल्या कितीतरी वर्षांच्या माझ्या कल्पना त्यांच्या धक्क्याने ढासळून गेल्या. सेवा हे गोड स्वप्न नाही, कटू सत्य आहे.

काल स्वतःच्या व्याख्यानानंच माझ्या मनात केवढी वावटळ उडविली. आज ही तारा आली. आपलं पूर्वआयुष्य सांगण्याइतकं तिचं चित्त स्थिरच नव्हतं. पण तिला पाहिल्यापासून माझ्या कल्पनेनं तिचं जीवनचित्र किती निरनिराळ्या रंगांनी रंगविलं. तिचा नवरा व्यसनी असेल, त्यानं एखादी बाई घरात आणून तिच्यापायी अंगावर पेट्रोल ओतून हिला जाळण्याचा प्रयत्न केला असेल, एखाद्या लोभी आत्मानं हिला कुणातरी म्हाताऱ्याच्या गळ्यात बांधली असेल, गरिबीमुळं ही कुणाच्या जाळ्यात—

कल्पनेला गरुडाचे पंख असतात.

पण आश्रमात असलेल्या बायकांचे अनुभव तरी काय कमी आहेत? आमच्या विचारात, पुस्तकांत आणि पुराणांत स्त्री ही देवता आहे! पण आचारात? आचारात एक गुलाम— एक पाळीव जनावर यापेक्षा तिची किंमत अधिक नाही.

आश्रमानं पाच-पंचवीस अनाथ बायका सांभाळल्या म्हणून काही सामाजिक मन बदलत नाही. ते बदलल्यावाचून— पण समाजाचं मन बदलणं सोपं का आहे?

अगस्तीनं समुद्राच्या समुद्र प्राशन केला होता. खऱ्या सुधारकानं अगस्तीला आपला गुरू केला पाहिजे.

अगस्ती!

प्राचीन कवीची किती भव्य कल्पना आहे ही. पण भव्य असली तरी ती कल्पनाच!

मला उशीर होण्याचं हे कारण पुष्पाला पटेल का! मला ठेच लागली असती तर ती पाहून तिच्या मनातला राग मावळला असता! पण मनातल्या प्रचंड वादळात माझ्या ठिकऱ्या उडत आहेत, हे तिला दाखवायचं कसं?

फिरायला जाताना तिला द्यायची वाढदिवसाची भेट बरोबर घेतली होती म्हणून बरं! नाही तर ती घेऊन तिच्या घरी जायला चांगले नऊ झाले असते.

बंगल्याजवळ येताच फाटकापाशी कुणीतरी उभं आहे असं दिसलं. पुष्पाच असावी ती! आनंदाची केवढी मोठी लाट माझ्या मनात उचंबळून गेली. जणू काही त्या लाटेनंच मला हां हां म्हणता फाटकापाशी आणून सोडलं.

चांदण्यात पुष्पाची ती डोळे मिटलेली मूर्ती किती मोहक दिसत होती. चंद्रकिरणांवरून एखादी अप्सराच पृथ्वीवर उतरली होती जणू काही. अगदी जवळ जाऊन मी विचारलं,

“कुणाचं ध्यान चाललंय एवढं?”

ती दचकली. पण दुसऱ्याच क्षणी लाजली. हसत हसत तिनं उत्तर दिलं, “एका माणसाचं!”

“माणसापेक्षा देवाचं ध्यान करावं!”

“का?”

“माणसासारखी कामं नसतात त्याला!”

“खरं आहे. देवाला कसलं काम असणार?”

“जग चालवायचं!”

“काही काही माणसंच ते करायला लागली आहेत आताशी! म्हणून तर उशीर होतो त्यांना यायला!”

“फायदा असल्यावाचून काही कुणी उशिरा येत नाही!”

“उपाशी राहावं लागेल आता. हाच का फायदा?”

“आपली तर तहानभूक हरपली आहे.”

“कशानं?”

“एक सुंदर मूर्ती पाहून!”

“अस्सं! आज आश्रमात फार सुंदर मुलगी आलीय म्हणायची!”

“आश्रमात नाही! बागेत- चांदण्यात-”

प्रणयसंवाद हा जणू आठ्यापाठ्यांचा खेळ आहे असंच त्या वेळी आम्हा दोघांना वाटलं. हसत हसतच आम्ही आत गेलो.

मात्र पुष्पाच्या मावशीला जवळून पाहताच माझं मत काही तिच्याविषयी चांगलं झालं नाही. चिंतोपंत तर तिचा हात हातात घेऊन बसला होता. माझ्या मनात काही काळंबेरं येईल म्हणून गृहस्थ सारवून कसं नेतो- “अशोक, आमच्या मैनादेवींसारख्या बायका फार विरळं हं! काय बुद्धी- काय वाचन- काय जिज्ञासा- तुम्ही आलांत त्या वेळी हस्तसामुद्रिक

समजावून देत होतो मी त्यांना!”

चिंतोपंताला हस्तसामुद्रिक येत असलं तर तो ते या मैनाबाईला शिकविणार!

बसल्याबरोबर बाईनं आपल्या आजाराचं रडगाणं सुरू केलं. चांगली धडधाकट दिसत होती! बिचारीचा वेळ जात नसेल! तेव्हा हा खेळ तिनं सुरू केला असेल झालं! लुंगेबुवा म्हणून कुणी मेलेली माणसं उठविणारा साधू इथं लवकरच येणार आहे आणि मैनाबाई त्याला आपली प्रकृती दाखविणार आहे, असं चिंतोपंत बोलला तेव्हा तर काही केल्या मला हसू येईना.

मात्र क्षणाक्षणाला माझ्या मनाची चीड वाढत होती. मैनाबाईनं जॉर्जेटचं पातळ नेसावं आणि आश्रमांतल्या मुलींना प्रसंगी तीन-चार रुपयांची नवी पातळंही मिळू नयेत. या रंगेल विधवेला समाजात मानमान्यता मिळावी आणि आश्रमात आलेल्या अल्लड मुलींच्या पहिल्या चुकीबद्दलसुद्धा समाजानं तिला क्षमा करू नये?

वाटलं भूक नाही म्हणून सांगून इथून निघून जावं. पण पुष्पाच्या वाढदिवसासाठी आलो होतो मी. मैनाबाई श्रीमंत नसती तर पुष्पाला शिकायलाही मिळालं नसतं- पुष्पाची नि माझी ओळखही झाली नसती.

आपल्या मावशीची माहिती पुष्पानं मला एकदा सांगितली होती. तीही आठवली. गरीब घराण्यातली सुंदर मुलगी. एका व्यसनी इनामदाराला ही आवडली. पुढं लवकरच नवरा वारला. हिच्या हातात पैसा खेळू लागला-

ताटं वाढल्याची वर्दी आली. पुष्पेला द्यायची भेट तशीच राहिली होती. मी भेट तिच्या हातात द्यायला लागलो. “आजच्या या प्रसंगाची लहानशी भेट-” एवढे शब्द माझ्या तोंडातून बाहेर पडले तोच मैनाबाईनं ती भेट माझ्या हातातून काढून घेतली. “माझा वाढदिवस आहे आज!” ती म्हणाली.

मी स्तंभित झालो. रागावून मी पुष्पाकडे पाहिलं. तिची दृष्टी क्षमा मागत होती. ‘कुणाचा वाढदिवस आहे हे सांगितलं असतं, तर तुम्ही जेवायला आला नसता!’ असंच जणू काही ती म्हणत होती.

पुष्पानं मला फसविलं. पण त्याचा आनंदच झाला मला. फसवणूक कसली? प्रीतीचं विनोदी रूप होतं ते.

मी हसू लागलो. पण जेवायला बसल्यावर माझं हसू कुठल्या कुठं नाहीसं झालं. ताटातले पदार्थ रुचकर होते. पण ते मला गोड वाटेनात.

मैनाबाईनं मोठ्या हौसेनं पलीकडेच पक्वान्नांवर ताव मारीत असलेली आपली आवडती कुत्री मला दाखविली.

या बंगल्यांत कुत्र्यांच्या ताटांत पंचपक्वान्नं पडताहेत. पण गावातल्या शेकडो घरात, हजारो झोपड्यांत माणसासारख्या माणसांना पोटभर मीठभाकरीसुद्धा मिळत नसेल.

इथं कुत्र्यांच्या हौशी पुरविल्या जात आहेत. दुसरीकडं घरातल्या चिमण्या राजाची लहानसहान इच्छासुद्धा अतृप्त राहिली असेल.

४ सुशीला

पहिला भात संपत आला. माझ्या पोटात कशी कालवाकालव होऊ लागली. परवाच प्रेमाला मी म्हटलं होतं, “तुझ्या वाढदिवसाला पुरणपोळी करीन हं! नि दुपारी शाळेला जायची घाई असते, तेव्हा रात्रीच करू या हं तुझा वाढदिवस!”

त्या वेळी आनंदानं नाचून प्रेमानं माझ्या गळ्याला किती लाडकेपणानं मिठी मारली होती. अजून त्या मिठीच्या गुदगुल्या होताहेत मनाला.

आता पानात भाकरी पडली की पोरटी काहीतरी विचारल्याशिवाय राहायची नाही.

प्रभाकर मुकाट्याने जेवत होता. जेवत कसला होता म्हणा! जेवणाचं सोंग करीत होता तो. भाताचा एकेक घास त्याच्या हातात रेंगाळतोंय हे काय दिसत नव्हतं मला? बिचारा वणवण फिरून हात हलवीत आला आहे हे त्याचं तोंडच सांगत होतं. नोकऱ्या काही वाटेवर पडल्या नाहीत नि प्रभाकरचं शिक्षण तरी काय झालंय असं! कॉलेजातली पहिल्या वर्षाची परीक्षा!

मनात हे सारं येत होतं. प्रेमाच्या पानातला भात संपला. मी हळूच भाकरीचे दोन चौत तिच्या पानात घातले. लगेच ती मला म्हणाली, “ताई, पुरणपोळी करणार होतीस ना गं तू माझ्या वाढदिवसाला?”

देवा, मला या दोन भावंडांची धाकटी बहीण का केलं नाहीस? लहानपणी मला वडिलांचा केवढा अभिमान वाटे! आता?

काही तरी उत्तर द्यायचं म्हणून मी प्रेमाला म्हटलं, “मी नव्हते पुरणपोळी करणार!”

“मग कोण करणार होतं!”

“देव देणार होता!”

लहान मुलांचं तोंड बंद करायला देवाचा केवढा उपयोग होतो! पण प्रेमा काही कुक्कुलबाळ राहिली नव्हती आता. ती हळूच म्हणाली, “देवानं ती का दिली नाही गं मग?”

“त्याच्या घरी खूप खूप पाव्हणे आले होते. त्यांनीच संपविली ती पोळी!”

प्रेमाला माझ्या उत्तराची मोठी गंमत वाटली. ती मोठ्यानं हसली. पण प्रभाकर मात्र

घुमाच बसला होता. त्याच्या पानातला भातही संपला नव्हता. मी त्याला म्हटलं, “असं काय रे प्रभाकर?”

“भूकच नाही गं ताई मला!”

“भूक नसायला काय म्हातारा झालास तू?” माझ्या बोलण्यानं प्रेमाला अवसान चढलं. ती म्हणाली, “दादा, कुणी टाकलं पानात तर ते त्याच्या शेंडीला बांधायचं हं!” आता कुठं प्रभाकराची कळी उमलली. तो म्हणाला, “इथं शेंडी आहे कुणा लेकाला?”

आम्ही तिघंही खूप खूप हसलो. मी पानावर बसले. प्रभाकर आपल्या खोलीत प्रेमाला गाणं शिकवू लागला—

‘तुझ्या गळां माझ्या गळां
गुंफू मोत्यांच्या माळा!
तुज कंठी, मज अंगठी
आणखी गोफ कोणाला?’

हे गाणं ऐकून हसावं का रडावं तेच मला कळेना. मोत्यांच्या माळा— अंगठी— गोफ— प्रेमानं स्वप्नात तरी यातलं काही पाहिलं आहे का? पोरटी मघांशी पुरणपोळीसाठी रुसून बसली होती नि आता मोत्यांच्या माळा गुंफून हसत आहे.

लहान मुलांना काय? त्यांना कुठलंही गाणं आवडतं. मग त्याचा अर्थ काही का असेना. मी सुद्धा लहान होते तेव्हा एकसारखी गाणी म्हणत नव्हते का? मेळयात एक वर्ष कामही केलं. सारं गाव लोटलं होतं माझी गाणी ऐकायला! पण त्याच मेळयातली एक मोठी मुलगी सिनेमात गेली नि तिच्याविषयी नाही नाही त्या गोष्टी ऐकू येऊ लागल्या. आजीनं पुन्हा मेळयात जायचं नाही म्हणून बजावलं. पुढं दोन-तीन वर्षांनी गायनाच्या वर्गातूनही माझं नाव काढून टाकलं. खूप खूप गाणं शिकायची हौस होती मला. ती सिनेमात गेलेली इंदू मला थट्टेनं म्हणे, “सुशे, तुझ्या वेळेला तुझ्या आईला मधाचे डोहाळे लागले होते. उगीच नाही तुझा आवाज इतका गोड झाला.”

पण आजीनं मला काही पुरं गाणं शिकू दिलं नाही. तिला वाटे गाणं शिकून ही पोरगी चेकाळेल, नाटकात नाही तर सिनेमात जाईन नि नाही नाही ते थेर करील. दुधानं तोंड पोळलं म्हणजे माणूस ताक फुंकून पितं ना? तसं झालं होतं तिचं. आजोबांना एक मूल झालं नि ते कुठल्याशा नाटकमंडळीत गेले. पहिल्या पहिल्यांदा बायकोच्या आणि मुलाच्या, पोटाकरता ते पाच-दहा रुपये पाठवीत. पण पुढं पुढं ते बाटली-बाईच्या नादाला लागले. घरदार सारं विसरून गेली स्वारी. दहा-बारा वर्षांत बायकोचं नि मुलाचं तोंडसुद्धा पाहिलं नाही त्यांनी. एके दिवशी आजीला पत्र आलं— आजोबा वारले असं त्यात होतं.

आजीनं मोठ्या धीरानं आल्या प्रसंगाला तोंड दिलं. किडूकमिडूक मोडून मुलाला मॅट्रिक केलं. पुढं त्याला नोकरी लागली. त्याचं लग्न झालं. आजीला दोन नातवंडं झाली. नात आणि नातू यांची तोंड पाहायला मिळाल्यामुळं तिचे घोडे अगदी गंगेला न्हाले. पण दैवाला कुणाचं बरं बघवतं का? प्रभाकर दोन-तीन वर्षांचा असेल. मी आठ-नऊ वर्षांची होते म्हणून मला पक्की आठवण आहे त्या गोष्टीची. एके दिवशी रात्री बाबा घरी परत आलेच नाहीत. आई नि आजी न जेवता त्यांची वाट पाहत बसल्या. फटफटीत उजाडलं. मी जागी होऊन पाहते तो दोघींचे डोळे रडून रडून सुजलेले. शाळेत गेल्यावर माझ्या बरोबरीच्या मुली मला घालून पाडून प्रश्न विचारू लागल्या. मग माझ्या लक्षात आलं बाबा पळून गेले होते. कचेरीतले पैसे खाल्ल्याचा आरोप होता त्यांच्यावर!

दुसऱ्या कुणा कारकुनाची कारवाई होती ती. पण बळी मात्र बाबा गेले. फार भोळे होते. आजी नेहमी म्हणे, 'माणसानं देवही होऊ नये नि राक्षसही होऊ नये. सांबासारख्या भोळ्या देवाची बायकोसुद्धा दुसरा घेऊन जातो- नि कुणी रावण झाला तर त्याच्या चौदा चौकड्यांचा चक्काचूर करायला राम जन्माला येतो.'

मोठी हुशार आणि बोलकी होती ती. पाच-सात वर्षांपर्यंत बाबांचा पत्ताच नव्हता. पण आईनं आणि आजीनं घर सावरून धरलं. मात्र आजीचा धीर आईपाशी नव्हता. ती एकसारखी खंगतच होती. एके दिवशी संध्याकाळी एक दाढीवाला बुवा आमच्या दारात आला. मी त्याला हाकलून द्यायला लागले. त्यासरशी तो म्हणतो काय? "अग पोरी, मी बाप आहे तुझा."

बाबाच होते ते. चार-सहा दिवसच ते घरात राहिले. त्यांना लपवून ठेवता ठेवता आजीच्या आणि आईच्या अगदी नाकीनऊ आले. इतके असून ते सर्वांच्यावर नाखूषच होते. एका बुवाच्या बरोबर मधली वर्ष काढली होती त्यांनी. त्यांची जीभ शिरापुरी नि पेढे-बर्फी खायला चटावली होती. त्यांना घरातली मीठभाकरी गोड लागेना. आईला तर छळून घेतलं त्यांनी. वाटेल ते बोलत- 'तुझ्यासारख्या खप्पड चेहऱ्याच्या बाईबरोबर कोण संसार करील? बुवांच्याकडे देखण्या, तरण्या शिष्यिणी येतात. बुवांची तृप्ती झाली की उरलेला प्रसाद आम्हांला मिळतो. मग ती बर्फी असो नाही तर बाई असो.'

गरीब बिचारी आई. नुसती गायत्री होती ती. तिनं वर मान करून बाबांच्याकडं रागानं पाहिलंसुद्धा नाही. मग उलट उत्तर द्यायची गोष्ट दूरच राहिली.

पण हे घाणेरडं बोलणं ऐकून माझ्या अंगाचा तिळपापड झाला. रात्री बारा वाजेपर्यंत तळमळत होते मी. काही केल्या झोप येईना, म्हणून अंधारातच आजीच्या अंथरुणाकडे गेले. हात लावला तो आजीच्या डोळ्यांनाच लागला. घळाघळा रडत होती ती.

आजीला रडताना मी कधीच पाहिलं नव्हतं. मलाही रडू आलं. तिला मिठी मारून मी रडायला लागले. मग मात्र तिची आसवं थांबली. मला कुरवाळीत आणि पाठ थोपटीत ती

म्हणाली, ‘सुशे, हा मांग काही तुझ्या आईला सुख देणार नाही! चैनीची चटक लागलीय त्याला. उद्या याला घरातून हाकलून देते बघ! मुलगा झाला म्हणून—’

आजीला मोठा हुंदका आला. अंधारातच माझ्या तोंडावरून हात फिरवीत ती म्हणाली, ‘सुशे, आता माझा मुलगा तू! प्रभाकर अजून लहान आहे. तो मोठा होईपर्यंत— माझा नवरा नाटकी होऊन मातीमोल झाला, माझा मुलगा बुवाच्या नादाला लागून जनावर झाला, पण माझा नातू काही असा होणार नाही. आपल्या प्रभाकराला आपण तिघी मिळून मोठा मोठा करू! आपला प्रभाकर प्रोफेसर होईल, मामलेदार होईल, मुनसफ होईल—’

तिघींच्या जिवांवर आजीनं हा नवा मनोरथ उभारला होता. त्यातली आई तर पुढं दीड दोन वर्षांतच गेली.

दुसऱ्या दिवशी आजीनं बाबांना हाकलून द्यायच्या आधी तेच निघून गेले. पण तेवढ्यात आईच्या वाट्याला बाळंतपण आलं. पुढं योग्य वेळी प्रेमा झाली. अगदी आईच्या वळणावर गेली होती चिमुरडी. तिच्याशी खेळता खेळता आजी, आई नि मी बाबांचं दुःखं अगदी विसरून गेलो. पण झालेली मुलगी फार फार गोड असली, तरी आधीच खंगलेल्या आईला ते बाळंतपण काही मानवलं नाही. आईच्यानंतर थोडक्याच दिवसांनी बाबाही बुवाच्या मठात वारले.

आजी मात्र मोठ्या धीराची. दोन वर्षांच्या आईवेगळ्या मुलीला किती अपूर्वाईनं तिनं वाढविलं. प्रभाकर हायस्कुलात जाऊ लागला होता. त्याला काही म्हटल्या काही कमी पडू दिलं नाही तिनं. दुसऱ्याच्या घरी कामाला जाणं तिला कमीपणाचं वाटे. ती रात्री दळण आणायची आणि भल्या पहाटे मला उठवून उजेडायच्या आत ते दळून, ज्याचं त्याला पोचतंही करून टाकायची. शिवणं, टिपणं, कुणाचं फराळाचं करणं, सारं कसं गुपचूप करीत असे ती. जगातल्या मांड्यापेक्षा तिचा कोंडाच आम्हा भावंडांना अधिक गोड वाटे.

पण प्रभाकर मामलेदार किंवा मुनसफ झालेला पाहायला जगली नाही ती. गतवर्षी जेष्ठात प्रभाकर कॉलेजात गेला नि श्रावणात आजीला देवाघरचं बोलावणं आलं. किती शांतपणानं गेली ती. ती गेली त्याच्या आधल्याच रात्रीची गोष्ट! आजी आपल्याला सोडून जाणार म्हणून आम्ही तिघंही डोळे पुशीत होतो. आम्ही जेवत नाही असं बघताच माझा हात धरून ती उठली, स्वयंपाकघरात आली आणि मला भात-पिठलं करायला लावून आम्ही जेवायला लागल्यावर डोळे भरून ते पाहत बसली.

तिकडं प्रेमा, ‘तुझ्या गळा, माझ्या गळां’ हे गाणं म्हणत होती आणि इकडं मी जेवायला म्हणून पानावर बसले होते. पण घास हातातल्या हातातच राहिला नि मन मात्र मागच्या आयुष्यात भटकून आलं. त्यानं तरी काय करावं? दुपारी मावशीचं ते पत्र आलं आणि आजीचं एकेक वाक्य आठवू लागलं. तिचे शेवटचे शब्द— ‘सुशे, प्रभाकर नि प्रेमा यांची तू आता ताई नाहीस— आई आहेस!’

आई? आई होणं ही स्त्रीच्या आयुष्यात किती आनंदाची गोष्ट असते! मग दुपारच्या त्या पत्राचं उत्तर लिहिताना माझं मन तडफडत का होतं? मावशीला नकार द्यावा, असं त्याला का वाटत होतं?

आणि वाटलं म्हणून त्याचा काय उपयोग होता? शेवटच्या क्षणी अगदी कुशीत घेऊन आजीनं मला सांगितलं, ‘बाळ, स्त्रीची पूजा झाली तर ती घरातच होते. नशिबी असलं तर नवरा, मुलगा, कुणी ना कुणी तिला भक्तीनं फुलं वाहतो. पण घराबाहेर तिच्या वाट्याला काटे नि निखारेच येतात.’

प्रेमाचं बोलणं काही आता ऐकू येत नव्हतं. पानावरून तशीच उठले, आंचवले नि खोलीत डोकावून पाहिलं. प्रभाकराच्या हातात एक पुस्तक होतं; पण तो वर आढ्याकडे पाहत होता! चाहूल लागताच त्यानं वळून पाहिलं. किती केविलवाणी दिसत होती त्याची दृष्टी! माझी खात्री झाली- मी मावशीला हो म्हणून उत्तर घातलं तेच बरोबर होतं.

प्रभाकर उठून माझ्याजवळ आला आणि एकदम स्फुंदत म्हणाला, “ताई, मी कारकून सुद्धा व्हायला तयार आहे गं! पण-”

मी हसत हसत म्हटलं, “माझा प्रभाकर कारकून होणार नाही. मामलेदार होणार आहे- मुनसफ होणार आहे.”

प्रभाकर आणि प्रेमा यांची आईच नव्हे तर आजी झाले होते मी. आजी असंच बोलत असे अगदी.

पण प्रभाकर माझ्याकडे आश्चर्यानं पाहू लागल्यावर माझं उसनं अवसान नाहीसं झालं. मावशीचं पत्र त्याला वाचायला द्यायचं! किती साधी गोष्ट! पण ते देताना माझा हात थरथर कापत होता. पत्रातलं अक्षर नि अक्षर मला पाठ झालं होतं. पण प्रभाकर जसं जसं ते रागारागानं वाचू लागला, तसा तसा त्यांतला प्रत्येक शब्द माझ्या कानाला उकळलेल्या तेलासारखा वाटू लागला.

चि. सुशीलेस अनेक आशीर्वाद.

“एका स्थळाबद्दल मागं तुला लिहिलं होतंच! ते गृहस्थ एक-दोन दिवसांत इराणातून येत आहेत, त्यांचं वय अवघं पंचेचाळीस वर्षांचं आहे! तुझ्या वयाच्या दुप्पटसुद्धा नाही दोन-तीन वर्षं कमीच आहेत, नाही का? माझ्या लग्नात मी आठ वर्षांची होते नि तिकडची स्वारी अठरा वर्षांची होती. दुपटीपेक्षा अधिक वय होतं. पण माझा संसार सुखाचा झाला की नाही?

हे इराणातले गृहस्थ बिजवर आहेत. पण एक मुलगा आहे त्यांना. फार तर तुझ्याहून चार-

दोन वर्षांनी मोठा असेल तो! आयतं बरं झालं. लवकर सून येईल तुझ्या हाताखाली. इराणात वीस-पंचवीस हजार रुपये कमावलेत त्यांनी! तेव्हा तू हूं म्हटलंस की आमची सुशी श्रीमंत पतीची राणी होऊन जाईल. मग आपल्या गरीब मावशीची आठवणसुद्धा होणार नाही तिला!

प्रभाकराचं शिक्षण मुंबईला आमच्याकडं होईल का असं तू विचारलं होतंस! त्याला शिकवायला हे हवंच! साध्या मॅट्रिकला कोण गं विचारतं हल्ली? पण घरच्याच मुलांना शिकविताना आमच्या तोंडचं पाणी पळतंय! काय ती फी, काय ती पुस्तकं—

तू हे स्थळ पत्करलंस तर प्रभाकराचं शिक्षण पुरं होईल, सारं काही ठीक होईल.

खरं सांगू तुला सुशे? चांगल्या शिकल्या सवरलेल्या मुली बेगमा होऊन फिरताहेत हल्ली नि त्या तरी काय सरळपणानं राहतात म्हणतेस? गाठतात मग एखादा डॉक्टर नाही तर पंढरपूर. आपल्या भाचीनं असं काही करू नये असं कुठल्याही मावशीला वाटणारच. तू तर काय धड शिकलीही नाहीस. इंग्रजी पाच-सहा इयत्तांना काही किंमत नाही आता. रूप पाहावं तर तेही मध्यमच. तू शहाणी आहेस. तुझी आजी गेल्यापासून संसार चालवीत आहेस. तेव्हा तुला अधिक लिहायला नको.”

पत्र वाचता वाचता प्रभाकर अगदी संतापून गेला. शेवटी माझ्याकडं पाहून तो म्हणाला, “ताई, या पत्राचं उत्तर—”

मी काही बोलण्यापूर्वी तो पत्राचे तुकडे करू लागला. त्याच्या हातातून ते हिसकावून घेत मी म्हटलं, “प्रेमपत्रं अशी फाडायची नसतात, प्रभाकर!”

“मावशी झाली म्हणून काही माणुसकी आहे की नाही? आपली मुलगी देईल का ती या म्हाताऱ्याला?”

५ दासोपंत

छे! छे! छे! या पंचवीस वर्षांत पार बदलून गेली मुंबई. बोरीबंदरवरनं सरळ नरसिंहाश्रमात आलो. पण मनाला वाटत होतं मी चुकून लंडनला तर आलो नाही ना? आश्रमाच्या दारावर पाटी होती म्हणून बरं! नाही तर एखाद्या इराण्याच्या हॉटेलात शिरतोय असं वाटलं असतं मला. मॅनेजरच्या ऑफिसात रेडिओ ठेवलाय. इराणला जायच्या आधी मी आश्रमात राहत होतो तेव्हा एखादा ग्रामोफोन घ्या म्हणून याच मॅनेजरच्या विनवण्या करून आमच्या दातांच्या कण्या झाल्या होत्या. शेवटी कंटाळून फीस्टच्या दिवशी कुठला तरी ग्रामोफोन लेकाचा उसना घेऊन येई आणि त्याच्यावर तीच तीच गाणी लावून वेळ काढी. जमनातट— असलं काहीतरी एक गाणं होतं तेव्हा. गाणं गोड होतं मोठं. पण हा मॅनेजर ते इतक्यांदा लावी की कुणीतरी शेवटी त्याला म्हणाला, ‘मॅनेजर, जमनातटाची माती आता पार ढासळलीय! सांभाळा हं! नाही तर एकदम खाली जाऊन यमुनेत गटांगळ्या खायला लागाल.’

मॅनेजरशी बोलता बोलता मी मनात रेडिओ घ्यायचं ठरवलं. हो, आमचा आणि आमच्या नव्या कुटुंबाचा वेळ तरी जायला हवा ना? सकाळी देवपूजा नि संध्याकाळी देवदर्शन मिळून माझे चार तास सहज जातील. पण आमच्या मंडळींना काही करमणूक हवी की नको? नाही तर सिनेमाला चला म्हणून त्यांचा ससेमिरा लागायचा मागं. हे सिनेमा प्रकरण आपल्याला अगदी नापसंत आहे. अंधारात बायकोच्या पलीकडं कोण बसलं आहे हे नवऱ्याला दिसत नाही ही गोष्ट तर जाऊ द्याच. पण समोर पडद्यावर दाखवितात ते तरी काय सभ्य मनुष्यानं पाहण्यासारखं असतं? चुंबन, आलिंगन— अरे लेकांनो, दुसऱ्या काही गोष्टी जगात आहेत की नाहीत नि चुंबनच दाखवावयाची तर ती लहान मुलांची दाखवा की.

मॅनेजर हमालाला खोली दाखवायला वर गेला होता तो खाली आला. आता त्याचा चेहरा अगदी जवळून दिसला मला. मी इराणला गेलो तेव्हा त्याच्या डोक्याचा एक केसही पांढरा झाला नव्हता नि आता पाहतो तो चांगलं टक्कल पडलय त्याला.

“नाव घ्या टिपून!” मी त्याला म्हटलं.

“आहे, ध्यानात आहे माझ्या. दरवर्षी सहकुटुंब आपण वऱ्हाडातून येता—”

“आपण सहकुटुंब येता?” मूर्ख कुठला! म्हणे ध्यानात आहे. या ध्यानाचा कान धरून त्याला ‘माझं नाव दासोपंत देव, इराणमधून पंचवीस वर्षांनी परत येतोय मी!’ असं सांगायचं मनात आलं माझ्या. पण म्हटलं जाऊ दे. पिकलं पान झालंय. कान धरायला जावं तर एखादे वेळी तो तुटून हातातच यायचा.

माझं नाव ऐकताच तो चकित झाला. पण लगेच हसून म्हणतो काय, “आहो- हो! दासोपंत देव तुम्ही? आठवलं सारं. वऱ्हाडातनं एक वयस्क गृहस्थ येतात इथं दरवर्षी. त्यांच्या नि तुमच्या चेहऱ्यात इतका सारखेपणा आहे म्हणता.”

मनुष्य आपल्यावरनं जग ओळखतो ते असं. स्वारी स्वतः झालीय म्हातारी तेव्हा दुसरी माणसंही याला वयस्क दिसायचीच.

अशोकला करायची तार त्याच्याकडं लिहून दिली नि थेट वरच्या मजल्यावरची माझी खोली गाठली. खिडकीतून मोठी मौज दिसत होती बाहेरची. पंचवीस वर्षांत लोकांच्या चालीरीतीत काय भयंकर अंतर पडतं. मी मुंबईत नोकरीला आलो तरी आमचा घेरा नि शेंडी कायम होती. पण रस्त्यावरनं बोडक्यानं जाणाऱ्या एकाच्या डोक्यावर आता शेंडीची बट असेल तर शपथ! चांगल्या चाळीस वर्षांच्या बायका गोल नेसून रस्त्यानं मिरवत चालल्या आहेत. सब गोलंकर झाला हेच खरं. आपल्याला करायचं काय म्हणा लोकांशी. आमचं दुसरं कुटुंब काही फार शिकलेलं नाही. चांगली बालबोध घराण्यातील मुलगी आहे म्हणे. तिच्या मावशीच्या नवऱ्यानं फोटो पाठविला होता. यावरनंसुद्धा मुलगी मोठी विनयशील दिसली! म्हटलं- ‘शुभस्य शीघ्रम्!’ पाहायचा फार्स हवा कशाला. तिकडूनच माझा होकार मी कळविला.

कुणी तरी दारावर टकटक केलं. दार उघडून पाहतो तो तिच्या मावशीचा नवरा. ‘मी आनंदानं या लग्नाला तयार आहे’ म्हणून मुलीनं लिहिलेलं पत्रच दाखविलं त्यानं मला, हे फार बरं झालं. नाही तर कुणी तरी लग्न झाल्यावर तिच्या मनात भलतंच काही तरी भरवून द्यायचा.

ते पत्र ठेवून तो गृहस्थ निघून गेला. मग मात्र काही केल्या माझा वेळ जाईना. सहज ट्रंक उघडली नि मुलीचा फोटो काढून तो पाहत बसलो. सुशीला! छान नांव आहे माहेरचं. आपणही तेच ठेवणार. अलीकडं सिनेमानटींची नि अमरकोशांतली नावे ठेवायची फार लहर येते लोकांना. परीक्षा पास होणाऱ्या पोरींची नि वर्तमानपत्रांत छापून येणाऱ्या लग्नांतली नावं बघा ना- कांचनमाला, सुवर्णप्रभा, हेमलता. मुलींची नावं आहेत की भस्मांची नावं आहेत, अशी शंका यायची एखाद्याला.

ट्रंकेत अशोकचा लहानपणीचा फोटोही होता. तो घेतला नि टेबलावर सुशीलेच्या फोटोशेजारी ठेवला. आपण काही कवी नाही बुवा. पण लहानपणी शाकुंतलांतलं एक पद पाठ झालं होतं. ‘वृक्षवेल या दोहींची जोडि शोभते!’ ते आठवून असं वाटलं- कालिदास घ्या नाही तर त्याचा काका शेक्सपीअर घ्या, तरुण-तरुणींच्या जोड्या जमविण्याचा नाद या लोकांना फार. पण नवरा-बायकोप्रमाणं आई आणि लहान मुलगा, नाही तर बाप आणि लहान मुलगा यांची जोडी सुद्धा पाहण्यासारखी असते. मोठी गंमत वाटते अशा वेळी. हे या कवीच्या लक्षात कसं येत नाही? कालिदासाचं ते वृक्षवेलीचं काव्य दुरुस्त करायची स्फूर्ती झाली मला. सुशीलेचा फोटो नि अशोकचा फोटो पाहत पाहत मी हळूच

गुणगुणलोसुद्धा ‘फूलवेल या दोहोंची जोडि शोभते!’

मॅनेजरनं खूप वर्तमानपत्रं आणून खोलीत टाकली. अशोकचा फोटो टेबलावर ठेवून मी वर्तमानपत्र वाचायला लागलो. सुशीलेचा फोटोसुद्धा टेबलावर ठेवायला हरकत नव्हती म्हणा. पण कुणी तरी चटकन् ‘कुणाचा फोटो’ म्हणून प्रश्न करायचा आणि—

एकूण एक वर्तमानपत्रं हल्ली भविष्य छापायला लागलेली दिसली. इराणमध्ये इतकी पाहायला मिळत नसत. बाकी कधी तरी हे असं होणार हे मलाही ठाऊक होतं. पण मी इराणला गेलो तेव्हा वर्तमानपत्रांचे संपादक नि शहाणे सुशिक्षित बडबडत असत— ‘भविष्य हे एक वेड आहे! ग्रहबिह सब झूट है!’ आता कळला वाटतं शनिमहाराजांचा तडाका यांना? देव नाही, धर्म नाही, म्हणून अग्रलेखात खुशाल ओरडा लेकांनो! भविष्य छापल्याशिवाय तुमचं काही चालत नाही, हे तर खरं आहे ना?

एकेक वर्तमानपत्र घेऊन माझ्या राशीचं भविष्य पाहू लागलो. पहिल्या भविष्याचा आरंभच काव्यानं झाला होता—

‘प्रेमवांचुनि सर्व सुनें
जग भासं बापुडवाणें।’

हा ज्योतिषी कवी आहे की काय मला कळेना. प्रत्येकाच्या राशीला आपली एक कविता होतीच. बाकी माझं मन त्यानं अचूक ओळखलेलं दिसलं.

दुसरं वर्तमानपत्र उघडून माझी रास पाहिली. हा ज्योतिषी मोठा तत्त्वज्ञानी दिसला. स्वारीनं लिहिलं होतं— ‘माणसाला स्वतःचं मन कधीही कळत नाही. तेव्हा उतावळेपणानं वागू नका. लग्नघाई करू नका.’ तत्त्वज्ञानी माणसं मूर्ख असतात ती अशी. म्हणे लग्नघाई करू नका. लग्नाची घाई करू नका तर काय मरायची घाई करा?

मसूरकर ज्योतिष्यांची एवढी मोठी पत्रिका माझ्या ट्रंकेत पडली आहे. तिच्यातलं अक्षर नि अक्षर आतापर्यंत खरं झालं आहे. मग असली भुक्कड भविष्यं कशाला वाचा म्हणून मी वर्तमानपत्रं दूर भिरकावून दिली आणि स्वस्थ पलंगावर पडलो. डोळे मिटून घेतले तो सुशीलेचा फोटो नि त्याच्याजवळ एक लहान मुलाचा फोटो असे दोन फोटो दिसू लागले. माझं मलाच हसू आलं.

अशोक येईपर्यंत एकट्यानं मुंबईत राहायचं. वेळ जाता जाईना. इराणात पंचवीस वर्षांत मनाला अशी हुरहूर लागली नव्हती कधी. पण आता एकेक दिवस वर्षासारखा वाटू लागला.

मॅनेजरला भविष्यावर माझी श्रद्धा आहे हे ठाऊक होतं. त्यानं एक ज्योतिषी फार चांगला

म्हणून पाठवून दिला वर माझ्याकडं. पण तो गाढव सांगायला लागला, ‘आता तुम्हांला संततियोग नाही!’ मसूरकरांची पत्रिका टाकली त्याच्यापुढं. त्यांचं चालू वर्षाचं भविष्यही दाखविलं- ‘लग्नयोग निश्चित. लहान मूलही लवकरच घरात खेळू लागेल.’

त्या ज्योतिष्यानं मुकाट्यानं निघून जायचं की नाही? तो मसूरकरांनाच शिब्या द्यायला लागला. मग मात्र मला राहवेना. सरळ हात धरला नि बाहेरची वाट दाखविली त्याला आणि मॅनेजरला सांगितलं की, आता ब्रह्मदेवाचा बाप आला तरी त्याला माझ्याकडं पाठवू नका.

त्या पडत्या फळाची आज्ञा घेऊन मॅनेजरनं केलं काय, तर अशोकालाच अडवलं. अगदीच रेम्याडोक्या आहे. आपल्या हातानं तार पाठविली होतीन पण अक्कल काही कुणाला शिकवून येत नाही हेच खरं.

अशोक खोलीत आला, त्यानं मला नमस्कार केला आणि ‘तात्या’ म्हणून प्रेमानं हाक मारली. त्या हाकेनं केवढा आनंद झाला मला. वाटलं- पुढं व्हावं आणि अशोकला घट्ट मिठी मारावी, अगदी पोटाशी धरावं. पण अशोक केवढा मोठा झाला होता. त्या टेबलावरच्या फोटोत नि त्याच्या तोंडावळ्यात काडीचंही साम्य नव्हतं.

मी त्याला जवळ बसवून घेतलं आणि टेबलावरच्या फोटोकडं पाहत म्हटलं, “इतकी वर्षं हाच फोटो मी दररोज पाहत होतो. माझा अशोक अजून फार लहान आहे असंच वाटत होतं मला. स्वप्नात मी तुझे पापे घेत होतो, तुला मांडीवर घेऊन थोपटीत होतो, पाठीवर घेऊन घोडाघोडा म्हणून नाचतही होतो. पण आता तुला घोडा म्हणून पाठीवर घेतलं, तर लोक मला गाढव म्हणतील आणि तेसुद्धा साधं गाढव नाही. अगदी इराणी!”

माझ्या बोलण्याला मीच खूप हसलो. अशोकचे ओठ अलग झाले असतील नसतील. मी मनात खूणगाठ बांधली- चिरंजीव चांगलेच आतल्या गाठीचे आहेत.

मी लग्नाचा विषय हळूच काढला. हो, उघडं कसं बोलायचं? मी म्हणालो, “तुला तारेनं बोलवायचं कारण म्हणजे काम जरा घाईचं आहे. लग्नघाईचं म्हणेनास!” त्याला वाटलं बापानं आपलंच लग्न ठरवलंय. मी त्याच्यापुढं मसूरकरांची पत्रिका टाकली, माझा लग्नयोग नि अपत्ययोग दाखविला आणि त्याला स्पष्ट कल्पना यावी म्हणून म्हटलं, “एक नाही, दोन नाही, बायकापोरांवाचून इराणात पंचवीस वर्षं काढली मी!”

मला वाटलं होतं की या शब्दांनी त्याचं मन द्रवेल, आपला बाप लग्न का करीत आहे याची त्याला कल्पना येईल. पण तो उलट मलाच उपदेश करायला लागला. चांगलीच जुंपली आम्हा दोघांची.

अशोक म्हणाला, “तात्या, आता या वयात तुम्ही लग्न करणं हे...”

त्याला पुढं बोलू न देता मी विचारलं, “असं काय रे वय झालंय माझं? या वयात तुझ्याशी कुस्ती खेळण्याची ताकद आहे माझ्या अंगात!”

“लग्न करायचंच तर एखाद्या प्रौढ विधवेशी पुनर्विवाह करावा!”

“हे पहा अशोक, तू मोठा सुधारक झाला असशील. पण इतकी वर्षे इराणात काढली तरी देवधर्म, साधुसंत, शनि-मंगळ, या साऱ्यांवर माझा विश्वास अगदी कायम आहे.”

“म्हणजे आपली मुलगी शोभणाऱ्या एखाद्या मुलीबरोबर या वयात तुम्ही लग्न करणार. लग्नाच्या बाजारात तुम्ही एक मुलगी विकत घेणार!”

“जगाच्या बाजारात प्रत्येकाला विकून घ्यावंच लागतं, बाबा! तुझ्या बापानं इराणात पंचवीस वर्षे काढली ती काही तिथल्या शहाचा पाहुणा म्हणून नाही— एका रॉकेल तेलाच्या कंपनीत आणि एका औषधाच्या दुकानात.”

ही मात्रा मात्र चांगली लागू पडली. अशोक कसा चूप बसला अगदी. लोखंड मऊ झालं होतं. तेव्हा मीही दोन घाव अधिक घालावेत म्हणून म्हटलं, “हे पाहा अशोक, मुलांच्या लग्नात मोठ्या माणसांनी आणि मोठ्या माणसांच्या लग्नात मुलांनी ढवळाढवळ करायचं काही कारण नाही. तू मुकाट्यानं लग्नाला ये, काय चार लाडू खायचे असतील ते खा आणि आपल्या खोलीत खुशाल मानसशास्त्रावरचे ग्रंथ वाचत बस.”

या पाण्यानं आग विझून जाईल असं मला वाटलं होतं— पण तेल ठरलं ते! अगदी घासलेट!

अशोक एकदम उसळून म्हणाला, “प्राण गेला तरी हजर राहणार नाही मी या तुमच्या लग्नाला. तुम्ही विकत घेतलेली माझी नवी आई पाहायला तुमच्या घरातही मी पाऊल टाकणार नाही. तात्या, आपलं सुख दुसऱ्याच्या दुःखावर उभारणं यासारखं दुसरं पाप नाही जगात.”

तो मोठ्या तळमळीनं बोलत होता. क्षणभर मलासुद्धा त्याचं बोलणं खरं वाटलं. पण दुसऱ्याच क्षणी मनात आलं— अशोकला जगाचा काय अनुभव आहे? पुस्तकातली सुंदर सुंदर तत्वं बोलून दाखविण्याइतकं जगात दुसरं काहीच सोपं नाही. या तरुण माणसांचं चुकतं ते इथंच. म्हणे दुसऱ्याच्या दुःखावर माणसानं आपलं सुख उभारू नये. हा जगावा म्हणून त्याच्या आईनं मरण पत्करलं नसतं, तर मला उपदेश करायला आज या नरसिंहाश्रमात हा आला असता का?

पण त्याचं तोंड बंद करायला ही गोष्ट सांगायची तरी काय जरूर होती?

सुशीलेचं पत्रच मी त्याच्या हातात दिलं. ‘मी आनंदानं लग्नाला तयार आहे’ हे तिचे शब्द

वाचताच असा चेहरा झालाय स्वारीचा! माझ्या अगदी मनात आलं होतं म्हणायचं की, 'लेका, काही झालं तरी मी तुझा बाप आहे. चार-पाच नव्हेत. चांगले वीस पावसाळे तुझ्यापेक्षा अधिक पाहिले आहेत मी!'

किती वेळ तरी अशोक त्या पत्राकडे पाहत उभा होता. बापलेकांचा समेट होणार म्हणून मलाही आनंद झाला. पण त्या पत्रांतल्या पत्त्यावर नजर टाकून ते माझ्या हातांत परत देत आमचे चिरंजीव म्हणाले, "बरं आहे तात्या, तुमची नि माझी पहिली भेटच शेवटची ठरावी, याचं फार वाईट वाटतं मला. पण—"

पुढचं व्याख्यान ऐकण्यात काय अर्थ होता? संतापाच्या भरात मी सरळ त्याला चालतं व्हायला सांगितलं. दोन मिनिटांनी मी खिडकीतून बाहेर पाहिलं. अशोक दूरवर जात होता.

६ पुष्पा

अशोक मला सोडून दूर दूर जात आहेत असं वाटून माझे डोळे भरून आले.

तसं पाहिलं तर ते मुंबईला जात होते. वडील एकाएकी इराणहून आले. त्यांनी तार केली. लगेच अशोक त्यांना भेटायला निघाले. यात एवढं वाईट वाटण्यासारखं काय होतं? पण ब्रह्मदेवानं बायकांची मनंच फुलांची केली आहेत.

बायकांच्या डोळ्यांत गंगा-यमुना दिसल्या, की पुरुषांची सरस्वती प्रगट होते असं गडकऱ्यांनी का कुणीसं लिहिलं आहे ना? फार फार खरं आहे ते. मी हातरुमालानं हळूच डोळ्यांतलं पाणी टिपत आहे हे अशोकांच्या लक्षांत आलं मात्र डब्याच्या खिडकीवरचा आपला हात त्यांनी उचलला आणि खिशांतून हातरुमाल काढीत ते म्हणाले, “मी येऊं का मदतीला?” पावसात चांदणं पडावं तशी माझी स्थिती झाली. मी मानेनंच म्हटलं, “तुम्हांला सदान्कदा थट्टाच सुचते आपली!”

पण थट्टा करायची लहरच आली होती त्यांना! ते म्हणाले, “गंगा-यमुनांना पूर आला म्हणजे खेडीच्या खेडी वाहून जातात!”

“ते काही का असेना! एक माणूस काही कधी वाहून जायचं नाही!”

लगेच त्यांनी दुसरीच गोष्ट काढली— “पुष्पा, मेघदूत वाचलं आहेस ना तू? त्या वेळी तारायंत्र नव्हती, टेलिफोन नव्हते, पोस्टांनं पत्रंसुद्धा पाठविता येत नव्हती. म्हणून तर यक्षाला मेघाबरोबर बायकोला खुशालीचा निरोप पाठवावा लागला. त्या यक्षाच्या बायकोपेक्षा तर तुझं दुःखं अधिक नाही ना?”

माझं दुःख! पुरुषांना बायकांची दुःखं कळतच नसावीत. आज आम्ही दोघांनी वनभोजनाला जायचं ठरविलं होतं. तिथं नदीत डुंबताना मी अशोकांच्या अंगावर पाणी उडवणार होते, बोटिंग करताना ‘एक होता राजा’ हे गाणं म्हणून ते कसे हसतात ते पाहणार होते. किती किती गमती करणार होते. पण त्यांच्या वडिलांची ही तार आली ना? वडील माणसांना लहानाचं सुख बघवतच नाही मुळी. त्यांनी एक दिवस उशिरा तार केली असती, तर आमचं वनभोजन कसं छान पार पडलं

असतं नि मुलावर इतकं प्रेम होतं, तर पंचवीस वर्षांत त्याला भेटायला का आले नाहीत हे वडील?

गाडीची घंटा झाली. मी अशोकांना म्हटलं, “लवकर लवकर परत या हं!”

ते हसून म्हणाले, “तात्यांचं काय काम असेल तसं—”

त्यांना पुढं बोलू न देता मी म्हटलं, “ते इराणला नेणार आहेत तुम्हांला!”

“आपलं काय गेलं जायला?”

“मग तीन तिकिटं काढायला सांगा तुमच्या तात्यांना!”

अशोक केवढ्यानं हसले! मीही हसू लागले. गार्डनं शिट्टी वाजविली, हिरवं निशाणही दाखविलं. गाडी चालू लागली. मी एकदम अशोकांच्या हातातला रुमाल काढून घेतला. त्यांचे अस्पष्ट शब्द ऐकू आले, “चोर चोर म्हणून साखळी ओ—?”

‘आई’ ही गॉर्कीची कादंबरी पुन्हा वाच म्हणून अशोकांनी मला सांगितलं होतं त्यावेळी मी थट्टेनं म्हटलं होतं, ‘बायको’ म्हणून एखादी कादंबरी नाही का? ती आधी वाचायला हवी मला.

स्टेशनावरनं घरी आल्यावर कसं उदास वाटायला लागलं. मावशी नि चिंतोपंत यांचं हसणं-खिदळणं पलीकडं चाललंच होतं. कानात बोटे घालून घ्यावीत, असं वाटलं अगदी.

मुकाट्यानं ‘आई’ ही कादंबरी घेऊन आरामखुर्चीत पडले. पण समोरच्या शब्दांचा अर्थच कळना. अशोकांची मूर्ती डोळ्यापुढं उभी राहिली. आता गाडी कुठं असेल, अशोकांना माझी आठवण होत असेल की नाही, त्यांनी बॅग उघडली असेल का, उघडली असली तर वरच ठेवलेली श्रीखंडाच्या वड्यांची पुडी पाहून ते मनात काय म्हणाले असतील—

किती गोड कल्पनांवर तरंगत राहत होतं माझं मन! मध्येच हातांतल्या पुस्तकाकडं माझं लक्ष गेलं. अशोकांना ही कादंबरी इतकी का बरं आवडते! तिच्यातली आई मुलावर प्रेम करते म्हणून? पण कुठली आई आपल्या मुलावर प्रेम करित नाही? माझ्या आईला अक्षरओळख नाही, जवाहरलालांचं नाव देखील ठाऊक नाही, क्रांती या शब्दाचा अर्थसुद्धा तिला सांगता येणार नाही; पण माझ्यावर तिची जी माया आहे ती या कादंबरीतल्या आईच्या मायेपेक्षा काही कमी नाही. असं विलक्षण काय आहे मग या कादंबरीत?

अशोकांच्या रुमालानं घाम टिपताना अंगावर कसा गोड काटा उभा राहिला. आमच्या घरात पोपट नाही. नाही तर मेघदूतातल्या यक्षाच्या त्या पत्नीप्रमाणं ‘विठू, विठू, तुला अशोक आठवतात का रे?’ असं विचारायला मी कमी केलं नसतं. वर्ष दोन वर्षांपूर्वी संस्कृत कवीची प्रेमाची वर्णनं वाचून मला हसू येई! वाटे, काव्य करणारे नि निंदा करणारे सारखेच असतात. वीतभर काकडी नि सात हात वाकडी, असं म्हटल्याशिवाय समाधानच होत नाही त्यांचं. पण आता वाटतं काव्य हा थोडासा पारा उडालेला आरसा आहे. माणसाचं खरंखुरं मन त्यांत पुरं पुरं दिसतच नाही कधी.

आजचं वनभोजन तर चुकलंच! आता अशोक परत आले म्हणजे आश्रमाच्या कामासाठी बाहेरगावी जातील. अगदी कॉलेज सुरू व्हायच्या वेळेला परत येतील ते! आश्रमाच्या खोल्या वाढवायच्या आहेत तेव्हा खूप भीक मागायला हवी असं परवाच ते म्हणत नव्हते का? एकदा कॉलेज सुरू झालं म्हणजे मग बोलायलाच नको. अशोक नि घड्याळ यांच्यात काहीच अंतर उरत नाही. सकाळी वाचन, दुपारी कॉलेज, संध्याकाळी आश्रम. त्यांची नेमानं गाठ पडायला हवी, तर आश्रमातच जाऊन राहायला हवं पुष्पाला!

सुट्टीतले आठ-पंधरा दिवस तरी हे सुख मिळेल असं वाटलं होतं. पण कॉलेजला सुट्टी पडायला नि अशोकांचे वडील यायला एकच गाठ पडली. त्यांचं पंचवीस वर्षांचं प्रेम तुंबून राहिलंय! ते कसले लवकर मुलाला सोडतात आता?

अशोकांच्याजवळ असल्या तक्रारी करायचीही सोय नाही. मी एकदा म्हटलं होतं, “सकाळी उठताना प्रत्येक दिवस कसा सोन्याचा वाटतो मला!” त्यांनी लगेच उत्तर दिलं, “सूर्याचे किरण अंगावर पडल्यावर उठत असशील तू!” मी म्हटलं, “अं हं! झोपेत मनुष्य कुठल्या तरी विचित्र जगात असतो. जागं व्हायला लागलं की तो या जगात येतो. अशी जाग येते तेव्हा मला पहिली आठवण होते ती तुमची! त्या वेळी वाटतं- जगात दोनच माणसं आहेत- अशोक आणि पुष्पा!”

माझ्या या बोलण्याचं त्यांना कौतुक वाटलं, असं त्यांच्या मुद्रेवरनं दिसलं. पण लगेच ते म्हणाले, “पुष्पा, माणसांची दोन जग असतात. एका जगात तो राजा असतो; पण दुसऱ्या जगात त्याला सेवक व्हावं लागतं.”

ते असं काही बोलू लागले की गोंधळून जातं माझं मन. समुद्र दिसताना किती सुंदर दिसतो. पण पाहणाऱ्याला त्याच्यात उडी टाकून पैलतीराला जाण्याचा धीर कधी होतो का? माझंही तसंच होतं. शब्दांच्या आड लपलेलं त्यांचं मन मी शोधायला लागले की मला एक प्रकारचं भय वाटू लागतं त्यांचं.

एकदा तीन-चार दिवसांत ते भेटले नव्हते. त्यांची गाठ पडल्यावर मी रागानंच म्हटलं, “प्रेम आंधळं असतं हे अगदी खरं हं!”

“ते कसं काय बुवा?” हा प्रश्न विचारताना अशोकांची मुद्रा एखाद्या अजाणत्या मुलाच्याप्रमाणं दिसत होती.

मी म्हणाले, “प्रेम आंधळं असतं म्हणून तर ते आपल्या माणसाच्या घराची वाट चुकतं!”

ते क्षणभर हसले. पण मग त्यांनी मला जे व्याख्यान सुनावलंय तसलं वर्गातसुद्धा कधी दिलं नसेल. म्हणे पुष्कळांची प्रीतीही आत्मप्रीती असते- आपल्या आवडत्या माणसाच्या सहवासाची इच्छा हे मालकी हक्काचं दुसरं रूप आहे. एक अन् दोन! अलीकडं मानसशास्त्र

नाही नाही ते चमत्कार सांगायला लागलंय. त्यात अशोक पडले त्या विषयाचे प्रोफेसर! काय सांगतील तेवढं थोडंच आहे.

मुंबईला गेल्याबरोबर पत्र पाठवायचं कबूल केलं होतं त्यांनी. म्हणून तिसऱ्या दिवशी सकाळी किती लवकर उठले मी. मेल काही माझ्याकरिता लवकर येणार नव्हती. पण पोस्टमनला यायला वेळ होईल म्हणून मीच पोस्टात गेले. पाचच मिनिटं आधी तो टपाल वाटायला निघाला होता. असा राग आला मला त्याचा.

मुकाट्यानं घरी येऊन वाट पाहत बसले. पलीकडच्या बंगल्याजवळ त्याची सायकल दिसली. माझी छाती कशी धडधड करायला लागली. अशोकांनी काय काय लिहिलं असेल पत्रात? ‘गाडी सुटली तेव्हा तू माझा हातरुमाल ओढून घेतलास. तुलाही तशीच ओढून मी गाडीत घेतली असती तर बरं झालं असतं!’ असं काही तरी त्यात असेल का? पण टपालाचा शिपाई तडक पुढंच गेला. आमच्या बंगल्याकडं हुंकूनसुद्धा पाहिलं नाही त्यानं! मला वाटलं धांदरट दिसतोय हा. पुन्हा हेलपाटा घालावा लागेल म्हणावं माझं पत्र द्यायला.

याला काही हेलपाटा घालावा लागला नाही. अशोकांचा मनस्वी राग आला मला. त्यांची खोड मोडावी म्हणून फोनवरून त्यांच्याशी बोलण्याकरिता मी घराबाहेर पडले. पण मध्येच मनात आलं— नव्या नवसांनी वडील भेटलेत त्यांना. त्या नादात आपल्या पुष्पाला दोन ओळींचं पत्र पाठवायची सुद्धा त्यांना आठवण राहिली नाही. आपण फोन करावा आणि त्या नरसिंहाश्रमाच्या मॅनेजरनं सांगावं की, बाप-लेक एक मुलगी बघायला बाहेर गेले आहेत. हात दाखवून असलं अवलक्षण करून घ्या कशाला?

अध्यां वाटेतूनच मी परतले. पण घरी जाण्यापूर्वी वाटायला लागलं— अशोकांनी स्वतःच्या घरच्या पत्त्यावर पत्र पाठविलं असेल— इथं मावशीबिवशीच्या हातात पडेल म्हणून— हं! असंच असेल. ते पत्र लगेच पोहोचतं करावं एवढी अक्कल त्या चंदूला असती तर— तर गडी कशाला झाला असता तो?

जवळ जवळ धावतच अशोकांच्या बिऱ्हाडी गेले मी. दार उघडंच होतं. त्यांनी बरोबर नेलेली बॅग पाहून तर आश्चर्यच वाटलं मला. चंदूही इतक्यात आला. काही तरी विचारायचं म्हणून मी त्याला म्हटलं, “पत्रबित्र आलंय का रे अशोकांचं?”

“साहेबच आलेत!”

अशोकांनी आपली बॅग काही पोस्टानं पाठविली नाही हे मला कळत होतं. पण चंदूच्या त्या उत्तराचा असा संताप आला मला!

“कुठं गेलेत तुझे साहेब?”

त्यानं क्षणभर माझ्याकडं विचित्र नजरेनं पाहिलं. अशोकांना साहेब म्हणण्याचा हा माझा पहिलाच प्रसंग होता.

त्यानं उत्तर दिलं, “आश्रमाकडं!”

मी अशोकांच्या दारातून बाहेर पडले मात्र! कसं गुदमरल्यासारखं व्हायला लागलं मनाला. कुठं तरी बाजूला जाऊन रडावं म्हणजे— लगेच वाटलं, मी का म्हणून टिपं गाळीत बसेन? माझा काही अशोकांच्यावर हक्कच नाही का? अशी आश्रमात जाईन अशोकांना घेऊन येईन.

रागानं मनुष्य झटपट काम करतो की काय कुणाला ठाऊक? किती लवकर पोहोचले मी आश्रमात! अशोक आपल्या खोलीत आहेत असं कळलं. खोलीचं दार लोटलेलं होतं. आत चिंतोपंत आणि अशोक आश्रमाचे हिशोबबिहोब करीत बसले असतील म्हणून मी ते उघडलं. आत दोनच माणसं होती. एक अशोक नि दुसरं— एक सुंदर मुलगी.

अंधारात हाताला काही तरी लिबलिबीत लागून सापाच्या कल्पनेनं अंगावर काटा उभा राहतो ना? तसं झालं मला. मी परतणारच होते— इतक्यात अशोक म्हणाले, “ये ना पुष्पा.”

मी आत गेले. त्या मुलीकडे बोट दाखवीत अशोक म्हणाले, “ही तारा— त्या दिवशी आलेली नवी मुलगी. तारा, ही कोण ठाऊक आहे का?”

मला गुदगुल्या होऊ लागल्या. पण लगेच त्या गुदगुल्यांचं रूपांतर चिमट्यात झालं. अशोक ताराला म्हणाले, “ही पुष्पा, माझी आवडती विद्यार्थिनी!”

अशोक तेवढा शेवटचा शब्द बोलले नसते तर?

ताराने केलेल्या नमस्काराला प्रतिनमस्कार करीत मी अशोकांना म्हटलं, “मी घेऊन जायला आलेय तुम्हांला!”

“कुठं?”

“फिरायला!”

“एवढ्या उन्हांत?”

“आलीय मला लहर!”

“बरीच लहरी झालीस की दोन दिवसांत!”

“गुरुंची विद्या शिष्यानं शिकायला नको का?”

“मला कसली आलीय बुवा लहर?”

“थेट आश्रमात यायची!”

अशोकांनी टेबलावरचे कागद उचलून ठेवले. खुंटाळ्यावरचा कोट काढून तो अंगांत घातला नि ते ताराला म्हणाले, “जा तू आता!”

ताराकडे विजयी मुद्रेन पाहत मी अशोकांना घेऊन आश्रमाबाहेर पडले. मात्र हा विजयाचा आनंद फार वेळ टिकला नाही. मी जाईन तिकडे अशोक येत होते. पण फार अबोल झाले होते ते. त्यांनी माझी काही तरी थट्टा करावी म्हणून मी म्हटलं, “काय काय खरेदी केली मुंबईला?”

“काही नाही!”

“काही नाही कसं? एक नवं कुलूप तर दिसतंय!”

ते हसून म्हणाले, “खरंच! पण कुलपाची किल्ली हरवलीय!”

“किल्ली सापडेनाशी झाली म्हणजे कुलूप फोडतात हे ठाऊक आहे ना?”

“म्हणजे माणूस बोलत नसलं तर त्याच्या मुस्कटात मारायची की काय? चांगला उपाय आहे हा!”

त्यांचा गंभीरपणा पाहून मला गप्प बसवेना...

मी म्हटलं, “मुंबईला काही तरी विशेष घडलंय!”

“हं—”

“मी सांगू काय ते? वडिलांनी लग्न ठरवलंय नि ते तुम्हांला पसंत नाही. खरं ना?”

“अगदी खरं!”

माझी थट्टा माझ्यावरच उलटू लागली. कापऱ्या स्वरात मी विचारलं, “त्या भाग्यवान मुलीचं नाव कळेल का आम्हांला?”

“भाग्यवान की दुर्दैवी?”

मी पाहतच राहिले.

अशोक म्हणाले, “माझे वडील स्वतःच लग्न करणार आहेत तिच्याशी!”

माझ्या मनावरचा केवढा भार उतरला. फिरत फिरत आम्ही आंबराईत आलो होतो. काही तरी करून अशोकांना हसवायला हवं होतं. मी चटकन एका आंब्याच्या झाडावर चढले. “पडशील बिडशील हं, पुष्पा!” अशोक खालून म्हणत होते.

दोन फांद्यांच्यामधून खारीप्रमाणं मुरडून पाहत मी उत्तर दिलं, “पडले तरी लागणार नाही मला!”

“का?”

“जमिनीवर पडणारच नाही मी! एका माणसाच्या—”

“अगदी पोर झाली आहेस तू आज!”

“एक माणूस जर उगीचच आजोबा होतं, तर दुसऱ्यानं पोर का होऊ नये?”

कैऱ्या काढायला मी पुढं गेले. मला वाटलं, अशोकही माझ्या मागून चढतील! पण ते खाली स्वस्थ उभे राहिले. कैऱ्या घेऊन मी उतरले नि चाकू काढायला त्यांच्या खिशात हात घातला. एक कागद हाताला लागला. तोही मी बाहेर काढला. कुणाचं पत्र म्हणून वाचायला लागले नि कैरी न खाताच माझं तोंड असं आंबट झालं. त्या ताराचं पत्र होतं ते— ‘एक दिवस तुमचं दर्शन झालं नाही की माझा धीर सुटतो!’

मघाशी मी गेले तेव्हा असल्याच गुजगोष्टी चालल्या असतील दोघांच्या.

संशयाचा संताप विलक्षण असतो. मी पत्र अशोकांच्या अंगावर फेकलं नि त्यांच्याकडे पाठ करून चालायला लागले.

७ अशोक

पुष्पा रागारागानं निघून गेली यात नवल कसलं? पण माझ्या खिशात ते पत्र आहे हे मला ठाऊकसुद्धा नव्हतं! मी तसं सांगितलं असतं तर स्वप्नातसुद्धा तिला खरं वाटलं नसतं. मी पत्र वाचेपर्यंत ती निघूनही गेली.

संशयाइतका जलद वाढणारा दुसरा विषवृक्ष नाही जगात. मुंबईहून किती प्रक्षुब्ध मनःस्थितीत मी परत आलो. मनाला लागलेल्या इंगळ्यांच्या वेदना विसरण्याकरिता कामाला लागावं म्हणून मी थेट आश्रमात कसा गेलो, तारेची तक्रार चिंतोपंतांच्या विरुद्ध असल्यामुळं ती ऐकण्याकरिता दार लोटणं कसं जरूर होतं, पुष्पेला यातली एकही गोष्ट ठाऊक नाही आणि ठाऊक असती तरी पुष्पा म्हणजे फुलपाखरू आहे. जगातल्या काट्यांची कल्पनाच नाही तिला.

मनुष्य दुसऱ्याविषयी किती लवकर साशंक होतो.

पण तारानं तरी असलं विचित्र पत्र माझ्या खिशात का ठेवावं?

मी लगेच आश्रमाकडे गेलो. ताराला माझ्या खोलीत बोलावून घेतलं. ते पत्र तिच्यापुढं टाकलं—

ती क्षणभर बावरली. पण माझी कल्पना होती तशी तिनं ओक्साबोकशी रडायला सुरुवात केली नाही किंवा ‘हे पत्र मी लिहिलं नाही’ असा कांगावाही केला नाही. त्यामुळं मीही क्षणभर बावरून गेलो. मी सौम्यपणानं तिला म्हटलं, “आश्रमाचे नियम माहीत आहेत ना तुला?”

“हो.”

“मग असं पत्र तू का लिहिलंस?”

तिनं माझ्याकडं रोखून पाहत म्हटलं, “तुम्ही मानसशास्त्राचे प्रोफेसर आहात. होय ना?”

“मग?”

“तुमच्या आश्रमाचे नियम वाचून मग काही देवानं माझं मन घडविलं नाही!”

मी स्तिमित होऊन तिच्याकडं पाहत राहिलो.

“प्रेम करणं हा माणसाच्या मनाचा धर्म आहे की त्याचा गुन्हा आहे?”

तिला निर्माण करणारा देव समोर असता तरी त्यालासुद्धा या प्रश्नाचं उत्तर देणं कठीण गेलं असतं! मी स्तब्ध राहिलो.

ताराचे ओठ थरथर कापत होते, डोळे वेड्यासारखे दिसत होते. तिच्या अंतःकरणात साठलेल्या दुःखांचा एकदम स्फोट झाला. कड्यावरून कोसळणाऱ्या पाण्याच्या प्रवाहाप्रमाणं तिच्या तोंडातून शब्द बाहेर पडत होते—

“तुम्ही मुलीच्या जन्माला आला असता, तुमच्या एखाद्या नातलगानं तुम्हांला एखाद्या म्हाताऱ्याला विकलं असतं, त्या म्हातारड्यानं आपलं नाव सांगणारं मूल हवं म्हणून वाटेल त्या पशूला तुमच्या खोलीत ढकललं असतं—”

तिला शांत करण्याकरिता मी म्हटलं, “तारा—”

“मला थांबवू नका मध्ये. अशोक, माझी कर्मकथा मी आतापर्यंत कुणाला सांगितली नाही नि पुढंही सांगणार नाही. फक्त तुम्हांला— त्या म्हाताऱ्या नवऱ्याला मी दाद दिली नाही म्हणून मला शिंदळ ठरवून त्यानं घराबाहेर काढलं. मराठी सातवी इयत्ता झाली होती माझी. मास्तरीण होऊन पोट भरायचं ठरविलं मी. कुठं चालचलणुकीचं सर्टिफिकीट नाही म्हणून नकार मिळाला. सर्टिफिकीटावरून माणसाचं शील ठरविण्याचे दिवस आहेत हे. शेवटी एका संस्थानात मला नोकरी मिळाली. ज्या इन्स्पेक्टरनं ती दिली त्याच्या नजरेत विष आहे हे मला कळलं. पण— पण मला उपाशी मरायचं नव्हतं.

त्याच्या कारवायांना मी बळी पडले नाही. लगेच मी वाईट मास्तरीण ठरले. माझी नोकरी सुटली. काही दिवस भीक मागून काढले. पण भिकारणीचं शीलसुद्धा या जगात सुरक्षित नाही. शेवटी कंटाळून जीव द्यायचा निश्चय केला मी. पण जगण्यासारखं जगात काहीतरी असतं हेही देवाला मला दाखवायचं होतं. तुमच्या आश्रमाची माहिती मला मिळाली. मी इथं आले नि तुमच्यावर प्रेम करायला लागले!”

“पण मी तर एका शब्दानंही तुला कधी—”

“तुम्ही बाकीच्या मुलींवर जशी माया करता तशीच माझ्यावर केलीत, पण मला— मला पूजेला देव हवा होता. तो मिळाला—”

तारेच्या हकिकतीत तिनं उघडून दाखविलेल्या स्वतःच्या हृदयात मूर्तिमंत सत्य दिसत होतं.

मी शांतपणानं म्हणालो, “तुझं म्हणणं खरं मानलं, तर हे पत्र माझ्या खिशात का

टाकलंस?”

“मी टाकलं नाही ते!”

“मग कुणी?”

“त्या चिंतोपंतांनी असेल. आश्रमातल्या मुली म्हणजे कैदीच वाटतात त्यांना! एकसारखे पाळतीवर असतात आमच्या! पण कैद्यांतसुद्धा अट्टल गुन्हेगार अगदी थोडे असतात, नाही का?”

तारा हसली. पण त्यापेक्षा ती रडली असती तर माझ्या मनाचा कोंडमारा कमी झाला असता. पाचच मिनिटं ती बोलली. पण त्या पाच मिनिटांनी पिढ्यान् पिढ्या चालत आलेल्या जुलमावर केवढा प्रकाश पाडला. आश्रमात आलेल्या मुलींच्या मनात प्रेमाची भावना उत्पन्न होणं हा गुन्हा आहे का? किती कठीण प्रश्न! आश्रम चालविणं म्हणजे काही लुळ्यापांगळ्या गाईचा पांजरपोळ चालविणं नव्हे. आम्ही आश्रम चालविणारे लोक, आश्रमाला मदत करणारे लोक, समाजाची सुधारणा व्हावी असं म्हणणारे लोक, साऱ्यांना वाटतं की, दयेसारखा धर्म नाही. दया हा पशूंच्या बाबतीत धर्म असेल, पण माणसांच्या बाबतीत एकच धर्म असू शकतो— स्वातंत्र्य!

तारा एका म्हाताऱ्याची बायको होती. तिचा हा अनुभव— ताराच्या तीव्र शब्दांचे घण एकसारखे डोक्यात बसू लागले. तात्यांचे हे लग्न काहीही करून मोडायलाच हवं असं वाटू लागलं. त्या सुशीलेचा पत्ता आयता कळला होता. मी कोण आहे हे सांगितलं तर बापाची इस्टेट आपल्याला एकट्याला मिळावी म्हणून हा मनुष्य धडपडतोय, असं तिला वाटण्याचा संभव होता. पण मी कोण आहे हे न सांगताही तिचं मन वळविणं काही अशक्य नव्हतं.

रात्री दहा वाजता त्या घराचा पत्ता शोधित मी गेलो. पण आजचा दिवस चमत्कारांचाच होता. पुष्पा डोक्यात राख घालून निघून गेली. तारानं माझ्या डोक्यात विचारांचा डोंब उसळून दिला नि ही तिसरी स्त्री— तिला वाटलं अपरात्री घरात शिरणारा हा मनुष्य कुणी तरी बदमाश असावा.

पलीकडे एक लहान मुलगी झोपली होती. आणखी कुणीच नव्हतं घरात. त्यामुळं सुशीलेची समजूत सहज घालता येईल अशा कल्पनेनं मी म्हटलं, “सुशीलाबाई, घाबरू नका अशा! मी एक हितचिंतक आहे तुमचा!” तिणं उसळून उत्तर दिलं, “माझं हित पाहायला खंबीर आहे मी. माझा भाऊ बाहेर गेला आहे असं पाहून अपरात्री घरात शिरणाऱ्याची मदत नकोय मला!”

मी अधिक बोललो असतो तर तिणं शेजाऱ्यापाजाऱ्यांना हाकाही मारल्या असत्या. मी

मुकाट्यानं परत यायला निघालो. त्यामुळं तिचा माझ्याविषयीचा ग्रह थोडासा निवळला असं दिसलं.

पुढं येऊन ती म्हणाली,

“काय काम आहे तुमचं माझ्याशी?”

“दासोपंत देवांशी तुमचं लग्न ठरलंय ना?”

“तुमचं लग्न कुणाशी ठरलंय ते सांगाल का मला?” तिने प्रश्न केला.

“तसं नव्हे, पण दासोपंतांच्या नि तुमच्या वयात फार अंतर आहे!”

“ठाऊक आहे ते मला!”

“त्यांना एक मुलगा आहे. वयानं तुमच्याहूनही मोठा आहे तो?”

“तेही ठाऊक आहे मला!”

स्वतःची निंदा करून तरी काही साधतं का पाहावं म्हणून मी पुढं म्हणालो, “तो मुलगा म्हणे फार भयंकर मनुष्य आहे!”

“अस्सं! हे मात्र नव्हतं ऐकलं!”

“भयंकर म्हणजे काय, फारच भयंकर आहे तो!”

“म्हणजे? खूनबिन केलाय की काय त्यानं कुणाचा?”

“तसं नव्हे हो! पण एकंदरीत तो काही बरा मनुष्य नाही!”

“बिचारा फार सज्जन दिसतोय!”

“कशावरनं?”

“तुम्ही त्याची नालस्ती चालविली आहे यावरनं! करायच्यात काय ह्या उठाठेवी तुम्हांला? मी म्हाताऱ्याशी लग्न करीन नाही तर जन्मभर कुंवार राहीन!”

शेवटचा प्रयत्न म्हणून मी म्हटलं, “बळी जाणाऱ्या स्त्रीला वाचविणं हा गुन्हा आहे म्हणायचा!”

सुशीला संतापानं लाल झाली. ती ओरडून म्हणाली, “कुणी सांगितलं तुम्हांला की मी बळी जातेय म्हणून? हे लग्न ठरल्यापासून केवढा आनंद झालाय मला!”

एक शब्दही न बोलता मी काढता पाय घेतला! ही बाई गरिबीमुळं स्वतःला विकून घेत आहे की स्वतःचे चोचले पुरविण्याकरिता हौसेनं पैसेवाल्या म्हाताऱ्याशी लग्न करीत आहे? काहीच कळेना.

घरी मोठ्या आशेनं आलो. पुष्पानं फोनबिन केला असेल असं वाटलं. चंदूला दारातच विचारलं. त्यानं ‘हो’ म्हटलं. लगेच मनात आलं इतकी रात्र झाली असली तरी फोनवरून पुष्पाशी बोलावं.

पण आलेला फोन पुष्पाचा नव्हता! कुणी तरी नंबर चुकला होता.

आश्रमाच्या दौऱ्यावर दोन-तीन दिवसांत निघायला हवंच होतं. पण आजच्या एका दिवसात मनाला इतका अस्वस्थपणा आला होता, की तो विसरून जाण्याकरिता स्वतःला कामात जुंपून घेणं जरूर होतं. दुसऱ्या दिवशी सकाळीच मी निघालो. पुष्पाला भेटायला हवं होतं. पण म्हटलं— मी परत येईपर्यंत उन्हाळा संपेल, हवा आपोआप थंड होईल.

जवळ जवळ दोन महिने फिरत होतो मी. किती तरी गावं पाहिली, अनेक लोकांच्या ओळखी झाल्या, शेकडो माणसांनी माझी व्याख्यानं ऐकली, आश्रमाला पैसाही बरा मिळाला. आश्रमाच्या अहवालात अशोकांचा दौरा अत्यंत यशस्वी झाला असंच छापलं जाईल. पण माझ्या मनाला मात्र कसली तरी टोचणी लागली होती. त्या टोचणीच्या मुळाशी काय आहे, हे मी पाहायला लागलो.

पहिलं शल्य— मानहानी मनुष्य स्वार्थ सोडू शकतो; पण त्याला स्वाभिमान सोडता येत नाही. गरिबांना नाडून गबर झालेल्या एखाद्या श्रीमंत सावकाराच्या किंवा वशिल्यानं बड्या पगाराची नोकरी मिळविणाऱ्या एखाद्या अधिकाऱ्याच्या दारात तास तास बसणं किती लाजिरवाणं असतं! त्यांच्याजवळ पैसा आहे आणि समाजाची सेवा करणाऱ्यांच्या जवळ तो नाही. पण याचा परिणाम किती वाईट होतो. निःस्वार्थी माणसांना संस्थेकरिता का होईना— हांजीखोर व्हावं लागतं, समाजकंटक असलेल्या माणसांच्या पुढे त्यांना मान वाकवावी लागते. सेवकाची विद्वत्ता, तत्त्वनिष्ठा, त्याग इत्यादिकांची जगाच्या बाजारात किती कमी किंमत ठरते.

इतकं असून ज्या संस्थेसाठी तो भिक्षुकासारखा लोचटपणा करतो, फेरीवाल्यासारखा गावोगाव फिरतो, भिकाऱ्याप्रमाणं श्रीमंतांच्या दारात धरणं धरून बसतो, ती संस्था तरी काही क्रांतिकारक कार्य करीत असते का? अबलाश्रमानं पंचवीस अनाथ स्त्रिया सांभाळल्या म्हणून समाजातल्या हजारो अभागिनींचे अश्रू काही थांबत नाहीत. ते वाहत राहतातच.

चांगल्या सुशिक्षित लोकांच्या घरीसुद्धा किती विलक्षण दृश्ये दिसतात. वडील भाऊ लग्न करून नव्या बायकोच्या नादात असतो. त्याची बालविधवा बहीण हे पाहून मनामध्ये झुरत दिवस काढते. मुलाला सुधारणेचा टेंभा मिरवायला हवा म्हणून म्हाताऱ्या आईला देवाधर्मासाठी पैसा मिळत नाही. सात-आठ पोरं होऊन बायको अगदी खंगून गेली असली, तरी नवऱ्याला आपलं मन आवरता येत नाही की संततिनियमन म्हणून काही तरी भानगड जगात आहे, याची दखलही असत नाही. पुरुषांच्या जिभेचे चोचले पुरविण्याकरिता बुद्धिवान बायकांना स्वतःला स्वयंपाकघरात डांबून घ्यावं लागतं. जणू काही खाणं हेच मनुष्याच्या आयुष्याचं ध्येय आहे.

भावी पिढीच्या माता आणि चालू पिढीच्या गृहिणी यांचा अशा आयुष्यात कसला विकास होणार नि त्यांच्या मनाचा जोपर्यंत विकास होत नाही, तोपर्यंत पुरुषांचं बौद्धिक जीवन तरी कसं सुखी होणार?

थोडासा वारा आला तरी पवनचक्की फिरू लागते ना? या प्रवासात माझंही तसं झालं. लहानशा दृश्यानंही माझ्या मनात विचारांच्या लाटांच्या लाटा उठू लागल्या. वाटे- आपली सेवा दुबळी आहे. आपण स्वतःची फसवणूक करून घेत आहोत, जिवावर उदार होऊन लढण्याची जरूरी असताना आपण तह करीत आहोत- शत्रूला शरण जाऊन नामुष्कीचा तह करीत आहोत.

विचारांचा असला कल्लोळ एखादेवेळी असल्या होई, पुष्पाला भेटून यावं अशीही इच्छा क्षणभर मनात येऊन जाई. पण तिकडे तात्यांचं लग्न होतं आणि प्रवासातही एखाद्या वेळी असा अनुभव येई की त्यानं मनावर पडलेली निराशेची छाया कुठल्या कुठं नाहीशी होई.

एका श्रीमंताच्या घरी मालकांनी दोन तास वायफळ चर्चा करून मला वाटाण्याच्या अक्षता दिल्या. मी घरातून बाहेर पडलो. माझ्या मागोमाग एक पंचवीस वर्षांची विधवाही बाहेर आली, ती घरातल्या मुलींना शिकवत होती, हे मी बाहेर पडताना पाहिलं होतं. माझ्याकडं तिचं काय काम आहे हे मला कळेना. हिची नातलग असलेली एखादी अनाथ मुलगी आश्रमात पाठवावयाची असेल, असंच मला वाटलं. मनातल्या मनात मी हसलोही! प्रवासात पैशाऐवजी अनाथ मुलीच माझ्या पदरात पडायला लागल्या तर?

मी थांबलो. ती बाई जवळ आली. तिनं मला नमस्कार केला. मीही परत नमस्कार केला. एकही शब्द न बोलता तिनं एक रुपया पुढं केला. तो घेताना माझ्या अंतःकरणाला आनंद झाला; पण माझ्या डोळ्यांच्या कडा ओल्या झाल्यावाचून राहिल्या नाहीत.

ती दोनशे रुपयांची देणगी! तिची कथा तर एखाद्या कादंबरीकाराच्या उपयोगी पडेल. सभा संपल्यावर दोनशे रुपये कुणी तरी मला आणून दिले. एवढी मोठी देणगी देणाऱ्याचं नाव टिपून घेणं जरूर होतं. पण पैसे आणून देणारी व्यक्ती काही केल्या नाव सांगेना. मी हट्टच धरला. तेव्हा तो मनुष्य जिथे बायका भाषण ऐकायला बसल्या होत्या त्या बाजूकडे

मला घेऊन गेला. अगदी एका बाजूला एक प्रौढ बाई उभी होती. तिचा वेश तिच्या वयाच्या मानानं रंगेलपणाचा वाटत होता. तिनं डोळ्यात काजळ घातलं होतं की काय कुणाला ठाऊक! नेहमी विडा खायचीही तिला सवय असावी.

“नाव काय आपलं?” मी विचारलं. तिनं हसत उत्तर दिलं, “नाव कशाला हवं, साहेब?”

“नावाशिवाय पैसे घेता येत नाहीत मला!”

क्षणभर ती खिन्न झाली. पण लगेच ती हसत हसत म्हणाली, “नाव न सांगता एवढे पैसे जर कुणी माझ्या आईला दिले असते, तर तिनं मला या घाणेरड्या धंद्यात घातलंच नसतं!”

नाणं वाजावं म्हणून त्याच्यात हीण घालतात ना? मनुष्याच्या स्वभावात बरं नि वाईट यांचं असंच मिश्रण झालं आहे का? या मिश्रणानंच जीवनसंगीत मधुर होतं.

पुष्पाच्या स्वभावातला मत्सर हे या मिश्रणाचंच उदाहरण नाही का? माझ्या पहिल्या पत्राचं उत्तर पाठविताना गणिताचं एखादं पुस्तकच जवळ घेऊन बसली असावी ती. दुसऱ्या पत्रात बाईसाहेब शांत झालेल्या दिसल्या. तिसरं पत्र एखादी कादंबरी पुढं ठेवून तिनं लिहिलं असावं! किती गमतीनं लिहिलं होतं तिनं! ‘फाउंटनपेनमध्ये शाई भरपूर आहे की नाही हे पाहूनच माणसानं पत्र लिहायला बसावं! नाही तर शेवटचं अक्षर लिहायच्या वेळीच ती संपून जाते!’ ‘तुझा अशोक’ म्हणून पत्रात लिहिलंय तुम्ही. एक ‘च’ जास्ती लिहिण्याइतकी शाईच नसेल. तुम्ही तरी काय करणार त्याला? संमेलनांत प्रोफेसरांना बक्षिसं देतात ना! यंदा शाईचा एक मोठा शिसाच देऊ हं तुम्हांला. एका अक्षरानं किती गोंधळ होतात हे आहे का ठाऊक? ध चा मा- म्हणे तुझा अशोक! तुझाच लिहिलं असतं, तर आणखी कितीशी शाई खर्च झाली असती?

८ दासोपंत

त्या मसूरकर ज्योतिष्याचं भविष्य अक्षरशः खरं ठरलं. मुलगा स्वतंत्र होईपर्यंत बापलेकांची गाठ पडली, तर कुणाच्या तरी जिवाला धोका आहे, असं चक्क लिहून ठेवलं होतं त्यानं. झालंच की नाही ते खरं? आता अशोक मला नि मी अशोकला मेल्यासारखे आहोत. गाढव लग्नाला आला नाही तो नाहीच, पण लग्न मोडायचाही उपद्र्याप करायला कमी केलं नाही त्यानं. प्रेमाच सांगत होती की एके दिवशी रात्री ही स्वारी घरी आली होती. ताईला काही तरी बोलली होती नि ताई मग किती तरी वेळ रडत होती. मूर्ख लेकाचा.

असल्या लोकांना मूर्ख म्हणणंही मोठं कठीण आहे. वर्तमानपत्रात यांचे फोटो येतात, यांची लंबेलंबे व्याख्यानं छापतात. असाच परवा अशोकचा फोटो आला कुठं तरी. दौऱ्यावर गेलाय म्हणे हा अबलाश्रमाच्या! इकडं बापाला बाप म्हणायचं नाही नि तिकडं साऱ्या जगातल्या पोरी आपल्या म्हणत सुटायचं. खरं आहे बाकी ते. या तरुण माणसांच्या दृष्टीनं शंभर बाप एका पोरीच्या पासंगालासुद्धा लागणार नाहीत.

अशोकचा तो फोटो प्रेमानं पाहिला नि सुशीलेला दाखविला. किती वेळ तरी ती पाहत बसली होती तो. शेवटी तिनं मला विचारलं, “हा आपलाच अशोक ना?” देवता आहे बिचारी. दुजाभावच नाही तिच्यापाशी. हा आपला सावत्र मुलगा आहे, यानं आपलं लग्न मोडण्याची खटपट केली होती, काही नाही म्हटल्या काही नाही तिच्या गावी. अंतरपाट दूर झाल्यापासून मी पाहतोय, हसतमुख आहे एकसारखी. आता जरा लाज अधिक आहे. पण चालायचंच ते! घरात काही कुणी वडील माणूस नाही. तेव्हा अशीच काही जन्मभर मला लाजत नि बुजत राहणार नाही ती. गळासुद्धा फार गोड आहे तिचा. झोप येऊ लागली की प्रेमा हट्ट धरून तिला गाणं म्हणायला लावते म्हणून याचा पत्ता तरी लागला आम्हांला. एकेक वेळ वाटतं आपणही प्रेमासारखा हट्ट धरावा. ‘तू गाणं म्हटल्यावाचून मला झोप येणारच नाही’ म्हणून सांगावं. पण हे लाजेचं धुकं आहे ना मध्ये? जाईल, आणखी महिनाभरात पार नाहीसं होईल म्हणा ते.

सुशीला प्रेमाला गाणी म्हणून दाखविते ती कशी देवादिकांची असतात. सिनेमातली फाजील गाणी हल्ली गल्लोगल्ली लहान कारटीसुद्धा गुणगुणत असलेली दिसतात. नाकाचा शेंबूड काढता येत नसला तरी पोरं ‘चल ये सजणे’ म्हणून ओरडत असतातच. परवा संध्याकाळी देवाला जाताना पाहिलं ते पोरं— लंगोटीसुद्धा धड नव्हती. पण गात काय होतं; ‘एक बंगला बने न्यारा— सोनेका बंगला!’

गाढवांचा गोंधळ झालाय सगळीकडं. पण सुशीला मात्र बाळबोध वळणाची, घर हेच आपलं जग मानणारी खरी आर्य स्त्री आहे. तिचं ते परवाचं गाणं— ‘धांव पाव नंदलाल’— मी

बाहेर ऐकत उभा होतो. अगदी गहिवरून आलं मला. आपलंच बाळ हरवलंय असं वाटलं मला क्षणभर!

आमचे दिवटे चिरंजीव हे लग्न मोडणार होते. म्हणजे इराणात पंचवीस वर्षं आम्ही आपली आभाळाकडं पाहत काढली. तसंच उरलेलं आयुष्य इकडे येऊन काढावं अशी यांची इच्छा! का रे बाबा, तुझ्या का पोटात दुखतंय एवढं? मी तरण्याताळ्या मुलीशी लग्न करायचं ठरवलं खरं! पण त्या मुलीवर काही तुझं- प्रेम बसलं का काय म्हणतात ते- ते तर झालं नव्हतं! समाजाची सुधारणा करायला निघालाय बेटा. काही काही पोरींना नवरेच मिळत नाहीत. त्यांची आधी व्यवस्था कर म्हणावं. मग थोड्याशा वयस्क मनुष्यानं तरुण मुलीशी लग्न करावं की नाही, हे ठरवायला कमिटी बसविता येईल.

बाकी अशोकलाच काय, अशोकच्या बापालासुद्धा हे लग्न मोडता आलं नसतं! ब्रह्मदेवानं मारलेली गाठ काही शिंप्याच्या कात्रीनं तोडून टाकता येत नाही. मंगळ, गुरू नि शुक्र यांनीच जिथं दासोपंतांच लग्न ठरवलं, तिथं कुणीही अकलेचे तारे तोडले म्हणून काय उपयोग होणार? ग्रहांची कृपा नसती तर इतक्या झटपट आमच्या दोन हातांचे चार हात झाले असते का?

चार कसले आठ हात म्हणायचे! प्रेमा आणि प्रभाकर ही आता माझीच झाली की! पोरगी तर अशी गोड आहे. किती थोड्या दिवसांत तिचा लळा लागला मला! कुणी परक्यानं पाहिलं तर त्याला वाटायचं हा बापच आहे तिचा.

ही प्रेमा नसती तर मात्र लग्न झाल्यावरही जरा पंचाईतच झाली असती आमची! सुशीला लाजरी नि प्रभाकर कॉलेजातला विद्यार्थी, पण ही गोड पोरगी असल्यामुळं दिवस कसा चुटकीसारशी जातो. मी देवाला नैवेद्य दाखविण्याकरिता डोळे मिटले की चोरपावलांनी येऊन ही नैवेद्यच खाऊन टाकते- लहान मुलं देवासारखीच असतात म्हणा! हिचा पापा घेऊन 'साखर आहे पोरी तुझ्या गालात!' असं म्हटलं की ती उत्तर देते, 'मग मोठी झाल्यावर साखरेचाच कारखाना काढीन मी, तात्या!' काय ही अलीकडची पोरं. पूर्वीच्या लोकांना जे साठीत कळत नव्हतं ते यांना आठीतच कळायला लागतं. एकदा शाळेत जाताना मला कुंकूच बारीक करायला सांगितलं या पोरीनं 'करता काय?' बालहट्टापुढं काही इलाज आहे का? उद्या पोरीनं मला वेणी घालायला सांगितलं नाही म्हणजे मिळविली. पुढं लग्न झाल्यावर पाठराखीण म्हणूनही मलाच बोलवायची! काय नेम सांगावा?

आपला तर सारा वेळ आता कसा मजेत जातो! इराणात घर खायला येई अगदी. तिथं उठल्यासुटल्या एका कळकट चेहऱ्याच्या पोराशी आपली आमची गाठ! आता वाटतं- शुद्ध गाढव होतो म्हणून इतकी वर्षं एकटा राहिलो इराणात. बायकापोरावाचून घर म्हणजे अगदी अरण्य- सहारा- ज्वालामुखी! आता काय, नंदनवनात आहे आमची स्वारी! सकाळी स्नान झालं की, फक्कड निःत्या काढलेलं सोवळयातलं धोतर नेसावं, सुंदर देवघरात दोन दोन

तास पूजा करीत बसावं, जेवण झाल्यावर दोन तास वामकुक्षी करावी, तिसऱ्या प्रहरचा चहा झाल्यावर 'केसरी' नाही तर 'ज्ञानेश्वरी' वाचत पडावं. प्रेमा शाळेतून आली की तिला घेऊन देवदर्शनाला जावं— कसं सुतासारखं सरळ चाललंय सारं! चातुर्मासाकरिता ते लुंगेबुवा लवकरच येणार आहेत इथं! मग काय, दुधात साखर पडेल. त्यांच्या दर्शनाला दररोज जाता येईल. बुवा अगदी अडाणी असले तरी त्यांना सिद्धी वश आहेत म्हणे. तेच हवं! नुसती विद्वत्ता घेऊन काय चाटायचीय? अशोकसुद्धा मोठा विद्वान आहे.

सुशीला जरा अधिक लाजते. परक्यापरक्यासारखं करते एवढीच काय ती सध्या माझी तक्रार आहे. बाकी राज्याचा बंदोबस्त अगदी ठीक आहे. ही तक्रार तरी काय, उद्या मूल झालं की लगेच नाहीशी होईल. पहिल्या मुलाबरोबरच पोरी सासरी बोलायला लागतात म्हणे.

आज सकाळी सुशीलेची गंमत केली. तशी मधूनमधून करायला हवी! थोडीशी उष्णता लागल्याशिवाय बर्फ तरी कसं वितळायचं? सकाळी खिडकीतून सहज बागेत पाहिलं सुशीला फुलांची परडी घेऊन घरात येत होती. हळूच मधल्या दारातल्या पडद्याआड लपून बसलो. बाकी आमच्यासारख्या माणसांनी लपून बसायचं म्हणजे दिव्यच आहे एक! सुशीला आपल्याच नादात होती. तिनं पडदा बाजूला केला नि—

नाटक सिनेमात असला प्रसंग असता तर त्याला टाळ्या पडल्या असत्या! सुशीला लाजून मागं सरली. मी म्हणालो, “रस्ता बंद आहे!” रेडिओकडे जात तिनं म्हटलं, “आपलं काय जातंय? रस्ता मोकळा होईपर्यंत आपण आपलं या रेडिओचं गाणं ऐकू!”

या वेळी रेडिओ सुरू केला तर कुठल्या तरी भलत्या स्टेशनावरचे सूर कानावर पडतील याची तिला कल्पनाच नव्हती. मी पुढं येऊन म्हटलं, “त्या रेडिओचं गाणं नकोय मला! या रेडिओचं—”

“इश!”

मराठी भाषा किती सुंदर आहे हे या दोन अक्षरांच्या शब्दांवरूनच दिसून येतं नाही?

मी सुशीलेजवळ गेलो नि म्हणालो, “फारच लाजता बुवा तुम्ही अजून!”

ती अधिकच लाजली. मी हळूच तिचा हात हातात घेतला आणि म्हटलं, “तुम्ही आलात म्हणून घर कसं भरल्यासारखं दिसतंय!”

माझ्या हातातून हळूच आपला हात काढून घेत ती म्हणाली, “इतकी का मी लठ्ठ आहे?”

शेवटी लाजाळूच्या पानांनी अंग चोरणं सोडून दिलं म्हणायचं!

तिचं लक्ष बाळकृष्णासारख्या बसलेल्या एका बाळाच्या फोटोकडं लागलं आहे असं पाहून मी थट्टेनं म्हणालो, “आता एक गोष्ट झाली की-”

“कुठली?”

“अजून आलं नाही लक्षात? अहो, फुलावाचून बाग नाही नि मुलावाचून घर नाही!”

“मुलगा आहे की मला!”

मी पाहतच राहिलो.

“अशोक माझाच मुलगा नाही का?”

९ सुशीला

अशोक! किती गोड नाव आहे, पण तिकडून ते एकदासुद्धा घेणं होत नाही. प्रेमानं तो वर्तमानपत्रातला अशोकचा फोटो दाखविला तेव्हा कपाळाला कशा आठ्या पडल्या त्यांच्या. एरवी इतके मायाळू आहेत ते. प्रेमा नि प्रभाकर त्यांचीच मुलं आहेत असं एखाद्याला वाटायचं. पण अशोकचं नाव घेतलं की—

याला स्वभाव म्हणायचं की नशीब म्हणायचं? चांगला प्रोफेसर झालेला स्वतःचा मुलगा. त्याचं तोंड पहायला यांची तयारी नाही नि ही कालची चिमुरडी मेव्हणी प्रेमा! तिनं कसलाही हट्ट धरला तरी तो पुरवायला मात्र हे एका पायावर तयार. हे पाहून माझ्यासारखीनं हसावं की रडावं?

अशोक आमचं लग्न मोडायला उठला होता, लग्नाच्या आधीच तो मुद्दाम गावातून निघून गेला, म्हणूनच ना यांचा त्याच्यावर इतका राग? ज्या गोष्टीमुळं हे त्याचं तोंड पाहायला तयार नाहीत, त्याच गोष्टीमुळं त्याला केव्हा पाहीन असं झालंय मला. हे आपणहून त्याला बोलावणार नाहीत. तो आपणहून या घरात पाऊल टाकणार नाही. उद्या कॉलेज सुरू होईल. तो बाहेरगावाहून परत येईल. मग मी त्याला भेटायला गेले तर— छे! ते काही यांना आवडायचं नाही. पण आशा वेडी असते ना. तिला वाटतं आज ना उद्या अशोक आपल्याला भेटेलच भेटेल. तो रस्त्यावरनं जाताना दिसला तर! मी कुठं तरी हळदीकुंकवाला नाही तर मंगळागौरीला गेले नि तो तिथं पन्हु प्यायला किंवा जेवायला असला तर? तो कुठंही दिसला तरी मला सहज त्याची ओळख पटायला नको का? म्हणून तर त्याचा फोटो त्या वर्तमानपत्रांतून कापून ठेवलाय मी. किती हुबेहूब फोटो आहे तो. तो पाहिला की त्या रात्री माझ्याकडं आलेला अशोक अगदी डोळ्यांसमोर उभा राहतो.

उभ्या आयुष्यात त्या रात्रीचा विसर मला पडणार नाही. त्या वेळी जरा शांतपणानं मी अशोकचं म्हणणं ऐकून घेतलं असतं तर. तर— तर काय झालं असतं? हे लग्न झालं नसतं. कुणाला ठाऊक! अशोक काय करणार होता. मला कोणता मार्ग सुचविणार होता तो?

दुसरी कुठलीच वाट मला मोकळी नव्हती. आजीचे शब्द एकसारखे कानात घुमत होते— ‘सुशे, मुलाला सारं जग घरासारखं असतं. पण घर हेच मुलीचं जग!’ माझ्या या चिमण्या जगात तीनच तोंडं होती. पण ती भरताना त्रिभुवन आठवायला लागलं मला. मनासारख्या माणसाशीच लग्न करायचं म्हणून मी अडून बसले असते, तर प्रभाकराचं शिक्षण खुंटलं असतं, प्रेमाचे हाल झाले असते नि इतकं होऊन माझं थोडंच स्वयंवर होणार होतं. अशोकला याची काय कल्पना असणार? प्रभाकरला हे सारं उघड उघड दिसत असूनही तो एकसारखा एकच वाक्य घोकत होता की नाही— “ताई, तुझ्या जन्माची राखरांगोळी मी उघड्या डोळ्यांनी कशी पाहू?” त्यानं मनात कुढत राहू नये म्हणून मी उत्तर देत होते,—

“वेडा आहेस तू प्रभाकर! या राखरांगोळीतली राख काही मी डोक्यात घालणार नाही. रांगोळी तेवढी वेचीन आणि ती माझ्या प्रेमाच्या नि प्रभाकराच्या पानांभोवती जन्मभर काढत राहीन.” एवढ्यानंही तो हसला नाही म्हणजे ते वयनीचं गाणं मी त्याला म्हणून दाखवीत असे. किती गमतीदार आहे ते गाणं! घरात थोरल्या वन्सं नि वयनी बसल्या आहेत. पतिराजाच्या वाटेकडं वयनीचे डोळे लागले आहेत. वडील नणंदेच्या पुढ्यात ते बोलून कसं दाखवायचं? पण असली गुपित तोंडातून बाहेर पडली नाहीत तरी डोळ्यांतून नाचत येतात, गालांवर हसत राहतात. एका माणसाचा जीव असा खाली वर होत असलेला पाहून ती नणंद म्हणते—

‘कुणितरि लाजत पाहत का?
हळू हासत का?
नच बोलत का?
मनि मूक एक का बाला?’

तिची थट्टा सुरू असतानाच दाराबाहेर पाऊल वाजतं. सशासारखी ती चाहूल चटकून वयनीला कळते. लगेच तिच्या गालांवर गुलाबच गुलाब फुलतात. दाराची कडी काढायला ती जाऊ लागते. पण थोरल्या वन्सं आपला हक्क गाजविल्याशिवाय थोड्याच राहतात. त्या लाजऱ्या माणसाचा हात धरून, त्याला अडवून, त्या म्हणतात—

‘नाव घ्या गडे! जा मग दारी
नाचत नयनी
लाजत वदनी
गोड बोल तो बोला’

प्रभाकराचं तोंड बंद करण्याकरिता लग्न होईपर्यंत दररोज मी हे गाणं म्हणत होते. माझं लग्न कुणाशीही झालं तरी उद्या तू शिकून मोठा झालास म्हणजे तुझ्या सुखानं मी सुखी होईन असं सारखे जाणवून मी त्याला आनंदात ठेवलं. पण लग्न झाल्यापासून तेच गाणं एकसारखं आठवतं नि मनाला कसली तरी हुरहूर लागते. प्रभाकराच्या बायकोला थट्टा करणारी थोरली नणंद मिळेल. मला कुठं आहे ती आणि असती तरी पन्नाशी उलटून गेलेली बाई भावजयीची अशी थट्टा करित बसली असती का? ‘नाव घे’ म्हणून माझ्या मागं लागायला कुणी नाही याचंच का इतकं वाईट वाटतंय मला? कातरवेळ होऊन गेली नि हे देवळातून परत आले नाहीत तर माझा सुद्धा जीव खाली-वर होतो. वाटतं मोठी अचपळ आहे प्रेमा. कुठं मोटारीबिटारीखाली सापडली नसेल ना? त्यांनाही थोडं कमी दिसतं आणि तिन्हीसांजा झाल्या तरी सायकली नि मोटारी यांचा धुमाकूळ सुरूच असतो. पुष्कळशा सायकलींना दिवेही नसतात मेले. अशा एखाद्या सायकलीचा धक्का लागून ते कुठं पडलेबिडले तर नसतील ना?

पण— त्या गाण्यातला नाजूक अनुभव मात्र काही केल्या मला येत नाही.

‘वाजवि दार
पाउल स्वारी
गालि लालि ही लीला!’

मी शांतपणाने जाते नि दार उघडते. प्रेमा मला अंगारा लावते. एखाद्या वेळी तेही लावतात. पण त्यांच्या हाताचा स्पर्श होतो, त्यावेळी मन काही धुंद होऊन जात नाही.

त्यांच्याइतकी माया करणारे पुरुष हजारात दहा-वीसच सापडतील. पण तरुण मनाचं नुसत्या मायेनं समाधान होतं का? पहाटे माझ्या आधी ते जागे होतात. फार उकडतं म्हणून निजताना मी पांघरूण पायाशी ठेवलेलं असतं. पहाटेचा गार वारा मला लागू नये म्हणून ते उचलून किती हलक्या हातानं माझ्या अंगावर घालणं होतं. जणू काही एखादी आईच आपल्या मुलाची काळजी घेत आहे. त्या पांघरूणानं शरीराला ऊब मिळते. पण मनाला वाटतं, लहान मुलाच्या कानात किर् करतात ना? तसं करून त्यांनी मला उठवावं, बाहेर फिरायला जाऊ या म्हणावं, नाही तर दोघांनीही अगदी उजाडेपर्यंत उगीच काही तरी बोलत बसावं.

माझ्याशी काय बोलायचं तेच त्यांना कळत नाही की काय कुणाला ठाऊक! सुशीला म्हणजे मोठी झालेली प्रेमा असं तर त्यांना वाटत नाही ना? प्रेमाला जसे ते खेळण्यांच्या दुकानात नेतात, तसे मलाही दागिन्यांच्या दुकानात नेतात नि म्हणतात, ‘काय हवं ते घे तुला!’ आता एक मोठं नवीन कापड-दुकान होतंय. अगदी मुंबईची कालची फॅशन त्याच्यात आज पाहायला मिळणार आहे म्हणे. ते दुकान उघडण्याच्या आधीच यांनी तिथं जाऊन मला जरीची लुगडी घ्यायचं ठरविलंय.

ते प्रेमाचे सारे हट्ट पुरवतात, माझा तर शब्द सुद्धा खाली पडू देत नाहीत. त्यांनी इतकं अगदी नमून का बरं वागावं? पाच-दहा वर्षं आमचा संसार झाला असता, मी त्यांच्या खस्ता काढल्या असत्या नि मग ते असे वागले असते, तर ते मला आवडलं असतं. आज मात्र वाटतं आपल्या हातून काही चूक झाली म्हणजे तिची भरपाई करण्याकरिता माणूस अधिक गोडीगुलाबीनं वागत नाही का? तसं आहे त्यांचं वागणं. त्यांच्या हातून झालेली चूक— हे लग्न, ही त्यांना सुद्धा मोठी चूकच वाटत असेल का?

‘मी आनंदानं या लग्नाला तयार आहे’, असं मी मावशीला लिहिलं होतं. अशोक माझ्याकडे आला तेव्हा त्यालाही मी तसंच सांगितलं होतं. डोक्यावर अक्षता पडेपर्यंत मलाही तसंच वाटत होतं. प्रभाकर आणि प्रेमा यांना संभाळणाऱ्या कुणाही पुरुषाबरोबर मी लग्न करीन आणि आनंदानं दिवस काढीन, अशी माझी कल्पना होती.

पण अत्यंत प्रेमळ पतीशी गाठ पडूनही मला काही तरी चुकल्याचुकल्यासारखं वाटतंय. मी मेळ्यात काम केलं होतं तेव्हाच्या एका गाण्याची आताशी पुनःपुन्हा आठवण होते मला. दोन मुलींचं गाणं होतं ते. पहिल्यांदा माझ्या जोडीला जी मुलगी दिली होती तिचा

आवाज गोड होता, पण अगदी बारीक. त्यामुळं माझ्या मागून ती म्हणू लागली आणि तिच्यामागून मी गायला लागले की काही तरी चुकल्यासारखं लोकांना वाटे. काही केल्या गाणं रंगत नसे. पण तिच्या जागी इंदू आली मात्र, तेच गाणं असं गोड लागायला लागलं. आमचे दोघींचे सूर एकमेकांत अगदी मिसळून जात. आम्हांला पडद्याआड ठेवून गायला लावलं असतं, तर इंदूचे सूर कुठले नि सुशीलेंचे सूर कुठलं हे लोकांना ओळखताही आलं नसतं.

लग्न त्या गाण्यासारखंच असतं काय? संसारात नवरा नि बायको नुसती स्वभावानं चांगली असून चालत नाही. संसारातलं खरंखुरं सुख लाभायला त्याशिवाय आणखी काही तरी लागतं ते काही तरी- पंचेचाळीस वर्षांच्या पुरुषाची आणि बावीस-तेवीस वर्षांच्या स्त्रीची आयुष्याकडं पाहण्याची दृष्टी एक कशी असेल? दोघांचे सूर, दोघांची दृष्टी-

देवाधर्माची गोष्ट पाहिली तरी हे अंतर चटकन मनाला जाणवतं. मी नेमानं देवाला फूल वाहते, पण त्यांच्यासारखं चार-चार घटका पूजेत लक्ष नाही लागायचं माझं. आषाढी-कार्तिकीला विठोबाच्या देवळात मी दरवर्षी जाते. पण दररोज संध्याकाळी देवाला जायचं- त्यापेक्षा नवरा-बायकोंनी फिरायला का जाऊ नये? देव काय देवळातच आहे?

त्यांचा हा देवावरचा विश्वास भलत्या थराला तर जाणार नाही ना. परवा दुपारची ती गोष्ट! लुंगेबुवा का कोण बुवा आहे, त्याची शिष्यमंडळी रस्त्यानं भजन करीत जात होती. लवकरच तो बुवा इथं येणार आहे म्हणे. नाटक-कंपनी येणार असली म्हणजे आधी तिच्या जाहिराती वाटतात ना तशी ही मंडळी आपल्या गुरुची जाहिरात करीत चालली होती. यांनी मुकाट्यानं भिक्षा घालून त्यांना पुढं पाठवायचं की नाही ते दिलं सोडून. त्यांना मुद्दाम आत बोलावलं, दूध नि केळी फराळाला दिली आणि बुवाच्या गोष्टी सुरू केल्या. शिष्यांनी सांगायला सुरुवात केली- 'प्रत्यक्ष भगवान विष्णू येऊन लुंगे महाराजांच्यापाशी पत्ते खेळत बसतात. असेच एकदा विष्णू खेळत बसले, तिकडे वैकुंठात भात गार झाला म्हणून लक्ष्मीबाई रागावल्या, त्यांनी नारदाला पाठवून दिलं नि मग विष्णू मोठ्या गडबडीनं उठून गेले- त्या घाईत खाली ठेवलेला शंख न्यायला विसरले ते! अजून आहे तो आमच्या महाराजांच्या जवळ.'

एखाद्या वेड्याप्रमाणं तो शिष्य काही तरी बडबडतोय असं मला वाटलं. पण हे आपले भाविकपणाने ते सारे ऐकत होते. दुसरा शिष्य सांगायला लागला, 'डॉक्टरांनी एका बाईला गर्भाशयच नाही म्हणून सांगितलं होतं. पण ती महाराजांच्या सेवेला आल्याबरोबर एकदम जुळं झालं तिला.'

असल्या मूर्खपणाच्या गोष्टी काय ऐकत बसायचं म्हणून मी आत गेले. मी तेवढी जेवायची राहिले होते. पान वाढून घ्यायला लागले. इतक्यात हे रागारागाने बोलताहेतसं वाटलं. प्रेमाबिमानं काही खोडी केली नाही ना म्हणून मी तशीच बाहेर आले. पाहते तो दारात एक अठरा-एकोणीस वर्षांचा मुलगा उभा आहे. हे त्याला रागारागानं म्हणत होते, "चल,

चालता हो. काही मिळायचं नाही इथं!”

त्या मुलाच्या तोंडाकडं पाहताच मला भडभडून आलं. त्याच्या अंगावरचा कोट फाटला होता, दाढी वाढल्यामुळे त्याचा चेहराही कळकळ दिसत होता. पण मला तो मुलगा प्रभाकरासारखाच वाटला. बिचाऱ्याला बहीण नसेल, असली तर तिला एखादा श्रीमंत बिजवर मिळाला नसेल— माझ्या प्रभाकरावर अशी दुसऱ्याच्या दारात जाण्याची पाळी आली असती आणि त्याला कोणी हिडिसफिडिस केलं असतं तर?

ते लुंगेबुवांच्या शिष्याबरोबर बोलत असताना मध्येच तो आला, हाच काय तो त्याचा अपराध. बिचारा दोन दिवसांचा उपाशी होता. दोन प्रहर टळून गेले होते. जेवण झाल्यावर मग आपल्याला काही मिळणार नाही म्हणून त्यानं मध्येच बोलायला सुरुवात केली. झालं तेवढ्यावरचं चिडून यांनी त्याला चालतं व्हायला सांगितलं. काही केल्या तो जाईना. त्याला त्या शिष्यांच्या पुढं पडलेल्या केळांच्या साली नि दुधाचे रिकामे पेले दिसत होते—

त्यांचा राग पाहून मी सुद्धा मनात घाबरले. राख उडून गेली म्हणजे निखारा फुलतो ना? तसे दिसत होते ते. त्या शिष्यांपैकी दोघे-तिघे उठले नि मुलाच्या अंगावर धावून गेले. बिचारा मुकाट्यानं दारातून चालता झाला.

मी मागच्या दारानं लगबगीनं बाहेर आले. तो कोपऱ्यावरून वळत होता. मी त्याला खूण करून बोलावलं. त्याला आश्चर्य वाटलं असावं. पण हळूहळू तो आला. ते मध्येच उठून आत येतील म्हणून अगदी मागच्या पडवीत मी त्याचं पान ठेवलं. पहिला घास घेताना त्यानं माझ्याकडं पाहिलं, साऱ्या जगातली कृतज्ञता त्याच्या दृष्टीत साठली होती. मी उपाशी आहे याचं भानही राहिलं नाही मला. तो भराभर जेवत होता. अर्ध अधिक जेवण झाल्यावर त्यानं मला विचारलं, “माई तुम्ही जेवलात का?”

खरं सांगितलं तर त्याला संकोच वाटेल म्हणून मी म्हटलं, “हो!”

तो हसून म्हणाला, “अजून संसार करता येत नाही म्हणायचा तुम्हांला!” त्याला काय म्हणायचंय तेच मला कळेल. मी गोंधळले आहे असं पाहून तो म्हणाला, “तुमचं जेवण झाल्यावर जर इतकं अन्न दररोज उरत असेल तर—” चटकन् त्याच्या डोळ्यांत पाणी उभं राहिलं.

चांगल्या शिकल्या सवरलेल्या मनुष्यासारखा बोलत होता तो. त्याचं नावगाव, घरदार, काही तरी विचारावं म्हणून मी बोलणार इतक्यात त्यानंच आपली माहिती सांगायला सुरुवात केली. सावत्र आईच्या जाचाला कंटाळून लहानपणीच घराबाहेर पडला होता. पुढं वार लावून मॅट्रिक झाला तो. मुंबईला जाऊन नोकरी शोध शोध शोधलीन. शेवटी गिरणीत मिळाली एक. पण हा वरचेवर आजारी पडू लागला. म्हणून मुंबई सोडून बाहेर पडला. पण

बाहेर कुठं नोकरी मिळेना. घरी जायला काही केल्या मन तयार होईना.

आंचवता आंचवता तो म्हणाला, “माई, मघाशी मी कुठं निघालो होतो आहे का ठाऊक?”

“कुठं?”

“जीव द्यायला! या जगात कशासाठी राहायचं तेच कळत नव्हतं मला!”

“असलं भलतंसलतं मनात आणू नये माणसानं!”

“आता नाही मी जीव देणार! जेवता जेवता विचार करीत होतो मी. एक चांगला धंदा सुचलाय मला!”

कुठला म्हणून मी विचारणार होते. इतक्यात माजघरातलं गार पाण्याच्या मडक्यावरचं भांडं वाजलं. ते पाणी प्यायला आले असावेत. त्यांना हा मनुष्य दिसला तर— मी हळूच त्याला मागच्या दाराने निघून जायची खूण केली. तो झटकन् बाहेर पडला. इतक्यात ते आलेच.

मागचं दार उघडं असलेलं पाहून ते म्हणाले, “हे दार उघडं टाकत जाऊ नकोस हं! हल्ली चोऱ्या फार होताहेत गावात. मघाचा तो उपटसुंभ! या दारानं येऊन काही पळवूनसुद्धा न्यायचा!”

ते हसले. मीही हसले— त्यांना वाईट वाटू नये म्हणून. मघाचं त्यांचं वागणं मला आवडलं नव्हतं. पण परदेशात पंचवीस वर्षं एकटे राहिले होते. थोडासा तुसडेपणा असायचाच अशा माणसात. त्यांचा इराणातला कुणी मित्र मुंबईला आला, त्यानं यांची लग्नाची इच्छा मावशीच्या नवऱ्याला सांगितली नि हां हां म्हणता लग्न होऊन गेलं. असं असूनही मला, प्रेमाला नि प्रभाकराला किती आपलेपणानं वागवितात ते. त्यांच्या या उपकारांची फेड करावयाची एवढंच माझं आता काम. माझ्या मनाला काही तरी चुकल्याचुकल्यासारखं वाटत असलं, तरी मी पूर्ण सुखी आहे, असं त्यांना वाटायला हवं. देवतेला नैवद्य नुसता दाखवितात नि ती प्रसन्न होते. मग माझ्यासारखीनं सुख नुसतं पाहायला मिळालं तर तेवढ्यावरच समाधान मानायला नको का?

१० अशोक

दौऱ्यावरून परत येताना तात्यांची नि नव्या आईची आता केव्हा तरी रस्त्यात गाठ पडणार ही कल्पना मनात एकसारखी येत होती. गाठ पडली तर तात्या हातातली छत्री आड धरतील. पण सुशीला? ती माझ्याकडं रागानं पाहील, की तू मोडणार होतास ते लग्न झालं की नाही, अशा अभिमानानं पाहील?

मनात मी अनेक तर्क करून चुकलो होतो. पण ते सारे चुकीचे ठरले. मी आल्यावर पहिल्याच दिवशी आमची गाठ पडली नि ती कुठं तर नुकत्याच सुरू झालेल्या एका मोठ्या कापड-दुकानात. आश्रमातल्या मुलींना पातळं घेऊन द्यायला मी गेलो होतो. तात्याही त्यावेळी सहकुटुंब आले होते. मी मुलींच्या घोळक्यात असल्यामुळं त्यांना दिसलो नसेन. पण त्यांचं ते पहाडी आवाजातलं बोलणं आम्हा सर्वांना ऐकू येत होतं. मुलींचा गलका ऐकून तात्या तिकडं म्हणाले, “कुठला जनानखाना शिरलाय इथं राम जाणे!” ते वाक्य ऐकून मुली अधिकच हसू लागल्या. त्यामुळं सुशीलेचं लक्ष माझ्याकडं गेलं. मला पाहून तिच्या मुद्रेवर स्मिताची रेषा उमटली. मला आश्चर्य वाटलं— इतक्यात तात्या ओरडले, “अगं, लुगडी पाहायला आली आहेस की माणसं पाहायला?”

त्यांच्या प्रश्नाचं उत्तर न देताच सुशीलेनं पुढं येऊन मला हाक मारली, “अशोक...”

“काय सुशीलाबाई?”

“मी सुशीलाबाई नाही!”

“म्हणजे?”

“तुमची आई आहे.”

“आई!”

तिच्या डोळ्यांतून आणि स्वरांतून ओसंडून वाहणाऱ्या कोमल भावनेनं एका क्षणात माझ्यावर विजय मिळविला. मी म्हटलं, “काय हवंय आईला?”

“आईला दुसरं काय हवं असतं आपलं मूल मिळालं म्हणजे झालं. चला माझ्याबरोबर घरी!”

“चला? आई काही मुलाला आहोजाहो म्हणत नाही!”

“बरं! चल घरी!”

तात्या आम्हां दोघांकडे रागानं पाहत होते. पण आईनं तिकडं लक्षच दिलं नाही. ती म्हणाली, “घर काही एकट्याचंच नाही. केव्हा येतोस ते सांग. आत्ता?”

संध्याकाळी यायचं नि चार-आठ दिवस राहायचं मी कबूल केलं तेव्हा कुठं माझी सुटका झाली.

दुपारी पुष्पाला हे सांगितलं तेव्हा ती फुरंगटूनच बसली. माझ्या मनात आलं पुष्पाच्या नि माझ्यामध्ये कुणी ना कुणी स्त्री यावी असा दैवाचा संकेतच आहे काय?

कॉलेजचं शिक्षण घेणाऱ्या पुष्पासारख्या मुलीचं मन असं संकुचित का राहावं, याचा विचार करीतच मी संध्याकाळी तात्यांच्या घरी आलो. पुष्पाविषयी विचार करता करता तिची कीव आली मला. घरात तिच्याभोवती चिंतोपंत नि मैनाताई याचा धिंगाण जोपर्यंत चालला आहे, तोपर्यंत तिच्या मनात उदात्त विचार कुठून यावेत?

मात्र आईला पाहताचं मी हे शल्य विसरून गेलो. तिच्या डोळ्यांत उत्कंठा थयथय नाचत होती!

मी विचारलं, “तात्या कुठं आहेत?”

“देवाला गेले आहेत!”

“घरात देवता असताना लोक देवाला कशाला जातात बुवा!”

“देवता म्हणे फार लहरी असतात.”

“हे मात्र खरं हं! या देवता एखादं माणूस आपल्या घरी आलं की त्याला ‘चालता हो’ म्हणून सांगतात नि काही दिवसांनी ते माणूस दिसलं की ‘घरी चल’ म्हणून त्याला आग्रह करतात!”

“ते माणूस की नाही भयंकर फार भयंकर असतं! म्हणून—”

त्या रात्रीच्या आमच्या दोघांच्या संवादावर या वेळी आम्ही विनोद केला खरा. पण एकाच दिवसांत मला कळून चुकलं की, त्या रात्रीच्या माझ्या बोलण्यातलं अक्षर नि अक्षर तिच्या डोळ्यांपुढं नाचत आहे. नव्या संसारात जर ती पूर्णपणे रंगून गेली असती, तर त्या विचित्र रात्रीची आठवण तिला राहण्याचं काय कारण होतं?

दुसऱ्यासाठी स्वतःला विसरून जाणं हा स्वभावच आहे तिचा. मी आल्याबरोबर मला

काय काय आवडतं, चहात साखर कमी लागते की अधिक लागते, चहा किती वेळा लागतो, मी थंड पाण्यानं आंघोळ करतो की ऊन पाण्यानं, सारं सारं विचारून घेतलं तिनं. लहानसहान गोष्टीतच मनुष्याचं निम्मं सुख असतं, हे पुरुषापेक्षा बायकांना अधिक कळतं.

आईइतकंच तात्यांनीही हे तत्त्व मला पटवून दिलं. पण ते अगदी निराळ्या पद्धतीनं! ऐवीतेवी मी घरात आलो होतो खरा. चार दिवसांनी मी परतही जाणार होतो. माझ्याशी ते चार शब्द बोलले असते म्हणून काय बिघडणार होतं? पण त्यांनी अगदी मौन-व्रताचाच निश्चय केलेला दिसला. माणसाच्या मनात अहंकार आणि प्रेम यांचा झगडा सुरू झाला, की बहुधा पहिल्याचाच विजय होतो. बिचारे तात्याच या नियमाला कुठून अपवाद असणार.

प्रेमाला मी मावशी म्हणून हाक मारायला लागलो. ती लबाड पोरगी म्हणाली, “मी कशी होईन तुमची मावशी?”

“का?”

“मी किती किती लहान आहे! मावशी मोठी असते ना?”

“वाघाची मावशी कोण?”

“मांजरी!”

“वाघ मोठा असतो की मांजरी मोठी असते?”

माझ्या या कोटिक्रमानं प्रेमाचं पूर्ण समाधान झालं. ती सारखी माझ्या अवतीभवतीच राहू लागली. प्रभाकर तर कॉलेजात जाणारा मुलगा होता. त्याची माझी दोस्ती व्हायला कितीसा वेळ लागणार?

आईलाही कुणी तरी बोलायला हवं होतं! नकळत आम्ही सर्व एक झालो. तात्या एका बाजूला पडले. त्यांना ते फार जाणवलं असावं. ते एकटेच बसत, आईशी चिडखोरपणानं बोलत आणि माझ्याकडं दुकूनही पाहत नसत. माझ्या येण्यानं दुधात मिठाचा खडा पडला, हे उघड उघड दिसत होतं.

पण मी येण्यापूर्वी दूध चांगलं होतं ही माझी समजूतही खोटी ठरली. तिसऱ्या का चौथ्या दिवशी रात्री मी नि आई बोलत बसलो होतो. तात्या आपल्या खोलीत होते. बोलण्यावरून बोलणं निघालं आमचं. आईनं आपलं मन उघडं करून दाखविलं. त्याच्या जखमा दिसायला जेवढ्या लहान तेवढ्याच खोल होत्या. तिचं एकेक वाक्य म्हणजे सत्यावर पडणारा प्रकाशाचा झोतच होता.

—“त्यागाची धुंदी चढली होती माझ्या डोळ्यांवर!”

–“स्त्रीला समाजच मारून मुटकून देवता बनवितो.”

–“तुझी आई होण्यापेक्षा तुझी बहीण झाले असते तर?”

–“हिरव्या शालूला हिरवाच शेला शोभतो हे मी अनुभवानं शिकावं अशी देवाची इच्छा होती!”

आई रडू लागली. ते अश्रू रक्ताचे होते, मला ते पाहवेनात. तिला धीर देण्याकरिता मी जवळ गेलो. दार वाजल्यासारखं वाटून मी वळून पाहिलं. तात्या दाराशी कान लावून उभे होते.

आईची कशीबशी समजूत घातली मी. पण माझी समजूत कोण घालणार होतं? पुष्पापेक्षा सुशीला फार तर तीन-चार वर्षांनी मोठी असेल. पण सुशीला लग्न होताच माझ्याएवढ्या मोठ्या मुलाची आई झाली. तिच्यावर लादलेलं हे प्रौढपणं— तिच्या जागी पुष्पा असती तर तिनं स्वतःचा जीव दिला असता किंवा नवऱ्याला जीव अगदी नकोसा करून टाकला असता. प्रेमा आणि प्रभाकर यांच्यासाठी आईनं हे अग्निदिव्य केलं. अग्निदिव्यातून शरीर सुखरूप बाहेर येतं; पण मन मात्र होरपळून निघतं. सीतेलासुद्धा हाच अनुभव आला होता. नाही का?

झाल्या गेल्या गोष्टीत आईची काही चूक नव्हती. पण तात्यांची तरी अशी काय मोठी चूक होती! पंचवीस वर्षं इराणमध्ये त्यांनी कष्ट काढले. इतक्या कष्टानं मिळविलेल्या पैशाचा उपभोग सुखानं घ्यावयाचा हक्कच होता त्यांना! या लग्नाच्या बाबतीत त्यांनी काही सक्ती केली नव्हती. उलट लग्नानंतर मेव्हणा आणि मेव्हणी यांचा सांभाळ करायचं त्यांनी आनंदानं कबूल केलं होतं. इतक्या उदार स्वभावाचा मनुष्य कधी तरी जाणूनबुजून दुसऱ्याला दुःख देईल का? आईच सांगते की, ते अतिशय चांगल्या स्वभावाचे आहेत म्हणून. तात्या नि आई दोघांही चांगल्या स्वभावाची नि असं असून दोघांना एकमेकांपासून दुःख होत होतं. किती विचित्र घटना होती ही.

रात्रभर मी एकसारखा याच गोष्टीचा विचार करीत होतो. चक्रव्यूहात शिरलेल्या अभिमन्यूसारखी आईची स्थिती झाली होती. परत येण्याची युक्ती तिला माहीत नव्हती आणि तिच्या जागी मी असतो तरी काय करणार होतो मी?

मी घरात राहिल्यानं दोघांचं दुःखं वाढतच जाईल असं मला वाटू लागलं. एक-दोन दिवसांत परत जायचा बेतही केला मी. पण दुसरे दिवशी सकाळीच तो मला अमलात आणावा लागला. चहाच्या वेळी स्थानिक वर्तमानपत्रं आली होती. प्रत्येक वर्तमानपत्रात लुंगेबुवाचा फोटो, त्याचं चरित्र व तो गावात आल्याची साग्रसंगीत बातमी होती. चीड आली ते पाहून मला. कुणीही चार पैसे तोंडावर फेकले की लागले हे संपादक त्याची

स्तुतिस्तोत्रं गायला.

मी आईला म्हटलं, “आई, हा एका वेड्याचा फोटो पाहिलास का?”

आईचं लक्ष माझ्याकडं जाण्यापूर्वी तात्या माझ्याकडं रागानं पाहू लागले होते.

विषय बदलण्याकरिता मी म्हटलं, “चहात साखर हवीय का आणखी, तात्या?”

तात्या घुमेच राहिले.

आई म्हणाली, “ऐकलं का? साखर हवी का असं विचारतोय अशोक!”

तात्या जे उसळले. “माझे कान शाबूत आहेत अजून. तुझा नवरा फार म्हातारा झाला असं वाटतं होय तुला?”

“असं काय बरं वेड्यासारखं करायचं?”

“वेड्यासारखं? मला वेडा ठरवून इस्पितळात टाकायचा बेत असेल तुम्हां दोघांचा!”

आता तिथं बसण्यात अर्थ नव्हता! मी उठलो. दोघांना नमस्कार करून जायला निघालो. आई म्हणत होती, “चहासुद्धा न घेता अशोक जातोय!”

“मी काय चहा घेऊ नको म्हटलं होतं त्याला?”

“आपल्याला मुलांची इतकी आवड! मग—”

“लहान मूल हवंय मला! असला घोडा नको!”

घरी येईपर्यंत तात्यांचे ते शब्द माझ्या कानांत घुमत होते. “लहान मूल हवंय मला!” तात्यांचं अंतर्मन त्या एका वाक्यात प्रकट झालं होतं. त्यांनी लग्न का केलं याचा उलगाडा त्या चार शब्दांनी होत होता. मानसशास्त्राचं माझं ज्ञान मला आता हास्यास्पद वाटू लागलं. तात्यांच्यासारख्या वयस्क मनुष्यानं या वयांत लग्न करू नये, असं मी म्हणालो होतो. पण केवळ पत्नीच्या सहवासाचीच त्यांची इच्छा अतृप्त राहिली होती असं नाही. त्यांची वात्सल्याची तहानही शांत झाली नव्हती. इराणमध्ये पंचवीस वर्ष त्यांनी काढली ती अशोकची बालमूर्ती पुढं ठेवून. या सतत चिंतनाचा त्यांच्यावर काय परिणाम झाला असेल?

आईला लवकर मूल होईल तर अजूनही तात्यांचा संसार सुखाचा होईल, अशी माझी खात्री झाली. मूल झालं की आईही त्याच्या नादात स्वतःवर झालेला अन्याय विसरून

जाईल. तात्या तर त्याला डोक्यावर घेऊन नाचायलाच लागतील. त्याच्या रूपानं दोघांचाही पुनर्जन्म होईल. त्या जन्मात या मागल्या जन्मीच्या दुःखांचा त्यांना आपोआप विसर पडेल.

घरी आलो तो पुष्पाचं पत्र टेबलावर पडलं होतं.

अशोक

प्रिय वगैरे काही नाही.

‘सावत्र आईच्या घरी तुमचा वेळ मोठ्या मजेत जात असेल, नाही. पुष्पा म्हणून तुमच्या ओळखीची एक मुलगी आहे याची तरी आठवण आहे ना? आता काय कॉलेज सुरू झालं. तेव्हा तुम्हांला मुलीच फावणार नाही. कॉलेज- ती तारा- ही सावत्र आई- गॉर्कीनं ‘आई’ ही कादंबरी लिहायच्या ऐवजी ‘सावत्र आई’ लिहिली असती तर बरं झालं असतं, नाही?

मी फार फार रागावले आहे तुमच्यावर. दररोज सकाळी नि संध्याकाळी माझ्याबरोबर फिरायला यायचं कबूल करित असाल तरच हा राग जाईल. नाही तर- देवता भक्तांवर प्रसन्न होऊन त्यांना वर देतात तशा रागावून त्या त्यांना शापही देतात. कळलं का?’

इतके दिवस तुमची असलेली-
पुष्पा

वेडी पुष्पा! तिला आमचं प्रेम हा जीवनाचा कळस वाटतो. छे! तो कळसही नाही नि पायाही नाही, मधल्या मजल्यावरची सुंदर गच्ची आहे ती.

११ सुशीला

अशोकपाशी मी माझं मन उघडं केलं नसतं तर किती बरं झालं असतं! पण मी तरी काय करू? मंद जाळावर दूध उतू जावं, तसं झालं माझं. लग्नाच्या वेळी मी आंधळेपणानं उडी घेत आहे, हे पाहून अशोक मला मागं ओढायला धावून आला. त्या वेळी मी त्याला झिडकारलं. पण कड्यावरून खाली पडून अंग जेव्हा चांगलं ठेचाळलं तेव्हा त्याच्या निरपेक्ष प्रेमाची कल्पना आली मला. त्याच्या मनाविरुद्ध मी त्याला घरी बोलावलं. त्याच्या बोलण्यानं माझ्या मनातले कढ निवतील असं वाटलं मला. पण सारंच विपरीत झालं. भांड्यातला कढ निवण्याऐवजी शेगडीतले निखारे मात्र फुलले. भराभर किटा उडू लागल्या. किटांनी लुगड्याला किती बारीक भोकं पडतात. अन् तसलं एखादं भोक पडलं तरी आम्हा बायकांच्या मनाला ते जळकं लुगडं अशुभ वाटायला लागतं. ते नेसायला घेतलं की नाही नाही ते मनात येतं.

अशोक गेल्यापासून त्यांच्याकडे पाहूनही माझ्या मनात असेच काही तरी विचार येऊ लागले. प्रेमाशी तेवढं ते मोकळेपणानं वागत होते, पण प्रभाकराशी एक शब्दसुद्धा बोलेनात नि माझ्याशी बोललेच तर असं वाटे की ते न बोलतील तर बरं. काय तो परवाचा विचित्र प्रश्न? संबंध रात्रभर माझ्या डोळ्याचं पाणी खळलं नाही. कुठं पाय लचकला होता त्यांचा थोडा! मी वेखंड उगाळून ते लावीत बसले होते. ते डोळे मिटून कसला विचार करीत होते कुणाला ठाऊक? एखाद्या भयंकर स्वप्नातून जागं व्हावं त्याप्रमाणं त्यांनी एकदम डोळे उघडले. माझ्याकडे रोखून पाहत ते म्हणाले, “सुशीला—”

नावानं सहसा हाका मारीत नसत ते मला. हलव्यावर काटा चढायला लागला म्हणजे जसा आनंद होतो तसा ती हाक ऐकून मला झाला.

पण आनंद नि दुःख ही जुळी भावंडं आहेत. होय ना?

ते पुढं बोलू लागले— “हे पाहा, मी आणि अशोक दोघंही फार आजारी पडलो. डॉक्टरांनी दोघांचीही आशा सोडली नि इतक्यात यम समोर उभा राहून तुला म्हणाला, दोघांपैकी एकाचे प्राण मी तुला परत देतो, तर तू काय उत्तर देशील?”

सावित्रीची कथा माझ्या डोळ्यांपुढं उभी राहिली. माझ्यापेक्षा अधिक भाग्यवान होती ती. तिनं मुलं मागितली. यमानं ते कबूल केलं. लगेच त्याला तिच्या पतीचे प्राण परत द्यावे लागले. पण माझ्यापुढं पडलेला हा प्रश्न—

मी स्तब्ध राहिले. त्यामुळं त्यांचं मन अधिकच पिसाळलं असावं. माझ्या अंगावर खेकसून ते म्हणाले, “अशोकशी चार चार घटका बोलत बसत होतीस की. मग आताच का

दातखिळी बसली?”

डोळ्यांत उभं राहू पाहणारं पाणी आवरून मी उत्तर दिलं, “दोघांच्याही प्राणांची भीक मागीन मी!”

“पण देवानं ती घालायला हवी ना?”

त्यांच्या पायांवर डोकं टेकून स्फुंदत मी म्हटलं, “हे पाय सोडून कुठं जायचं नाही मला!”

“मी काय मागीन आहे का माहीत?”

खाली मान घालून मी ऐकत राहिले.

“मी देवाला म्हणेन— अशोकचे प्राण वाचव. मी काय, पिकलं पान झालोय आता.”

एकदम हसून ते पुढं म्हणाले, “किती झालं तरी अशोकची सावत्र आई आहेस तू. तुला काय त्याची माया असणार आहे?”

रात्रभर डोळ्यांतून पाणी गाळीत मी त्यांच्या या बोलण्याचा विचार करीत होते. मला वाटलं, इंद्रधनुष्यातले सात रंग ओळखणं फार सोपं आहे. पण माणसाच्या मनातले रंग... छे! भलतेसलते रंग मिसळून दर वेळेला त्यांच्या काही निराळ्याच छटा तिथं दिसायला लागतात. दया आणि दुष्टपणा, प्रेम नि मत्सर, उदारपणा आणि क्षुद्रपणा. माणसाच्या मनात कसलं मिश्रण होईल याचा नेम नाही. मनुष्याच्या अंतःकरणात सात रंग नसतात; सातशे रंग असतात.

एक गोष्टी मी पक्की ओळखून ठेवली. आता अशोक आपल्याला अंतरला. एका गावात असूनही एकमेकांपासून दूरच राहायला हवं. परवा तो आला होता तेव्हा ‘मला सून केव्हा आणून देणार?’ म्हणून त्याची खूप खूप थट्टा करणार होते मी! पण—

कोणतीही गोष्ट मनासारखी झाली नाही की आजी हसून म्हणे, ‘आंब्याला मोहोर खूप येतो पण सारं फळ थोडंच लागतं!’ आयुष्याचं झाडही असंच आहे. त्याला आशेचा मोहोर भरपूर येतो. पण—

त्यांना सुख व्हावं म्हणून अशोकचं नावसुद्धा घरात काढायचं नाही असं मी ठरवलं. आता आताशा दररोज संध्याकाळी ते लुंगेबुवांच्या मठात जाऊ लागले होते. त्यामुळंही त्यांच्या मनाला बरं वाटू लागलं. ते मठातून परत आले की बुवा अंतर्ज्ञानानं दर्शनाला आलेल्या माणसांची नावं कशी ओळखतात, मैनाबाई म्हणून कोण श्रीमंत बाई आजारी होती, तिला लुंगेबुवांच्या नुसत्या अंगाऱ्यानं कसा गुण आला, बुवांच्या भक्तांत किती मोठमोठे डॉक्टर, वकील नि संपादक आहेत, लक्षाधीशांच्या बायकासुद्धा त्यांच्या सेवेला कशा येऊन

राहिल्या आहेत, इत्यादी गोष्टींचं मोठं रसभरित वर्णन करीत, त्यांच्या भोळेपणाची कीव येई मला. पण त्यांना वाईट वाटू नये म्हणून या गोष्टी ऐकताना मला फार आनंद होत आहे, असं मी भासवू लागले. मी स्वतःची समजूत घालीत होते- कितीही सुगरण बाई असली तरी स्वयंपाकात तिखट-मीठ थोडं कमी-जास्त पडतंच की नाही? माणसाच्या स्वभावाचंही तसंच आहे. अशोकचा स्वभाव एवढा गोड. पण त्याचा देवधर्मावर विश्वासच नाही मुळी आणि यांचा असा आंधळा विश्वास आहे. मुलगा एका टोकाला तर वडील दुसऱ्या टोकाला. मी म्हणे, काही का असेना. कुणीकडून घर शांत असलं म्हणजे झालं.

पण वादळापूर्वी समुद्र शांत असतो ना? तसली शांतता होती ती! एके दिवशी ते मठातून परत आले. त्यांनी दिलेला प्रसाद तोंडात टाकून मी स्वयंपाकघरात जाणार तोच ते म्हणाले, “थांबा जरा!”

मी उभी राहिले. ते माझ्याकडे अर्धवट पाठ करून हसत हसत म्हणाले, “आज मठात जाताना काय काय गंमती पाहिल्या आम्ही. एका घराच्या दारात एक मूल बापाच्या मिशाच ओढीत बसलं होतं. मी म्हटलं, हा आनंद काही पुढल्या पिढीच्या नशिबी नाही. हल्ली सारी पोरं मिशा काढतात. तेव्हा पुढच्या पिढीच्या बापांना मिशाच असणार नाहीत, मग बिचारी मुलं त्या ओढणार कुठून?”

त्यांच्या बोलण्याचा रोख काही माझ्या लक्षात येईना. मी उगीचच हसले. पण त्या हसण्यानं धीर येऊन ते म्हणाले, “रस्त्यानं एक बाप मुलाला कडेवर घेऊन जात होता. त्या मुलानं मध्येच बापाची चाळिशी ओढली नि दूर भिरकावून दिली. काचाबिचा पार फुटून गेल्या. पण पाहणारे मोठी गंमत झाली म्हणून हसायला लागले. मग बाप तरी काय करतो लेकाचा? आपणही लागला हसायला. घेतलान मुलाचा मुका नि लागला चालायला!”

मी पुन्हा हसले. जरा दूर जाऊन माझ्याकडे पाठ करून ते म्हणाले, “एक इच्छा आहे माझी!”

“काय?”

“लुंगेबुवांच्याकडे सेवेला राहा तुम्ही थोडे दिवस!” काहीच उत्तर आलं नाही तेव्हा ते वळून म्हणाले, “ऐकू आलं का?”

“आलं.”

“मग?”

“आपल्याशिवाय कुणाचीच सेवा करायची नाही मला.”

“कुणाचीही?”

“हो, कुणाचीही!”

“अशोकचीसुद्धा?”

“अशोक मुलगा आहे माझा!”

“ते तू मला समजावून सांगायला नको. पंचवीस वर्ष मीच पोसलंय त्याला. तो भेटल्यापासून फार चेकाळली आहेस तू! नवरा सांगेल तसं बायकोनं मुकाट्यानं वागायला हवं! पती हाच स्त्रीचा देव म्हणून शास्त्रं नि पुराणं कानी-कपाळी ओरडताहेत-”

“आणि पत्नी ही पतीची देवता नाही का?”

“देवता गेली खड्ड्यात!”

फार चिडून गेले होते ते. नाही नाही ते बोलायला लागले. नवरा म्हणजे परसातला भाजीपाला नव्हे, लिलावातला आरसा नव्हे, एक अन् दोन. अगदी ऐकवेना ते मला.

त्यांचे पाय धरायला मी गेले. ते चटकन दूर झाले. मन घट्ट करून मी म्हणाले, “आपल्या हातांनी माझी मान कापा हवं तर! पण त्या बुवांच्या सेवेला मला ठेवू नका!”

ते संतापानं बेभान झाले. वसकन् माझ्या अंगावर येऊन ते म्हणाले, “म्हणजे तुला सेवेला ठेवणारे आम्ही गाढव आहोत वाटतं? नवऱ्याला गाढव म्हणणाऱ्या बायकोच्या एका तोंडाची-”

त्या वेळी प्रेमा जर तिथं आली नसती, तर त्यांनी माझ्या थोबाडीत मारली असती. तसं झालं असतं तर फार बरं झालं असतं. त्या मारानं माझ्यापेक्षा त्याचेच डोळे लवकर उघडले असते!

पण प्रेमाला पाहताच त्यांनी हात मागं घेतला. तिला ते इतक्या मायेनं वागवीत की त्या पोरटीला त्यांचं मुळीच भय वाटत नसे. तिने विचारलं, “तात्या, ताईला मारीत होता होय तुम्ही?”

देवाहूनही लहान मुलांची अधिक भीती वाटते मोठ्या माणसांना. हसत हसत आणि प्रेमाला कुरवाळीत ते म्हणाले, “छे! डास फार झालेत इथं नि थट्टा करीत होतो मी तुझ्या ताईची. फार भित्री आहे ती.” प्रेमा हसू लागली. मी कशाला भीत होते हे तिला कसं कळणार?

त्यांनी प्रेमाशी बोलायला सुरुवात केली- “त्या लुंगेबुवापाशी एक देव आहे, तो ताईला छान छान गोरं गोरंपान असं बाळ देणार आहे, पण ताईच तिथं जाऊन राहायला तयार नाही. हजार गोष्टी सांगत होते ते. कचकड्याच्या बाळासारखी खरीखुरी बाळं मिळतात, असं प्रेमाच्या बालमनाला वाटलं, तर त्यात नवल कसलं? त्यांच्यासारख्या शहाण्यासुरत्या प्रौढ पुरुषांचासुद्धा जिथं अशा गोष्टींवर विश्वास बसतो, तिथं-

प्रेमाचा तो हट्ट पाहून हसावं की रडावं हेच मला कळेना. माझ्या कंबरेला विळखा घालून ती म्हणत होती, “अगं, बाळ मिळतंय ना, मग जा की! मी सुद्धा एकटी राहीन त्या मठात. त्यांत काय आहे एवढं? मला खेळायला एक लहान बाळ हवं बाई. लवकर लवकर त्याला घेऊन ये तू. मग मी त्याला गाणं म्हणून झोके घेईन, चांदूमामा दाखवीन, ‘इथं इथं बैस रे मोरा’ म्हणून खेळवीन-”

उंदराला खेळविताना मांजर त्याच्याकडे ज्या शांत पण क्रूर नजरेनं पाहतं ती दृष्टी या वेळी त्यांच्या डोळ्यात दिसत होती. मला वाटलं, एवीतेवी मरायचंच, तर मग हा जीव घेणारा खेळ तरी कशाला हवा?

“राहते मी सेवेला!” निराशेच्या झटक्यात मी बोलून गेले.

पडत्या फळाची आज्ञा घेऊन त्यांनी लगेच मला मठात पाठवायची तयारी केली. मीही मनात म्हटलं, ‘बाबांच्या बाबतीत आजी पोळली होती. पण सारेच बुवा काही वाईट नसतील. मी सेवेला राहूनही मूल झालं नाही म्हणजे तरी यांचं हे वेड नाहीसं होईल. मी गेले नाही तर घरातलं नुकतंच शांत झालेलं वादळ पुन्हा सुरू होईल. त्यापेक्षा आपणच अंधारात उडी टाकावी.’

अंधारात उडी टाकणाऱ्या मनुष्याचा हातपायच मोडत असेल. पण मठामध्ये क्षणाक्षणाला माझ्या भावनांचा नि श्रद्धेचा चक्काचूर होत होता.

मठात पाऊल टाकल्याबरोबर लुंगेबुवाच्या पाया पडायला गेले मी. त्यानं नुसतं माझ्याकडं पाहिलं. लगेच मला आठवण झाली ती लहानपणी सर्कशीतल्या पिंजऱ्यात पाहिलेल्या वाघाची. इथल्या वाघाला पिंजराही नव्हता.

नमस्कार करून मी बाजूला उभी राहिले. सहज चोहीकडं पाहू लागले. बुवांच्या ध्यानाच्या जागी बालगंधर्व नि रघुवीर सावकार यांचे स्त्री वेशातले फोटो लावले होते. रामपंचायतनासमोर एका सिनेमा नटीच्या नाचाचं चित्र होतं.

माझं मन भांबावून गेलं. इथं येणाऱ्या शेकडो लोकांना ही चित्र काय दिसत नाहीत? देवाचं ध्यान करणाऱ्या बुवांना असली चित्रं कशाला हवीत, असा प्रश्न त्यातल्या एकालासुद्धा सुचत नसेल का?

सुचेल तरी कसा? शेणातल्या किड्यांना शेणाची कधी घाण येते का? असल्या बुवांच्या नादी लागणाऱ्या लोकांत माणसं थोडी, जनावरंच फार. मग ते लांडगे असोत, नाही तर ससे असोत.

तो चिंतापंत आणि ती मैनाबाई! त्यांची चालचलणूक चांगली नाही, हे पाच मिनिटांत कुणीही सांगेल. पण तो चिंतोपंत त्या बाईला घेऊन दररोज मठात काय येतो, बुवांच्या कानाशी काय लागतो. ती मैनाबाई मोठ्या नखऱ्यानं बुवाची सेवा काय करते. सारंच विलक्षण!

पहिल्याच दिवशी बुवांनी माझ्याकडे बोट दाखवून त्या चिंतोपंताला काही तरी सांगितलं. लगेच चिंतोपंत मैनाबाईच्या कानाला लागला. माझ्याकडं पाहून केवढ्यानं हसली ती. ‘अशोकची आई ती!’ हे चिंतोपंतांचे शब्दही मला ऐकू आले. असा राग आला मला त्याचा.

मठाची जागा गावाबाहेर एका बाजूला होती. तरी संध्याकाळी लोकांची गर्दी होई तिथं. बुवा दर्शन द्यायला नि पैसे घ्यायला बसे, तेव्हा असा तिटकारा येई मला लोकांचा. वाटे, माणसं आणि मेंढरं यांच्यात काहीच फरक नाही का? या बुवाच्या हातावर रुपया टाकणाऱ्याला येताना रस्त्यात एखादा आंधळा भेटला असेल, एखादं चार-पाच वर्षांचं नागडं-उघडं पोर दिसलं असेल. त्यांच्या हातात यानं एक पै सुद्धा टाकली नसेल. पण इथं मात्र तो रुपया द्यायला तयार आहे.

रुपया देणाऱ्याच्या पदरात बुवा नारळ टाकी. पैसा देणाऱ्याला तुळशीपत्र मिळे. ‘जसा दाम, तसं काम.’ बुवाच्या पुढ्यातल्या तबकात पैसे टाकून त्याच्या पाया पडणाऱ्यांची कुणालाही कीव आली असती. कुणाला ग्रहदशा बदलायला हवी होती, कुणाला नोकरी हवी होती, कुणाला मूल हवं होतं, एकाची ठेवलेली बाई पळून गेली होती तिचा पत्ता हवा होता त्याला. हे लोक बुवाला काय समजतात हेच मला कळेना. देव नि दैव काय या बुवाच्या कफनीच्या खिशात आहेत?

मात्र बुवा फार चाणाक्ष नि हुशार होता. तो बुवा झाला नसता तर उत्तम नट झाला असता. फारसं शिक्षण नसूनही तो अस्खलित वाणीनं कीर्तन करी, ज्ञानेश्वरीतल्या अवघड ओव्यांचा अर्थ सांगे, व्यवहारातले दृष्टांत देऊन लोकांची करमणूक करी, प्रसंगाला अनुरूप असा भावही आपल्या मुद्रेवर दाखवी. त्याच्या वाणीतही मोहिनी होती. हेच तर त्याच्या धंद्याचं भांडवलं होतं. तो विरक्त झाला नव्हता किंवा त्याला देव भेटलाही नव्हता. आपण हजारो लोकांना झुलवू शकतो, हे अनुभवानं त्याला माहीत झालं होतं. आपल्या या शक्तीचा उपयोग करून तो एखाद्या राजासारखा विलासात राहत होता.

कीर्तनाच्या वेळी विडा खायची लहर येई त्याला आणि विडा खाऊन तो थुंकायचा कुठं? तर शिष्यानं पुढं केलेल्या सोन्याच्या पिकदाणीत. मी मठात गेले त्याच्या दुसऱ्याच दिवशी

पिकदाणीचा मालक मध्येच बाहेर गेला. बुवांनी तर पिक टाकण्याकरिता तोंड उघडलं, एक जरीचं पातळ नेसलेली बाई पुढं येऊन तिनं आपल्या हातात ती पिक घेतली. अशी किळस आली मला. मूल व्हावं म्हणून मुंबईच्या एका श्रीमंत व्यापाऱ्यानं सेवेला ठेवलेली बायको होती ती.

अगदी एका बाजूची स्वतंत्र खोली दिली होती मला. आलटून पालटून दोन शिष्य माझी विचारपूस करीत, काय हवं नको ते मला आणून देत. मठाच्या आवारात खूप शिष्य जात-येत असत. पण माझ्याशी कुणीही बोलत नसे. एखाद्या कैद्यासारखं वाटायला लागलं मला. चौथ्या का पाचव्या दिवशी सकाळी मी खोलीच्या दारात उभी होते. तीन-चार शिष्य समोरून जाऊ लागले. त्यांतला एक चेहरा ओळखीचा वाटला. हो, त्या दिवशी मागच्या दारानं घरात घेऊन ज्याला मी जेवायला घातलं होतं तोच मुलगा होता तो.

त्याला हाक मारण्याकरिता मी माझं तोंड उघडलं सुद्धा असेल. त्यानं डोळ्यांनी 'गप्प बसा' अशी खूण केली नि पुन्हा माझ्याकडे न पाहता तो निघून गेला.

हा शिष्य केव्हापासून झाला? त्याच्या खुणेचा अर्थ काय? विचार करता करता मला रडू येऊ लागलं. प्रेमा, प्रभाकर नि अशोक यांची पदोपदी आठवण होऊ लागली. दिवसभर कशातही माझं लक्ष लागलं नाही.

अंधार पडायला लागला की मठाचं भव्य आवार अधिकच भयाण वाटे. अगदी जुनाट जागा होती ती. कुठं तरी एखादा दिवा मिणमिण करी. पण त्या प्रकाशात चित्रविचित्र सावल्या नाचत नि मन कसं भिऊन जाई. रात्र पडत चालली की कोल्हेकुईही ऐकू येई.

दहा वाजले असतील नसतील. सकाळच्या मुलाच्या खुणेचा अर्थ काय हा प्रश्न पुनःपुन्हा आपल्या मनाला विचारीत मी बसले होते. इतक्यात माझ्याकडे येणाऱ्या शिष्यांपैकी एक घाईनं येऊन सांगू लागला, “माई, तुमची पुण्याई मोठी. गुरुमहाराज इकडंच यायला निघाले आहेत. ते उपदेश देतील तो मुकाट्यानं ऐका! हूं की चूं देखील करू नका. म्हणजे—”

डोक्यात काठीचा तडाखा बसून मनुष्य बेशुद्ध व्हावा तशी माझी स्थिती झाली. हा बुवा आता माझ्या खोलीत येऊन मला गुरुउपदेश देणार. म्हणजे—

बुवांचे शब्द बाहेर ऐकू आले, “तुम्ही सुद्धा देवळात जाऊन बसा. या बाजूला कुणालाही फिरकू देऊ नका.”

बुवा आत आला. त्यानं दार नुसतं लोटलं. कडी लावली नाही. मला जरा बरं वाटलं. मी खिडकीकडे पाहिलं. तिला गज नव्हते. मला अधिकच धीर आला.

तो हळूहळू माझ्याजवळ येऊ लागला. दिव्यानं दृष्टी दिपून नागसुद्धा जागच्या जागी

खिळून राहतो. म्हणून मनातला सारा राग डोळ्यांत आणून मी त्याच्याकडं पाहू लागले.

तो एकेक पाऊल पुढं टाकीतच होता. खो खो करून हसत तो म्हणाला, “राग अगदी नाकावर बसलाय म्हणायचा, बसू दे. माझ्या एका फुंकरीनं उडून जाईल तो. माझं मंत्रसामर्थ्यच तसं आहे.”

आता मात्र माझी छाती धडधडू लागली. अगदी जवळ येऊन तो म्हणाला, “कान कर इकडं. पुत्रप्राप्तीचा मंत्र कानात सांगावा लागतो. तो षट्कर्णी झाला तर त्याचा गुण जाईल!” माझं शील धोक्यात आहे याची खात्री झाली मला. मी सिनेमात जाईन आणि बिघडेन म्हणून आजीनं मला गाणं शिकू दिलं नव्हतं. पण आता देवाधर्माच्या नावावर साऱ्या समाजाला आपल्या बोटार नाचविणारा हा मांग—

खिडकीतून बाहेर उडी टाकायचा निश्चय करून मी तिकडे वळले मात्र त्या सैतानानं एकदम माझं मनगट पकडलं.

माझ्या अंगाला दरदरून घाम सुटला नि घसा कोरडा पडला. माझं सर्व भान गेलं, मी कुठं आहे हे अशोकला ठाऊक असण्याचा संभवसुद्धा नव्हता. पण जिवाच्या आकांतानं मी ओरडले, “धावा धावा— अशोक, धाव—”

“अशोक!” तो राक्षस वेडावून म्हणाला. तो पुढं काही तरी बोलणार होता, इतक्यात दार एकदम उघडलं. कुणी तरी आत धावत आलं आणि त्या बुवाच्या डोक्यात काही तरी घातलं. बुवा धाडकन जमिनीवर पडला. त्याच्या तोंडात बोळा कोंबून त्या माणसानं दिवा एका फुंकरीनं मालविला आणि फरफटतच मला खोलीबाहेर आणलं. आवाराच्या एका टोकाला भुयारासारखं काही होतं. त्यातून माझा हात धरून त्यानं मला पलीकडं नेलं. आम्ही दोघांही एकदम एका रस्त्यावर आलो. समोरच म्युनिसिपालिटीचा दिवा होता. मी त्याच्याकडं पाहिलं. तोच मुलगा होता तो.

दैवानं मघाशी मठात विषाचा पेला माझ्या तोंडाला लावला होता. आता हा अमृताचा पेला—

“माई चला, पळा. घरी चला!”

घरी? त्या घरानंच हा प्रसंग माझ्यावर आणला होता! मी त्याला म्हटलं, “मला घर नाही!”

माझ्या म्हणण्याचा अर्थ त्याच्या लक्षात आला असावा! तो उत्साहानं म्हणाला, “नसे ना! माझ्यासारखा मुलगा तर आहे ना?”

मला अगदी गहिवरून आलं. पण लगेच अशोकची आठवण होऊन मी म्हटलं, “मला घर नाही. पण मुलगा आहे!”

“इथं?”

“हो!”

मी अशोकचं नाव त्याला सांगितलं. अशोकनं बोलता बोलता आपल्या बिऱ्हाडाच्या खाणाखुणा सांगितल्या होत्या मला. त्याही सांगितल्या. एक टांगा चालला होता तो थांबवून आम्ही दोघे त्यात बसलो. त्यानं मुंबईला जायचं ठरविलं होतं. इथं राहण्यात त्याच्या जिवाला धोका होता.

तो म्हणाला, “माई, कल्पना नाही तुम्हांला, मी जर इथं राहिलो तर हा बुवा माझ्यावर सूड घेईल, मला या नाही त्या उपायानं जगातून नाहीसा करील. त्याच्या मुठीत श्रीमंत लोक आहेत, वर्तमानपत्रं आहेत, मारेकरीही आहेत. मुंबईत कुणाचा कुणाला पत्ता लागत नाही.”

टांगा अशोकच्या घराजवळ थांबला. मी हातातली सोन्याची दोन काकणं आधीच काढून ठेवली होती. ती मी त्याला देऊ लागले. काही केल्या तो घेईना. माझे डोळे भरून आले. “माई, मुंबई गरिबांचं मायपोट आहे. तुमच्या आशीर्वादाने कुठंही पोट भरीन मी!” तो म्हणाला.

टांगा दिसेनासा झाल्यावर फाटक उघडून मी आत गेले, पण पाऊल पुढं पडेना. पाय लटलट कापू लागले. अशोकच्या घरी अशा अपरात्री इतक्या लाजिरवाण्या स्थितीत येण्याचा प्रसंग माझ्यावर यावा? मी मागं वळले. मागं अंधारच अंधार होता. प्रकाशाचे किरण फक्त बागेत नाचत होते. अशोकच्या खोलीतून बाहेर येत होते ते.

ताप असताना मनुष्याला जेवढी ग्लानी येत नाही तेवढी ताप काढल्यावर येते. माझंही तसंच झालं. मठांतून बाहेर पडताना माझं सर्व बळ मी एकवटलं होतं— पण आता भोवळ येऊ लागली मला. बागेतच पडते की काय असं वाटू लागलं.

कसंबसं दार लोटलं मी— उघडंच होतं ते! अशोक काही तरी लिहीत बसला होता. दार वाजताच त्यानं वळून पाहिलं. भूत दिसलं की माणूस जसं दचकतं—

मी डोळे उघडले तेव्हा माझ्या डोक्यावर थंड पाण्याची घडी होती. अशोक माझ्याजवळ बसला होता. पाचच मिनिटांत मी शुद्धीवर आले म्हणून त्याला केवढा आनंद झाला. पण मला वाटलं बेशुद्ध असतानाच माझा प्राण का गेला नाही?

पाच-सात मोडक्यातोडक्या वाक्यांत काय झालं ते मी त्याला सांगितलं. पुढं काय होणार हे भविष्य आता मला स्पष्ट दिसू लागलं. अशोकला संकटात घालण्यापेक्षा—

मी उठून दाराकडे चालले. अशोकानं माझा हात धरून मला बिछान्यावर परत आणून बसवलं आणि रागानं विचारलं, “कुठं चाललीस तू?”

“जीव द्यायला”

“तुझा जीव तुझा नाही आता, तो माझा आहे. साऱ्या जगानं जरी तुला टाकली तरी तू एकटी नाहीस!”

अशोकचे पहिले शब्द ऐकताच मला भडभडून आलं. त्याच्या प्रेमानं माझं दुबळं मन भारावून गेलं. असहाय्य होऊन मी त्याच्या खांद्यावर मान टाकली. एखाद्या भ्यालेल्या मुलाला बापानं जवळ घेऊन थोपटावं तसं त्यानं—

“आई ग—” कुणी तरी किंचाळलं. आम्ही दोघं दूर होऊन उठून पाहू लागलो. तो चिंतोपंत, ती मैनाबाई आणि एक मुलगी.

लाजेनं चूर होऊन मी मटकन खाली बसले.

१२ अशोक

आईकडून आल्यापासून स्वतःला कामाला जुंपून घेतलं मी. कुठलंही कडू औषध मधातून देतात ना? दुःखाचंही तसंच आहे. ते उद्योगात मिसळून टाकलं म्हणजे ते चाटण तितकंसं कडू लागत नाही. इतर कामांच्या जोडीला पुण्या-मुंबईच्या वर्तमानपत्रांकरिता बुवाबाजीवरची लेखमालाही लिहायला घेतली. इथली स्थानिक वर्तमानपत्रं एका भोंदू बुवाची जाहिरात करून समाजाचं कसं नुकसान करीत आहेत, हे पहिल्या लेखात मी स्पष्टपणे दाखविलं होतं. ही लेखमाला नि हातातली इतर कामं संपवून येता रविवार पुष्पासाठी राखून ठेवायचा असा बेत केला होता मी.

पण दैव हे एखाद्या खोडकर मुलाप्रमाणं आहे. माणसांचे सुंदर सुंदर बेत ढासळून टाकण्यातच त्याला आनंद होतो.

त्या लेखमालेतले दोन लेख प्रसिद्ध झाल्यामुळे आता मोठी खळबळ उडेल म्हणून शेवटचा लेख मी उत्साहानं लिहीत होतो. अकरा वाजायला आले असतील. चंदू पण भजनाला गेला होता नि मी लिहिण्याच्या रंगात आलो होतो.

दार वाजलं! चंदू! छे! आई!

मूर्च्छित होऊ लागलेल्या आईला मी कशीबशी अंथरुणावर आणून ठेवली. पाच मिनिटांतच ती शुद्धीवर आली. पण जीव देण्यापलीकडं दुसरं काही सुचतच नव्हतं तिला. तिनं एखाद्या आजारी मुलाप्रमाणं माझ्या खांद्यावर मान टाकली. धीर देण्याकरितां मीही तिला जवळ घेतलं.

अगदी याच क्षणाला एवढ्या अपरात्री पुष्पानं माझ्या घरी यावं?

पुष्पाची समजूत घालण्याकरिता मी तिला हाका मारल्या. ती थांबली नाही. माझा अहंकार जागृत झाला. पण पाचच मिनिटांनी माझी चूक मला कळून आली. अहंकाराच्या अभ्रानीं प्रीतीचा मोहोर जळून जातो. मी बाहेर आलो. पुष्पाची मोटार केव्हाच निघून गेली होती.

रात्रभर आईच्या उशाशी जागत बसलो. ती भ्रमिष्टासारखी बडबडे, मध्येच उठे नि दाराकडे धाव घेई.

सकाळी आईला बरं वाटल्यावर पुष्पाकडे जाऊन सारं सारं तिला सांगायचं मी ठरविलं. पुष्पा अल्लड असली तरी सहृदय आहे, अशी माझी खात्री होती. पण—

पुरतं उजाडलंसुद्धा नव्हतं. रस्त्यावर वर्तमानपत्रं विकणारी पोरं ओरडू लागली, ‘पाजी प्रोफेसरानं पोरगी पळविली!’ ‘लुंगेबुवांच्या धर्मपीठावर हल्ला!’ एक अन् दोन! मी थक्क झालो. काय आहे म्हणून दोन-तीन पत्रं घेऊन ती वाचू लागलो तो-

पाठीमागून माझ्यावर विषारी सुरा चालविणारी ही माणसं कोण असावीत?

मी आईच्या हाताला वर्तमानपत्रं लागू दिलं नाही. पण तिला काय कान नव्हते? ती स्फुंदत म्हणाली, “अशोक, केवढी चूक केली मी! तुझ्यापेक्षा एखादी आडविहीर जवळ केली असती तर-”

“तर आपल्या आईचं सुद्धा रक्षण करता आलं नाही म्हणून अशोकला जन्मभर पश्चात्ताप करीत बसावं लागलं असतं!”

“रक्षण करून तरी काय फायदा? ही वावटळ-”

तिला धीर देण्याकरिता मी म्हटलं, “आई, गळून पडलेली पानं वावटळीबरोबर भिरभिरत जातात. पण झाडावरची हिरवी पाने जागच्या जागी हसत राहतात. तुझ्यासारख्या देवतेनं-”

ती दुःखानं उद्गारली, “देवता! देव्हान्याबाहेर पडली की देवता दगड ठरते!”

मी उत्तर दिलं, “टाकीच्या घावानं दगडालाही देवकळा येते.”

तिच्या मुद्रेवर आशेची छटा चमकली. इतक्यात-

तात्या तावातावानं आत आले. रागानं लटलट कापत होते ते. आईच्या अंगावर धावून ते ओरडले, “चांडाळणी, माझ्या तोंडाला असं काळं फासायचं होतं तर- महाराज काय खात होते तुला मठात म्हणून या कारट्याशी संगनमत करून तू पळून आलीस. अशशी मठात चल, महाराजांच्या पुढं नाक घास, पदर पसर आणि मुकाट्यानं त्यांची सेवा करायला लाग.”

एखाद्या यांत्रिक बाहुलीप्रमाणं आई चालायला लागली. मी तिच्या आड येऊन म्हटलं, “तात्या, आईला जाऊ देणार नाही मी इथनं!”

“कोण रे तू न जाऊ देणारा? मी तिच्या अंगावर दागिने घालीन नाही तर डाग देईन, तिला घरात ठेवीन नाही तर मठात पाठवीन. मी नवरा आहे तिचा!”

“आणि मी मुलगा आहे तिचा. तिला कोणी डागायला लागलं, तर त्याचा हात जागच्या जागी-”

तात्या रागारागानं पुढं आले. आईनं मला मागं ओढलं म्हणून बरं! नाही तर—

आई निराशेनं म्हणाली, “अशोक ज्या दिवशी तुझी आई आपल्या मनाविरुद्ध मठात गेली त्याच दिवशी ती मेली, तिनं आत्महत्या केली. तिचं हे भूत इथं तुझ्यासमोर उभं आहे. कुठं का जाईना ते!”

तात्या चिडून उद्गारले, “भुतांना थरथर कापायला लावणारा मांत्रिक आहे मी!”

आईजवळ जाऊन मी म्हटलं, “आई, तू भूत नाहीस. मनुष्य आहेस. तू प्रेमाची बहीण नाहीस, अशोकची आई नाहीस, तात्यांची बायको नाहीस. तू मनुष्य आहेस. जिथं माणुसकीचा अपमान होतो तिथं जायला तू तयार होऊ नकोस. अंधारात उडी टाकू नकोस. माझ्या गळ्याची शपथ आहे तुला.”

माझ्या बोलण्यापेक्षा मी घातलेल्या शपथेचाच तिच्यावर अधिक परिणाम झाला असावा!

ती जागच्या जागी थबकली. ‘आडवं आलं तर पोरसुद्धा कापतात’ असं काही तरी तणतणत तात्या निघून गेले. मी आईला जाऊ देणार नाही अशी त्यांची खात्री झाली होती.

तात्या निघून गेल्यावर आई म्हणाली, “तेवढी शपथ घातली नसतीस तर!”

मी उत्तर द्यायच्या आधीच चंदू एक पत्र घेऊन आत आला. पत्र वाचीत असताना मी मध्येच वर पाहिलं. आई कशी गोरीमोरी होऊन गेली होती.

पत्र संपवून मी वर पाहताच तिनं कापऱ्या स्वरानं विचारलं, “काय आहे बाबा आणखी?”

मी हसत उत्तर दिलं, “काही नाही. कॉलेजात बोलावलंय जरा!”

आईला उत्तर देताना मी हसलो खरा. पण ते हास्य कृत्रिम होतं. घराबाहेर पडल्यावर माझ्या मनात एकच कल्पना आली, कालपर्यंत माझं आयुष्य हे एक क्रीडांगण होतं. आज त्याचं रणांगण झालं आहे. आपल्या आयुष्यात वीज चमकावी असं मला वारंवार वाटे. पण निरभ्र आकाशात वीज कधीच चमकत नाही. वीज चमकण्यापूर्वी आभाळ भरून यावं लागतं ना? आता ते पुरेपूर भरलं होतं.

कॉलेजच्या बाहेर उभ्या असलेल्या वसतिगृहातील विद्यार्थ्यांच्या झुंडीच्या झुंडी पाहताच मला पुढील प्रसंगाची पूर्ण कल्पना आली. वर्तमानपत्रांनी पहाटे लावलेली आग भडकून तिच्या ज्वाळा कॉलेजपर्यंत पोहोचल्या होत्या. विद्यार्थ्यांचे नमस्कार घेत घेत मी पुढं जाऊ लागलो. मी जात असताना एका विद्यार्थ्यानं आपल्या हातातल्या वर्तमानपत्राचा अंक फाडून त्याचे तुकडे तुकडे केले. त्याच्या त्या मूक सहानुभूतीनं मला किती बरं वाटलं.

पण आत मात्र त्या सहानुभूतीचा लवलेशही नव्हता. प्रिन्सिपल एखाद्या दगडी पुतळ्याप्रमाणे बसले होते. मृत्युशय्येजवळ माणसं जशी जड स्वरांनं बोलतात तसे कार्यकारी मंडळाचे सभासद कुजबुजत होते, माझे सहकारी माझ्याकडं साशंक दृष्टीनं पाहत होते.

बाहेर मुलांचा उत्साह उतू जात होता, “अशोक निर्दोषी आहेत, अशोक निर्दोषी आहेत,” हे शब्द त्या विलक्षण गोंगाटातूनही आत ऐकू येत होते. स्वतः प्रिन्सिपलना जागेवरून उठून खिडकीपाशी जावं लागलं. त्यांना पाहिल्यावर बाहेरील मुलं गप्प बसली.

आत न्याय देण्याकरिता बसलेल्या सर्व बड्या माणसांच्या मुद्रांवर एकच वाक्य कोरलेलं दिसत होतं— ‘अशोक गुन्हेगार आहे!’ माझ्या मनात आलं, मनुष्य जसजसा मोठा होत जातो तसतशी त्याची माणुसकीवरील श्रद्धा कमी होत जात असावी. वयस्क मनुष्याचा बऱ्यापेक्षा वाईटावरच अधिक लवकर विश्वास बसू लागतो. आयुष्याच्या प्रवासात पायांना टोचणाऱ्या काढ्यांच्या विचारांनीच त्याचं मन सुन्न होऊन जातं. त्यामुळं आजूबाजूला फुललेल्या फुलांचा सुगंध त्याला जाणवतसुद्धा नाही. काल रात्री काय काय घडलं हे बाहेरच्या विद्यार्थ्यांनाही माहीत नाही. सत्य नेहमीच सात पडद्यांच्या आड लपून बसलेलं असतं. पण—

प्रिन्सिपल माझ्याकडं वळून म्हणाले, “अशोक, केवळ तुमच्यामुळे आज आमच्या कॉलेजच्या नावाला काळिमा लागला आहे!”

मी शांतपणाने विचारलं, “आपण ही बातमी खरी का मानता? जाड ठशात ती छापली आहे म्हणून? वर्तमानपत्रात गंगा असते तशी गटारही असतात!”

‘वृषभ’ वर्तमानपत्राचा माजी संपादक कार्यकारी मंडळात होता. तो या वाक्यानं चिडून गेला. ‘अशोकांनी आपले शब्द मागं घेतले पाहिजेत,’ असा तो तावातावानं गिल्ला करू लागला.

आता मात्र डोकं थंड ठेवून बोलणं कठीण होतं. मी सर्वांना उद्देशून म्हणालो, “मी बोललो त्यातला एकही शब्द खोटा नाही. वाचकांची माणुसकी जागृत करायचं काम आजची कितीशी वर्तमानपत्रं करतात? भविष्य छापून ती लोकांना ग्रहाचे गुलाम बनवीत आहेत. सिनेमातल्या नट-नटींचं भलतं स्तोम माजवून ती अल्लड मुला-मुलींच्या पराक्रमाच्या कल्पना विकृत करीत आहेत, एखाद्या महात्म्याच्या तत्त्वज्ञानाचं तुणतुणं मोठमोठ्यानं वाजवून जीवनाचा आक्रोश कुणाच्याही कानांवर पडणार नाही, अशी दक्षता ती घेत आहेत, सत्यनारायणाची वर्णनं आणि बुवांचे चमत्कार छापून लोकांना ती निर्बुद्ध करून टाकीत आहेत.”

मी आणखी किती बोललो असतो कुणाला ठाऊक!

प्रिन्सिपल मध्येच मला म्हणाले, “अशोक, तुमच्यासारख्या माझ्या आवडत्या विद्यार्थ्यांनं, या कॉलेजातल्या आजच्या विद्यार्थ्यांच्या सर्वात आवडत्या गुरुनं आपल्या संस्थेच्या तोंडाला असं काळं फासावं?”

जगातले रंग किती जलद बदलतात हे जाड भिंगाचा चष्मा लावून आपल्या खोलीत इतिहासाची पुस्तकं वाचीत बसणाऱ्या मनुष्याला कसं कळणार?

प्रिन्सिपलांच्या नजरेस नजर देऊन मी म्हणालो, “मी पवित्र आहे!”

कुणी तरी वर्तमानपत्राचा अंक फडफडावीत उद्गारलं, “ही पहा यांच्या पवित्रपणाची पताका!”

प्रिन्सिपल शांतपणानं म्हणाले, “अशोक, तुम्ही पवित्र आहात ना? मग या साऱ्या वर्तमानपत्रावर आत्ताच्या आत्ता बेअब्रूची फिर्याद करा!”

एका क्षणात कोर्टातलं दृश्य माझ्या डोळ्यांपुढं उभं राहिलं. आईला पिंजऱ्यात उभी करायची? कोणत्या तोंडानं ती आपली कहाणी तिथं सांगू शकेल? विरुद्ध बाजूंचे वकील तिच्या भावनांच्या चिंधड्या चिंधड्या करून टाकतील. संतापलेल्या तात्यांच्या साक्षीचाही त्यांना उपयोग होईल. पैशासाठी म्हाताऱ्या नवऱ्याशी लग्न करून त्याच्या सावत्र मुलाबरोबर मजा मारीत बसणारी उलट्या काळजाची बाई म्हणून लोक तिच्याकडे पाहू लागतील. छे! आईचं आयुष्य हे काही वकिलांच्या विकृत बुद्धीचा किंवा तमासगिरांच्या करमणुकीचा विषय नाही.

मी प्रिन्सिपलसाहेबांना म्हणालो, “मला प्रिय असलेल्या माणसांचे कोर्टात धिंडवडे करून घेण्याची माझी इच्छा नाही!”

त्यांनी रागानं प्रश्न केला, “आणि तुम्हांला प्रिय असलेल्या संस्थांचे- तुमच्या कॉलेजचे आणि अबलाश्रमाचे धिंडवडे तुम्ही उघड्या डोळ्यांनी पाहू शकता? आजची वर्तमानपत्रं वाचल्यावर कॉलेजात आपली मुलगी पाठवायला एक तरी गृहस्थ तयार होईल का आणि अबलाश्रमात तरी-” त्यांच्या तोंडून शब्द फुटेना. सर्व बळ एकवटून ते उद्गारले, “अशोक, समाज वाटेल ते अपराध सहन करतो, पण आपल्या डोळ्यांदेखत होणारा नीतीचा खून मात्र त्याला पाहवत नाही!”

मीही क्षुब्ध झालो होतो. माझा स्वर माझ्याच कानांना कर्कश वाटत होता. मी प्रिन्सिपलांकडे वळून म्हणालो, “नीतीचा खून समाजाला पाहवत नाही. पण माणसांचे खून मात्र तो हसत हसत पाहतो. होय ना?”

सारे स्तब्ध झाले. आपल्या बचावाची ही उत्तम संधी आहे हे लक्षात घेऊन मी बोलू लागलो- “या बातमीच्या आड एका देवतेच्या आयुष्यातलं केवढं भयंकर दुःख भरलं आहे, याची तुम्हांला किंवा शाब्दिक नीतीचा उदो उदो करीत बसणाऱ्या तुमच्या समाजाला कल्पना तरी आहे का? घराच्या चार भिंतीत चिणून कुणी स्त्रीचा प्राण घेतला, रूढीच्या राक्षसी पायांखाली तिच्या आयुष्याच्या फुलांचा चोळामोळा झाला. नवरेपणाच्या नादानं हक्कानं कुणी तिची विटंबना आरंभली, तरी हे सारं समाज उघड्या डोळ्यांनी हसत पाहतो, मान हलवून तो त्याला संमती देतो. तिच्या रक्षणाकरिता तो आपलं बोटसुद्धा उचलत नाही. पण त्या स्त्रीच्या साहाय्याला एखादा पुरुष धावून गेला- तिला त्यानं प्रेमानं हात दिला- की खून, नीतीचा खून, म्हणून ओरडायला मात्र हाच समाज एका पायावर तयार असतो. असल्या बेगडी सामाजिक नीतीला मी कवडीचीही किंमत देत नाही. माणसासाठी नीती असते, नीतीसाठी माणसं नसतात.”

बोलताना मी प्रिन्सिपलांकडं पाहत होतो. त्यांच्या मुद्रेवरून माझ्या बाजूला सत्य आहे असं त्यांना वाटू लागल्याचं दिसत होतं. पण ‘नीतीसाठी माणसं नसतात!’ हे माझं वाक्य संपतं न संपतं तोच त्यांच्याजवळ बसलेले एक डॉक्टर अर्धवट उठून म्हणाले, “हे एकच वाक्य काय ते खरं बोललांत तुम्ही. तुमच्यासारखी माणसं जर नीतिमान होऊ लागली, तर असली मजेदार पत्रं आम्हांला वाचायला कशी मिळतील?”

संकटात सापडलेल्या कुमारिकांना नि विधवांना गर्भपाताच्या कामी मदत करून ही स्वारी गबर झाली आहे, असा गावात प्रमाद होता. असल्या मनुष्यानं मला नीतीचे पाठ द्यावेत? त्याला काही तरी झणझणीत उत्तर मी देणार होतो. पण प्रिन्सिपलनी त्यांच्याकडून एक पत्र घेऊन ते माझ्या हातात दिलं.

ते मी उघडलं मात्र विजेचा धक्का बसावा तसं झालं मनाला. ताराचं अक्षर होतं ते! मी पत्र वाचीत असताना डॉक्टर महाशय लुंगेबुवांच्या डोक्याला झालेल्या जखमेचं वर्णन करून काही तरी बोलत होते. पण त्यातला एखाद-दुसरा शब्दच मला मधून ऐकू येई. माझं सर्व लक्ष हातातल्या त्या पत्रात होतं. एकदा- दोनदा- तीनदा ते पत्र मी वाचलं.

प्रिय अशोक,

आपलं प्रेम हे पाप आहे, हे मला कळत नाही का? पण माझ्या हातून हे पाप पदोपदी घडावं एवढंच देवापाशी माझं मागणं आहे. तुम्ही माझ्याकडं पाहून नुसते हसलात, तरी माझं मन कसं फुलून जातं. मग तुमच्या मूर्तीशी मी तासन्तास खेळत बसते यात- फार वाहवले मी! क्षमा करा मला.

जन्मोजन्मी तुमचीच राहू इच्छिणारी,
तारा

खवळलेल्या समुद्रातून जीव वाचवण्याकरिता जमीन गाठावी आणि त्याच क्षणी तिथं धरणीकंप सुरू व्हावा, तसं हे पत्र वाचून तशी स्थिती झाली माझी.

माझ्या मनाचा गोंधळ सर्वांच्या लक्षात आला. त्या डॉक्टरांना मोठ्या विजयी मुद्रेनं मला प्रश्न केला, “काय अशोक, मुद्देमालासकट चोर सापडला की नाही?”

“मुद्देमालाच नाही इथं! मग चोर कुणाला ठरवणार?”

“म्हणजे?”

“या मुलीला मी पाठविलेलं एखादं पत्र तुमच्यापाशी आहे का?”

“बिलंदर लोक लेखात कधी गुंतायचे नाहीत! अहो, तुमच्यासारखी माणसं पत्रं कशाला पाठवतील? ती रात्री-अपरात्री आपली आईला मिठी मारून—”

उद्या फाशी गेलो तर बेहत्तर, पण या माणसाचा आताच्या आता गळा दाबून प्राण घ्यावा असं वाटण्याइतकी चीड आली मला! प्रिन्सिपल आड आले नसते तर त्याला माझ्या हातचा प्रसाद मिळालाही असता.

असल्या आततायीपणानं मी खरोखर अपराधी आहे असं लोकांना वाटेल, हेही लगेच माझ्या लक्षात आलं. मी मुकाट्यानं मागं झालो.

प्रिन्सिपल गंभीरपणानं म्हणाले, “अशोक, डॉक्टर काही तोंडाला येईल ते बोलले नाहीत. आमच्याजवळ पुरावा आहे तसा!”

“पुरावा?”

“हो!” प्रिन्सिपलनी डॉक्टरांना खूण केली.

चिंतोपंत माझ्याविरुद्ध साक्ष द्यायला येणार अशी माझी कल्पना होतीच. पण डॉक्टरांच्या बरोबर पुष्पा आत येताना दिसली तेव्हा मात्र—

वादळ आणि धरणीकंप यांच्या जोडीला वीज आली असा भास झाला मला. आली कसली कोसळूनच पडली ती. प्रिन्सिपल म्हणाले, “अशोक, तुम्हांला पुरावा हवा आहे ना? विचारा या मुलीला?”

पुष्पा वेड्यासारखी माझ्याकडं पाहत होती, थरथर कापत होती.

डॉक्टर म्हणाले, “आटपा अशोक, काय विचारायचं ते लवकर विचारा. हिला

मूच्छ्राबिच्छ्रा आली, तर मैनाबाई मला जाब विचारतील. फॅमिली डॉक्टर आहे मी त्यांचा!”

क्षणार्धात सर्व बनाव माझ्या लक्षात आला. चिंतोपंतानं ताराचं पत्र आधीच पैदा करून ठेवलं होतं! मैनाबाईबरोबर मठात जाऊन लुंगेबुवांशी त्याचा चांगलाच परिचय झाला असावा. आईला त्यानं तिथं पाहिलं होतं खास. ताराचं पत्र दाखवून त्यानं पुष्पाचं मन कलुषित केलं. अपरात्री मला जाब विचारण्याकरिता पुष्पा आली तो तिला अकल्पित दृश्य दिसलं. पुष्पाबरोबर आलेल्या चिंतोपंताला आई माझ्या घरी दिसताच त्यानं मठ गाठला आणि तिथं लुंगेबुवांची जखम बांधायला आलेल्या डॉक्टरांची नि त्यांची गाठ पडली. फजितीमुळं चिडून गेलेला बुवा पाण्यासारखा पैसा खर्च करायला तयार झाला. चिंतोपंत, डॉक्टरांसारखे हस्तक त्याला मिळाले.

वृषभच्या संपादकाचा त्या स्वयंपाकिणीच्या प्रकरणापासून माझ्यावर दात होताच. बुवाबाजीवरच्या माझ्या लेखांनी बाकीचे गावठी संपादकही चिडले असावेत. पोट जाळण्याकरिता वाटेल ते छापणाऱ्या या वर्तमानपत्रांनी एका रात्रीत मला अट्टल बदमाष करून सोडले.

साखळीतले सर्व दुवे मिळाले. पण आता त्याचा काय उपयोग होता? याच साखळीच्या बेड्या माझ्या हातापायांत पडणार, हे उघड उघड दिसत होतं. सुटकेचा एकच मार्ग होता—पुष्पा!

“पुष्पा—” मी तिला हाक मारली.

दुसरीकडंच पाहत ती म्हणाली, “मला फसवलंत, त्या ताराला फसवलंत, आणखी किती मुलींचे गळे कापणार आहात? रात्री-अपरात्री आई आपल्या मुलाला मिठी मारून बसत असते नाही?”

ती दुःखानं वेडी झाली होती, मत्सरानं आंधळी झाली होती. वेड्याच्या बोलण्याचा कुणी राग मानतं का! आंधळ्याचा पाय लागला म्हणून कुणी त्याच्यावर चिडतो का?

पुष्पा स्फुंदत म्हणाली, “अशोक, असे कसे हो झालात? आपलं मोठेपण विसरलात, तुमच्या पुष्पाला विसरलात—”

इतक्या लोकांच्यापुढं स्फुंदत राहण्याची लाज वाटून ती तडक निघून गेली. तिच्या उद्गारात माझ्याविषयीचं प्रेमच अधिक होतं. पण माझ्यापुढं बसलेल्या सर्व लोकांना तिचं दृश्य हा अगदी निर्णायक पुरावा वाटला. प्रेताची चिरफाड करायला ते जमले होते. जिवंत मनुष्याच्या भावनांची त्यांना अशा वेळी कुठून आठवण होणार?

प्रिन्सिपल माझ्याकडे वळून म्हणाले, “अशोक, आता—”

त्यांचं वाक्य मी पुरं केलं— “आता एकच मार्ग मला मोकळा आहे. ठाऊक आहे तो मला!”

राजीनामा लिहीत असताना मी प्रिन्सिपलांकडं पाहिलं. ते आपल्या डोळ्यांच्या कडा पुशीत होते. कीव आली मला त्यांची. सात्त्विक आसक्तीनंसुद्धा मोठा मनुष्यही कसा गुलाम होतो. काही झालं तरी संस्था जगली पाहिजे या कल्पनेमुळं ते दुबळे झाले होते, त्यांची न्यायबुद्धी आंधळी झाली होती.

त्यांच्या हातात राजीनामा देऊन मी सर्वांना म्हटलं, “मित्र हो, तुम्ही सर्वांनी सत्याचा शोध केलात. पण सत्य डोळ्याला दिसत नाही. ते हृदयाला— माणसाच्या मनातल्या दिव्यत्वालाच दिसतं. माणुसकीला लाथाडून जिवंत राहण्यापेक्षा माणुसकीचं रक्षण करता करता मृत्यूला कवटाळण्यातच मला आनंद वाटेल. नमस्कार मित्रमंडळी!”

बाहेर पडून मी जिना उतरू लागलो. काही तरी वरून पडलं म्हणून मी मागं वळून पाहिलं. पुष्पानं केसात खोवलेलं गुलाबाचं फूल होतं ते. पायरीवर पडताच त्याच्या पाकळ्यापाकळ्या झाल्या. मी वळून पाहताच तिनं तोंड फिरवलं. पण अगदी खालच्या पायरीवरही मला तिचा हुंदका ऐकू यायचा तो आलाच.

रस्त्यातच प्रभाकर भेटला. तात्यांनी त्याला घरातून घालवून दिलं होतं. त्याला घेऊन मी घरी गेलो, तो चंदूच्या हाताला आई वेखंड लावीत होती.

“काय झालं रे?”

“काही नाही. पडलो साहेब!”

आई हसली, तेव्हाच चंदू खोटं बोलला हे मी ओळखलं. तो बाहेर गेल्यावर तिनं सारी हकिकत मला सांगितली. चंदूला भाजीला पाठविलं होतं तिनं. रस्त्यात वर्तमानपत्रं विकणारा एक मनुष्य माझं नाव घेऊन आजची खमंग बातमी ओरडत चालला होता. चंदूची नि त्याची जवळजवळ मारामारीच झाली. चंदूचं म्हणणं, आपल्या मालकाच्या पायाचं तीर्थ घ्यावं त्या छापखानेवाल्यानं. त्या मनुष्याचं म्हणणं, छापलं ते खोटं कसं असेल नि असली बातमी ओरडून सांगितली नाही, तर आपलं पोट कसं भरेल?

प्रभाकराला पाहताच आई म्हणाली, “पाहिलंस हे! संकटामागून संकट येतं ते असं!”

मी म्हणालो, “छे! सुखामागून सुख येतं. मला वाईट वाटतंय ते एकाच गोष्टीचं. आपलं सुख अपुरं आहे अजून. प्रेमाला ठेवून घेतली आहे तात्यांनी.”

१३ सुशीला

ते माझ्यावर इतके रागावले की प्रभाकराला त्यांनी घराबाहेर घालवून दिलं. पण प्रेमाला मात्र त्यांनी ठेवून घेतलं. खरीखुरी माया आहे त्यांची तिच्यावर. त्यांनी या वयात लग्न केलं ते लहान मुलांच्या हौसेनच नसेल ना? या वयात त्यांना तशी हौस वाटली, तर त्यात हसण्यासारखं काय आहे? माणसाची हौस कधीच कमी होत नाही. मनाची भूक असते ती. खेळाची, विद्येची, जन्माच्या जोडीदाराची, मुलाची, कशाची ना कशाची भूक नाही असं जगात कुणीही नसेल. वयाप्रमाणं भुकेचं रूप बदलत जातं झालं.

त्यांची ही भूक प्रेमा थोडी शांत करील. पण अशोकची प्रेमाची भूक! चंदूनं सारं सारं सांगितलं मला. त्या दिवशी रात्री चिंतोपंत नि मैनाबाई त्यांच्याबरोबर आलेली ती मुलगी— अशोकच्या पुढ्यातल्या पंचपक्वान्नांच्या ताटात माझ्या हातून नकळत जहरी विष तर पडलं नाही ना— त्या दिवसापासून एकदासुद्धा ती फिरकली नाही.

ती एकच गोष्ट कशाला हवी? त्याची नोकरीही माझ्याच पायी गेली नाही का? त्यानं साऱ्या गोष्टी माझ्यापासून चोरून ठेवल्या. पण प्रभाकरानं खडान्खडा माहिती सांगितली मला. माझ्यामुळं त्याची साऱ्या गावात बेअब्रू झाली. त्याची नोकरी गेली, तरी हसतमुखानं ‘आई आई’ म्हणून तो माझ्यावर किती माया करतो. माझे दागिने मोड म्हणून सांगितलं तर तुझे नाहीत तुझ्या सुनेचे आहेत, असं म्हणून त्यानं माझं तोंड बंद केलं. बिचारा प्रत्येक महिन्याचा उरलेला पगार आश्रमाला देत होता! पन्नास रुपये सुद्धा शिल्लक नव्हते त्याच्यापाशी. ‘आता कसं होणार?’ म्हणून विचारलं तर म्हणतो, ‘आई, तुझ्या घरात चारच जीव आहेत; पण जगात एकशेऐंशी कोटी माणसं आहेत.’

मी जिवाला काही लावून घेऊ नये म्हणून तो आनंदाचं नाटक करीत आहे, हे काय मला कळत नाही? चंदूकडून पुस्तकं विकलीन आणि पैसे माझ्या हातात

ठेवून सांगतो काय, ‘आई, शिकवणीचे पैसे आहेत हे!’ अशोक, कुठं रे इतकं खोटं बोलायला शिकलास? तू असं खोटं बोलतोस म्हणून तुला सोडून जायची कल्पनासुद्धा सहन होत नाही माझ्या मनाला.

आणि अशोकला सोडून जायचं तरी कुठं? त्याचे हे शब्द एकसारखे माझ्या कानात घुमताहेत— “तू प्रेमाची बहीण नाहीस, अशोकची आई नाहीस, तात्यांची बायको नाहीस. तू मनुष्य आहेस!” ही वाक्यं मनात घुमायला लागली की एक नवंच जग माझ्या डोळ्यांपुढं उभं राहतं. स्पष्ट असं काही दिसत नाही त्यात. पण वाटतं, त्या जगात माणसांना आपल्या कुठल्याही भुका मारून राहावं लागत नसेल.

लगेच आजीचं ते वाक्य ऐकू येऊ लागलं- ‘घर हेच स्त्रीचं जग!’ आज आजी असती तर-

मन कसं कात्रीत सापडल्यासारखं होतं. दुपारी प्रभाकर कॉलेजात जातो, अशोक नोकरी शोधायला जातो नि मी एकटीच घरी राहते. एकट्या मनुष्याला अंधारात भय वाटतं. पण मला दिवसाढवळ्याही माझ्या विचारांची भीती वाटू लागते. अशा वेळी चंदू कुठल्या तरी देवऋष्याला भेटून येतो नि मला आनंदानं सांगू लागतो, “आई, आठ दिवसांत नोकरी मिळतेय बघा साहेबांना. नाही मिळाली तर चवली परत देईन, असं सांगितलंय त्या बुवानं मला!”

अज्ञानात केवढं सुख असतं!

प्रेमाची एकसारखी आठवण होते मला. ते घरात नसताना जावं नि तिला पाहून यावं असं सुद्धा कितीदा मनात आलं. पण ते तिला घेऊनच बाहेर जात असतील. मग-

एकदा तिच्या शाळेवरून जात होते मी. काही केल्या पाऊल पुढं पडेना. पण शाळेत जाऊन तिला पहायचा धीर काही झाला नाही मला. वाटलं कुणी तरी सांगेल नि पोरगी आज सुखात आहे ती-

परवाच्या दिवशी ती भेटायला आली, तेव्हा नवलच वाटलं मला.

“एकटीच आलीस?”

“अं हं!”

“कोण आहे बरोबर!”

“तात्या!”

“कुठं आहेत?” माझी छाती धडधडू लागली.

“कोपऱ्यावरच्या बागेत बसलेत!”

त्यांच्या प्रेमावरच्या मायेचं कौतुक करावं की अशोकविषयीच्या अढीचं दुःखं करावं हेच मला कळेना.

प्रेमा! बिचारा बाळजीव! काय झालं आहे तेच तिला कळत नव्हतं. तिच्या दृष्टीनं तात्या चांगले, ताई चांगली, अशोकदादाही चांगले. मग तात्यांनी “अशोकच्या घरी पाऊल टाकायचं नाही, ताईच तोंड पाहायचं नाही” असं का सांगितलं हे तिला कसं उमगावं? शाळेत दोन-तीन मोठ्या मुलींनी ‘तुझी ताई पळून गेली ना?’ म्हणून तिला विचारलं. तिनं

सरळ उत्तर दिलं 'छे! इथंच आहे ती अशोकदादांच्या घरी.'

आपलं उत्तर ऐकून त्या मुली खो खो करून का हसल्या याचाही उमज पडला नव्हता तिला.

आपलं हे दुःख माझ्या कुशीत तोंड लपवून सांगताना एकसारखं तिच्या डोळ्यांतून पाणी वाहत होतं. तिला शांत करण्याकरिता मी तिचं आवडतं गाणं म्हटलं—

‘धांव पाव नंदलाल बोल गोड बोला
अंतरीचा हा छकुल्या शांतवी उन्हाळा’

हसत हसत ती परत गेली. माझ्या मनातही आशेचा अंकुर उत्पन्न झाला. आज ते कोपऱ्यावरच्या बागेपर्यंत आले. उद्या घरापर्यंतही येतील. ते दारात आले म्हणजे मी त्यांचे पाय धरीन, सारं सारं सांगीन, अशोककरिता त्यांच्यापुढं पदर पसरीन, काही करीन पण घर असं दुभंगू देणार नाही.

माणसं जर एकमेकांशी मोकळेपणानं बोलत असती, दुसऱ्याचं दुःख आपलं आहे असं क्षणभर मानण्याइतकी मोठ्या मनाची असती, छे! मनुष्य पैसा उधळील, प्रेमासाठी जीव पाखडील, पण स्वतःची चूक कधीही कबूल करणार नाही, स्वतःकडं दुसऱ्याच्या दृष्टीनं कधीही पाहणार नाही.

संध्याकाळी अशोक आला की, त्याला प्रेमा आली होती म्हणून सांगायचं, सर्वांनी मिळून खूप खूप हसायचं असं ठरवलं होतं मी. पण तो एकटा आलाच नाही. त्याच्याबरोबर तो मुर्दाड चिंतोपंत होता. अशोक दारातून त्याला परत लावून देण्याचा प्रयत्न करीत होता. पण तो पडला मुलखाचा चेंगट! आपणहून आत आला नि खुर्चीवर बसला. त्यांचं संभाषण मला आत चांगलं ऐकू येत होतं. चिंतोपंत म्हणत होता, “राजीनामा उगीच दिलात तुम्ही आश्रमाचा. मुलींना फार आठवण होते तुमची. तुम्ही आश्रमात नाही म्हणून ती तारा निघूनसुद्धा गेली.”

“चिंतोपंत, जगाच्या दृष्टीनं अशोक अनीतिमान ठरला आहे. तुमच्यासारखा सभ्य मनुष्य त्याच्या घरी गेला होता, हे कुणाला कळलं तर—”

“वाः! आम्ही सांगू की आश्रमाकरिता वर्गणी मागायला आम्ही गेलो होतो म्हणून! ते जाऊ द्या हो, अशोक, तुम्हांला व्यवहार अगदी कळत नाही बघा. ही तुमची आई का कोण बाई आहे ती, तिला दुसरीकडं ठेवा कुठं तरी. मग तुम्ही काय करता यांची चौकशीसुद्धा कुणी करणार नाही. तुम्ही पुन्हा प्रोफेसर व्हाल, अबलाश्रमाचे चिटणीस व्हाल, अहो, ती पुष्पासुद्धा— जग पाप करू नका, असं म्हणत नाही. त्यांचं म्हणणं एवढंच आहे— काय करायचं ते गुपचूप करा.”

अशोकनं चिंतोपंताला सरळ बाहेरचा रस्ता दाखविला.

१४ अशोक

‘पाप करायचं तर ते गुपचूप करावं.’ किती निर्लज्ज आहे हा चिंतोपंत! पण तो बोलला ते खोटं होतं का? समाजाला कटू सत्य नकोय, सत्याचा गोड आभास हवा आहे. नीती नकोय, नीतीचं नुसतं प्रदर्शन हवं आहे. सत्य आणि नीती याचं खरं स्वरूप सुखासुखी कुणालाच दिसत नाही. जळणाऱ्या मनाच्या प्रकाशातच—

नीतीचा खून! अशोकनं नीतीचा खून केला! मानवधर्माचं पालन म्हणजे नीतीचा खून? खरं आहे. पांढऱ्यावर काळं करून वाटेल त्याच्या तोंडाला काळं फासणारी वर्तमानपत्रं नीतीचा खून करीत नाहीत, बुवांच्या भजनी लागून समाजाची गुलामगिरी वाढविणारे सुशिक्षित नीतीचा खून करीत नाहीत, ज्या समाजरचनेत हजारो स्त्रियांना आपलं शील विकल्याशिवाय जगताच येत नाही ती चालू देणारे नीतीचा खून करीत नाहीत, गोरगरिबांना पिळून त्यांच्या रक्ताची मादक मदिरा मिटक्या मारीत पिणारे लाखोपती नीतीचा खून करीत नाहीत, तर देव म्हणून भूतांची पूजा करणाऱ्या समाजाला जे विरोध करतात, ते नीतीचा खून करतात.

मी खून केला पण तो असत्याचा, अनीतिचा, माणुसकीची किंमत न जाणणाऱ्या अज्ञानाचा खून होता. मनुष्य हा दगडाचा देव नाही किंवा निसर्गाच्या पलीकडे एक पाऊलसुद्धा न टाकणारा पशूही नाही. न दिसणाऱ्या देवाचा, आपल्या उन्मादक हावभावांनी मोहून टाकणाऱ्या लक्ष्मीचा, उपदेशाच्या वेळी सोप्या पण आचरणाच्या वेळी कठीण निर्जीव तत्त्वज्ञानाचा, आपल्या स्वप्राळू कल्पनांनी भारून टाकणाऱ्या एखाद्या महात्म्याचा, पंडितांचा, पुस्तकांचा, कशाचाही गुलाम नाही तो! जो समाज असल्या गुलामगिरीला उत्तेजन देतो—

राजीनामा देऊन घरी आलो तेव्हापासून माझ्या डोक्यात असल्या विचारांचे किती ज्वालामुखी जागृत झाले होते, त्याची गणतीच करता येणार नाही. शांत समुद्रावर उठलेल्या लाटा आणि वादळी समुद्रावर उठलेल्या लाटा यांच्यात जेवढं अंतर असतं, तेवढंच पूर्वीचा अशोक आणि आताचा अशोक यांच्यात पडलं होतं. रात्र झाली की, माझ्या डोक्यातल्या तुफानाला अधिकच जोर येई. स्वयंपाकघरातलं कामधाम आटोपून, मी निजलोय की नाही हे पाहण्याकरिता आई माझ्या बिछान्यापाशी येऊन जाई. तिची चाहूल लागताच मी डोळे मिटून स्वस्थ झोपल्याचं सोंग करीत होतो. समाधानाचा सुस्कार सोडून ती परत जाई. मी मनात म्हणे— दुसरी कुठलीही नोकरी मिळाली नाही, तर नट व्हायला काही हरकत नाही आपल्याला. पहाटे एवढी गोड भूपाळी म्हणत आई घरातल्या कामाला लागे. मधूनच मी जागा झालोय की नाही हे पाहण्याकरिता ती येऊन जाई. माझ्या तोंडावर पांघरूण आहे असे पाहून अशोक शांत झोपला आहे, या कल्पनेनं तिच्या गळ्यातून अधिकच गोड सूर निघू लागत.

मी तिला फसवीत होतो. तिला खरं सांगून तरी काय फायदा होता म्हणा? लढणारा काय केवळ आपल्या होणाऱ्या जखमांचं स्तोम माजवीत असतो आणि माझ्यासारख्या एवढ्याशा जखमांतून वाहणाऱ्या रक्तापेक्षा लक्षावधी लोकांच्या डोळ्यांतून वाहणारे अश्रूच अधिक महत्त्वाचे नाहीत काय?

ती तारा- एखाद्याच्या आवाजाला गोडी नसली, त्याचं गाणं ऐकायला कुणी तयार नसलं तरी तो स्वतःशी गुणगुणत राहतोच की नाही? तिची प्रेमपत्रं अशीच होती! पण त्यांच्याकडं कुणीही सहानुभूतीनं पहिलं नाही. तिच्यासारख्या तरुण मुलीचं मन असं का तडफडतं, हे पाहायला एकही हरीचा लाल तयार नाही. या नीतीच्या कैवाऱ्यांनी दुसऱ्या का तिसऱ्याच दिवशी आश्रमातून हाकलून दिली तिला. बिचारी कुठं गेली असेल कुणाला ठाऊक! या मैनाबाईच्या विरुद्ध मात्र चकार शब्द बोलायचीही कुणाची छाती नाही. आजचा समाज किती ढोंगी झाला आहे. त्याला पोलिसांच्या हातावर तुरी देणारे चोर चालतात, पोलिसांना चिरीमिरी देणारे लोकही चालतात; परंतु चोरीची इच्छा मनात उत्पन्न झालेली पण चोरी न करणारी गरीब माणसं मात्र चालत नाहीत.

त्या लुंगेबुवांच्या डोक्याला झालेल्या जखमेबद्दल दररोज वर्तमानपत्रं बातम्या छापित होती; पण चंदूच्या हाताला झालेली जखम- तिची पर्वा कोण करणार? दोन्ही जखमाच. पण-

चंदू त्या बुवापेक्षा, मला अनीतिमान ठरविणाऱ्या या ढोंगी सुशिक्षितांपेक्षा शतपटींनी श्रेष्ठ आहे. त्याचं काळीज उलटं नाही, दुबळंही नाही. काल मी या महिन्याचा सात रुपये पगार देऊ लागलो तर त्यानं घेतला नाही. 'पैसे आहेत माझ्यापाशी साहेब!' त्याच्या या चार शब्दांनी मला त्रिभुवन आठवलं. त्याच्यापाशी पैसे कुठून असणार? पण-

चंदूप्रमाणंच विद्यार्थ्यांच्याही प्रेमानं मला गहिवरून आलं. दिवसा येण्याची चोरी म्हणून रात्री येऊन भेटून जाणारी ही मुलं- आपापसात वर्गणी करून त्यांनी आणून दिलेले ते पन्नास रुपये- नोबेल प्राईझपेक्षाही त्या पन्नास रुपयांची किंमत अधिक वाटली मला. त्यातल्या प्रत्येक रुपयाच्या मागं निरपेक्ष प्रेम आहे, साधा का होईना त्याग आहे. कुणी सिनेमाला गेला नाही, कुणी आवडीचा पदार्थ खाल्ला नाही, कुणी मनात भरलेली वस्तू घेतली नाही आणि तो गरीब विद्यार्थी! दोन दिवस उपाशी राहून आठ आणे दिले त्यानं! ते पन्नास रुपये मला परत करणं अशक्य झालं. ते मी खर्चही करणार नाही. रुपये नाहीत ते! ती जिवंत हृदयं आहेत, त्या स्फूर्ती देणाऱ्या मूर्ती आहेत.

भेटायला आलेला प्रत्येक विद्यार्थी संदेश आणि सही घेऊन गेला माझ्याकडून. 'मनुष्याचा धर्म एकच आहे, माणुसकी!' या वाक्याशिवाय मी दुसरं काहीच लिहू शकलो नाही.

मुंबईसारख्या ठिकाणी जाऊन मला पोट सहज भरता येईल. पण मी गेलो तर त्याचा भलताच अर्थ झाल्याशिवाय राहणार नाही. या लढाईतून मी पळून गेलो- माझा गुन्हा मी

तोंडानं नाही, तरी कृतीनं कबूल केला- असा त्याचा अर्थ होईल. कितीही हाल झाले तरी मी इथंच राहणार, ढोंगी समाजाशी लढून त्याच्यावर विजय मिळविणार, ज्या आईला समाजानं आज कुलटा ठरविलं आहे ती सती आहे, हे या समाजाला पटवून देणार. माझा हा निश्चय ऐकून आईला कससंच वाटलं. तिला वाटतं, विषाची परीक्षा मनुष्यानं घेऊ नये! मला वाटतं, या विषाचं अमृत करता करता मरण आलं तरी हरकत नाही. पण-

मात्र हे काम सोपं नाही. मनुष्य वानरापासून झाला असो अगर नसो! कावळा आणि गिधाड यांच्याशी त्याचा काही तरी संबंध पोहोचतोच पोहोचतो. तो पेन्शनर सब जज- मुलीची शिकवणी देतो म्हणून अर्धवट म्हणाला. घरी गेलो तर सांगतो काय? 'तसा तुमच्याबद्दल आम्हांला आदर आहे. पण आमच्या मुलीनं तुमच्याबरोबर एकांतात बसायचं अन् तुमचा लौकिक तर हा असा. आता तुम्हीच पाहा. सारं गावं म्हणतं की तुमचा आपल्या सावत्र आईशी-'

एक मुस्कटात मारून त्याच्या कृत्रिम दातांच्या दोन्ही कवळ्या एकदम बाहेर काढाव्या, असं मनात आलं माझ्या.

तसाच तो शाळेचा हेडमास्तर! प्रोफेसर असलेला मनुष्य आपल्या हाताखाली मास्तराचे काम करायला तयार होत आहे याचा क्षणभर अभिमान वाटला त्याला. पण व्रणावर टोच मारण्याकरता तो लगेच म्हणाला, "तुम्ही आनंदानं मास्तर व्हाल हो! पण शाळेशेजारी अनाथ पोरांचा आश्रम उघडायचा नाही आम्हांला."

एखाद्या दिवशी घरी राहिलो की मी नोकरीची आशा सोडली, असं वाटून आई कष्टी होई. तिच्या समाधानाकरिता दररोज दुपारी मी घराबाहेर पडू लागलो. समाजातल्या सभ्य लोकांची दारं, मी दिसलो की बंद होतात हे मला पुरं कळून चुकलं होतं. मी सरळ टेकडीवर जाऊन तासन्तास एखाद्या झाडाच्या सावलीत बसू लागलो.

उन्हाकडं पाहता पाहता माझ्या भावी आयुष्याची चित्रं माझ्या डोळ्यांपुढं नाचू लागत- खेड्यातल्या शेतकऱ्यांत मिळून मिसळून राहणारा अशोक, गिरण्यांतल्या मजुरांचा मित्र झालेला अशोक, कारकुनापासून हमालापर्यंत सर्वांना 'मनुष्य रडण्याकरिता जन्माला आलेला नाही, लढण्याकरता तो या जगात आला आहे' असा धीर देणारा अशोक, किती किती नवे अशोक मला दिसू लागत.

प्रत्येक नव्या अशोकच्याभोवती पुरुषाप्रमाणं बायकांचीही गर्दी दिसे. प्रत्येकीच्या हातापायांतल्या बेड्या काढून टाकून तो म्हणे, "आई, सारं जग तुझं आहे. तू स्वतंत्र आहेस."

त्या दिवशी टेकडीवर ही जागेपणाची स्वप्नं मी पाहत बसलो होतो. आभाळ अंधारून आलं. पण माझं मन मात्र उजळतच होतं. माझ्या डोळ्यांपुढून तरंगणाऱ्या कल्पनाचित्रातल्या एका मुलीच्या पायातील बेड्या मी काढल्या नि म्हटलं, "आई-"

माझ्या मस्तकावर टपटप अश्रू पडू लागले. मी मान करून पाहिलं- पुष्पा!

कल्पनाचित्राची जागा सत्यचित्रानं घेतली. मी पुष्पाला विसरून गेलो होतो? छे! प्रीती विसराळू नसते. घरी काही लिहायला बसलो की मध्येच बाजूला पडलेल्या कागदावर ‘पुष्पा’, ‘पुष्पा’ असं काही तरी लिहिण्याचा चाळा ज्याच्या हाताला लागला आहे त्याचं मन-

ती माझ्याकडं आली नाही! म्हणून मीही तिच्याकडं गेलो नाही. अहंकाराच्या दृष्टीनं हे बरोबर आहे. पण अहंकारावर जय मिळवतं तेच खरं प्रेम! नाही का?

पुष्पाची क्षमा मागायला नव्हे, तिच्या प्रेमाची भीक मागायलाही नव्हे, तर तिच्या हातून काल झालेली चूक पुन्हा उद्या होऊ नये म्हणून तरी अशोकनं तिला भेटायला नको होतं का?

आभाळ काळंकुट्ट झालं होतं. संध्याकाळच्या आधीच अंधार पडल्याचा भास होत होता. मधूनच चमकणाऱ्या विजेनं तर तो अंधार अधिकच भयाण वाटत होता.

मी पुष्पाची शेवटची भेट घेण्याकरिता टेकडीवरून उतरू लागलो.

पुष्पा आणि मी कितीदा तरी बरोबरीनं असेच धावत खाली आलो होतो!

ती स्मृतिचित्रं-

१५ पुष्पा

‘मोहपाशी गुंतसी का मम जीवा?
विसरुनि जा ना,
विसरुनि जा!
मोही काय माया?
मृगजल प्याया
शिणविसि काया,
वणवण वाया!
विसरुनि जा!’

अलीकडं दुसरं पदच फोनोवर लावावंसं वाटत नाही मला. त्या दिवसांपूर्वी ‘डोळे हे जुल्मि गडे’ मला फार गोड वाटे! पण आता?— विसरुनि जा ना, विसरुनि जा!

या कवींना खूप बुद्धी असेल; पण हृदय मात्र खास नसतं. म्हणे विसरुनि जा! आपल्या माणसाला विसरणं इतकं सोपं का आहे? दिवस गेले, आठवडे गेले, महिना गेला. पण अशोकांचा मला क्षणभरही विसर पडत नाही. विसरायचा प्रयत्न करायला लागलं की त्यांची अधिकच आठवण होऊ लागते.

वर्गातली शोभना चिडविते मला. तिचं अशोकांच्यावर प्रेम बसलं असावं. पण मी मध्ये आले, म्हणून मनातल्या मनात माझा मत्सर करीत होती ती. तिला आनंद व्हावा असंच सारं घडलं. किती क्षुद्र मनाची आहे ही शोभना.

पण माझं मन तरी कुठं उदार आहे. ते उदार असतं तर त्या रात्रीचा तो प्रसंग पाहिल्यावरही अशोक आपले आहेत हे ते विसरलं नसतं. मुलाला देवी आल्या म्हणून आई त्याच्यापासून दूर राहते का? मग अशोकांचा असा अधःपात होत असताना मी पुढं होऊन त्यांना आवरायला नको होतं का? ‘आई’ या कादंबरीतली आई मुलासाठी वाटेल ते दिव्य करते, नि मी मात्र—

अशोकांचा अधःपात! ते ताराचं पत्र नि त्या रात्रीचं त्यांच्या घरातील विचित्र दृश्य— माझं मन भडकलेलं पाहून या चिंतोपंतानं त्या गोष्टीचा भरपूर फायदा घेतला. अशोकांना माणसातून उठवायला मी कारण झाले. आपल्या पूजेच्या मूर्तीचे रागाच्या भरात मी तुकडे तुकडे केले.

जगात लंपट पुरुष पुष्कळ असतील. पण माझे अशोक— ते तसे असते तर एका वर्षात कधी त्यांनी एकांताचा फायदा घेतला नसता का? ते अधिक सलगीनं वागत नाहीत म्हणून

त्यांच्यावर मनातल्या मनात जी पुष्पा रागावत होती, त्याच पुष्पानं रागानं अंध होऊन त्यांना लंपट आणि अनीतिमान ठरवलं! देवा-

गावात कुणी त्यांना शिकवणी सुद्धा देत नाही. जो तो भयंकर मनुष्य म्हणून त्यांच्याकडे पाहतो, हे सांगताना चिंतोपंताला गुदगुल्या होत होत्या. पण मला गुदमरल्यासारखं होऊ लागलं. मावशीनं लावलेले नीतीचे ध्वज काय मला दिसत नाहीत? पण तिचं अन्न खात तिच्याच घराच्या सावलीत मी इतकी वर्ष काढलीच की नाही? चार लोकांत उभी राहून मावशीचे डोळ्यांनी पाहिलेले चाळे मी सांगेन का? पण अशोकांना फासावर चढवायला निघालेल्या लोकांना मात्र मी मदत केली. मावशीपेक्षा ते मला किती किती जवळचे वाटत होते पण-

अशोकांच्यावर माझा एकटीचाच हक्क आहे, या कल्पनेनं वेडी झाले होते मी. एक गोष्ट मी विसरून गेले होते. प्रत्येक माणसावर जगाचा काही ना काही हक्क असतोच की. त्यांनी माझ्यावर प्रेम केलं म्हणून तारासारख्या अनाथ मुलीला मायेनं वागवू नये किंवा आपल्या दुर्दैवी आईला जवळ करू नये असा हट्ट धरणं वेडेपणाचं नाही का? उद्या ते साऱ्या जगावर प्रेम करतील! प्रणयिनीनं आपल्या वल्लभाच्या या पराक्रमाचं कौतुक करायचं की क्षुद्र मनानं-

पण तारा आणि सावत्र आई यांच्यावरील त्याचं प्रेम इतकं पवित्र असेल का?

अशोकांनी राजीनामा दिला त्याच दिवशी मी आश्रमात ताराकडे गेले. किती सरळ सांगितलं तिनं सारं- 'मी नुसती देवाला फुलं वाहत होते. त्यांची देवी निराळीच आहे!' तिनं आपल्या मनाच्या समाधानासाठी लिहिलेली पत्रं माझ्या देखत जाळून टाकली. त्यातलं एकही पत्रं तिनं कधी अशोकांना पाठवलं नव्हतं.

इतकी खात्री झाल्यावरही सावत्र आईचा संशय घेऊन मी त्यांच्यापासून दूर राहिले. पण त्यांचं तिच्यावरचं प्रेम पवित्र असेल का? नसायला काय झालं? माझे अशोक चंद्र नाहीत, सूर्य आहेत- असं मीच म्हणत नव्हते का?

सूर्य! मी बाहेर खिडकीतून पाहिलं. सूर्य कुठंच दिसत नव्हता. आभाळ अगदी अंधारून गेलं होतं. पाहता पाहता झिमझिम पाऊस पडू लागला, ढग गडगडू लागले, वीज कडकडू लागली, मुसळधार पाऊस पडू लागला. अशोकांना एकदा तरी भेटायला हवं असा मी मनाशी निश्चय करीत होते. बाहेरचा पाऊस पाहून मला 'मृच्छकटिका'ची आठवण झाली. अशाच पावसात वसंतसेना चारुदत्ताला भेटायला जाते. मग मीही-

अगबाई! रस्त्याकडं माझी नजर गेली. अशोक येत होते आणि तेही आमच्याच बंगल्याच्या रोखानं. डोक्यावर छत्री नाही, कपडे भिजून ओले चिंब झालेले-

क्षणभर मला काय करावं तेच कळेना. अशोक भिजत येत होते. छत्री घेऊन मी धावतच फाटकाकडे आले. छाती धडधडू लागली. बाहेर दोन माणसं बोलत होती. पावसाची सर ओसरली होती. त्यामुळं बोलणं स्पष्ट ऐकू येऊ लागलं. मी आड उभी राहिले. मध्येच एकदा वाकून पाहिलं. आपल्या आईशी बोलत होते ते. तीही भिजून चिंब झाली होती.

अशोकांनी विचारलं, “मी इकडं आलो म्हणून कुणी सांगितलं तुला?”

“टेबलावरच्या कागदांनी! सारे कागद ‘पुष्पा’ या एका नावानंच भरून गेले आहेत!”

आभाळाकडं पाहत ते म्हणाले, “आई, माणसाहून पाऊस फार बरा! तो काळोख करतो, पण किती थोडा वेळ. माणसं मात्र संशयानं अंधारून जातात ती कायमची! आई, माझ्या आयुष्याचं आभाळ असं कधी तरी निवळेल का?” माझ्यासाठी- पुष्पासाठी अशोक तळमळत होते. ज्या क्षणाची मी वर्षभर वाट पाहत होते-

आईनं उत्तर दिलं, “तुझ्या आयुष्याचं आभाळ नुसतं उजळणारं नाही. त्यात एक चांदणीही चमकू लागेल!”

एकच वाक्य! पण किती गोड! माझ्या मनातला उरलासुरला अंधार त्या चांदणीनं एका क्षणात नाहीसा केला.

आई त्यांना म्हणत होती, “चल बाबा घरी! नाही तर या थंडीनं काही तरी भलतंच व्हायचं!”

ते उद्गारले, “पुष्पाशी एकदाच बोलायचंय मला. अल्लड आहे ती अजून. तिला एकच गोष्ट सांगायची आहे मला. खरं प्रेम मत्सरी असतं; पण ते भिन्न नसतं. आपल्या हक्काच्या माणसाला कुणी हिरावून नेऊ लागलं, तर ते असं रडत, कुढत बसणार नाही. तिला माझा भयंकर संशय आला होता ना? तिने मला-ताडताड बोलायचं होतं. मला जाब विचारायचा होता. मी तिचं समाधान केलं असतं. तिला बरं वाटावं म्हणून मी तिची क्षमाही मागितली असती!”

पाऊस पुन्हा सुरू होत होता. दोन पाऊस एक होऊ लागले- एक बाहेरचा नि दुसरा माझ्या डोळ्यांतला! अशोकांची क्षमा मागण्याकरिता मी झटकन पुढं झाले.

मला पाहताच ते म्हणाले, “चल आई, एका माणसाला जे सांगायचं होतं ते त्यानं ऐकलं!”

अशोक झरझर चालू लागले. मी लगबगीनं पुढं होऊन म्हटलं, “पुन्हा सर येतेय! ही छत्री-”

मी छत्री पुढं केली. त्यांनी ती घेतली नाही. पण ती घेऊन आई हसतमुखानं म्हणाली,

“येते हं बाळ!” आईच्या त्या साध्या वाक्याचा अर्थ किती भयंकर होता.

अशोक आणि आई यांची क्षमा मागायचा निश्चय करून मी दुसऱ्या दिवशी सकाळी घराबाहेर पडत होते. इतक्यात टपालाचा शिपाई आला. कोकणातून आईचं पत्र आलं असेल असं वाटलं मला. पत्र आईचं होतं पण त्या आईचं नव्हे— या दुसऱ्या आईचं किती लहान पत्रं होतं ते.

प्रिय पुष्पा,

अशोक सुखी व्हावा म्हणून त्याच्यापासून, तुझ्यापासून, माझ्या या आवडत्या जगापासून मी दूरदूर जात आहे.

देव तुम्हा सर्वांना सुखी ठेवो.

तुझी सासू,
सुशीला

मी धावतच अशोकांच्या घरी गेले. ते नुकतेच आपल्या वडिलांच्या घरी, मठात, आश्रमात, धर्मशाळांत, सगळीकडे आईला शोधून आले होते. कुठंही पत्ता नव्हता आईचा. आईनी त्यांनाही एक पत्र लिहिलं होतं—

चिरंजीव अशोक यांस अ. आ.

प्रत्येकाला सुख देण्यासाठी मी काही तरी केलं. पण अशोक, तुला मात्र मी दुःखं दिलं. क्षमा कर मला.

स्त्रिया देवता असतील, पण त्या दुबळ्या देवता आहेत. देव्हऱ्याबाहेर पडायचा धीरच होत नाही त्यांना. हे दुबळेपण झुगारून देऊन मी घराबाहेर पडत आहे. माझा शोध करू नकोस. पुष्पावर रागावू नकोस. तीसुद्धा एक दुबळी देवताच आहे. प्रभाकर आणि प्रेमा— तुझी भावंडं आहेत ती! आणखी एक गोष्ट— आपल्या वडिलांवर रागावू नकोस. त्यांना दुसरं कुणी नाही. त्यांच्या हातून चुका झाल्या असतील. पण त्यांचं मन लोण्याहूनही मऊ आहे. त्यांची सेवा माझ्या नशिबी नव्हती. त्यांना सांभाळ हं!

तुझी,
आई

पत्र वाचून होताच मला रडू कोसळलं. माझे अश्रू पुशीत अशोक म्हणाले, “आता देवतांनी असं दुबळं व्हायचं नाही!” पण लगेच त्यांचा स्वर कंपित झाला ते म्हणाले, “आई तुला एक भेट ठेवून गेली आहे!” मी उत्सुकतेनं पाहू लागले. त्यांनी टेबलाकडं बोट दाखविलं.

सोन्याची कांकणं, कानांतल्या कुड्या, मोहनमाळ- सारे सारे दागिने होते तिथं.
दागिन्यांजवळची चिठ्ठी उचलून अशोकांनी ती माझ्या हातात दिली.

तिच्यावर एवढीच अक्षरं लिहिली होती-

‘माझ्या लाडक्या सुनेचे दागिने आहेत हे. तिचं सासरचं नाव पुष्पाच ठेवायचं हं!’

१६ दासोपंत

त्या मसूरकराच्या भविष्यात हे कुठंच नव्हतं. नवा संसार चांगला सुखाचा होईल असं छातीवर हात ठेवून त्यानं लिहून ठेवलंय. पण चार महिन्यांतच छाती पिटून रडत बसायची पाळी आली की आमच्यावर.

ग्रह तरी बिचारे काय करणार माणसाच्या मूर्खपणापुढं? आपलं सुख दुसऱ्याच्या दुःखावर उभारायला गेलं, की ते केव्हा डळमळेल याचा नेम नसतो हेच खरे. पन्नाशीची झुळूक लागलेल्या माणसानं पंचविशीच्या आतल्या पोरीशी लग्न करताना क्षणभर विचार करायला नको का? मी बावीस-तेवीस वर्षांचा असताना माझ्या गळ्यात कुणी पंचेचाळीस वर्षांची पोक्त बाई बांधायला लागला असता, तर मी बोहल्यावर त्या बाईला ‘माझे आई’ म्हणून नमस्कार केला असता आणि इतक्या जोरानं सूनू बाल्या ठोकला असता की कुणीही मला सवाई रामदास म्हणावं. आमचं चुकलं ते इथंच! एकाला खारट लागणारं मीठ काही दुसऱ्याला साखरेसारखं गोड लागत नाही. सुशीलेसारखी सालस मुलगी मिळाली म्हणून आमचा एवढा तरी निभाव लागला. एखादी त्राटिका पदरी पडली असती तर दासोपंतावर संन्यास घ्यायचीच पाळी आली असती.

पण एवढी गोड मुलगी मिळूनही आम्ही काय दिवे लावले? तिच्या मनाविरुद्ध तिला मठात पाठविलं. मोठी चूक झाली ती. तिनं मला एखाद्या वैरागिणीची सेवा करायला सांगितली असती, तर मी ते कबूल केलं असतं का? मग तिच्यावरच मी एवढी सक्ती का केली? ती बायको झाली म्हणून? बायको नि नवरा! एकाच संसारातले दोन गोळे. त्यांत असा भेदभाव केला; बायकोलाही आपल्यासारखंच मन आहे हे नवरा विसरला म्हणजे—

म्हणजे काय होतं ते दिसतंच आहे. घरात मूल लवकर खेळू लागावं म्हणून धडपड केली ती अशी अंगलट आली. मूल राहिलं दूर, बायकोचाच पत्ता नाही.

सुशीलेनं जीवबीव तर दिला नसेल ना? सगळ्याच आत्महत्यांचा पोलिसांना तरी कुठं पत्ता लागतो? तिनं जीव दिला असला तर, तर देवाघरी मी तिचा जीव घेतला असं होईल आणि काय मूर्ख आहे मी! अशी बुवांच्या कृपेनं मुलं होत असती, तर लग्नाच्या भानगडीत पडलचं नसतं कुणी. लोभ आंधळा असतो असं म्हणतात ना? मला मुलाचा लोभ सुटला नि—

त्या दिवशी त्या वर्तमानपत्रांनी ‘म्हाताऱ्या नवऱ्यांना इशारा’ म्हणून वाटेल ते छापलं. माझं माथं फिरून गेलं. अशोकच्या घरी जाऊन तोंडाला येईल ते बोललो मी. छे! छे! छे! त्या बोलण्याची आठवण झाली की मनाला शरम वाटते अगदी आणि घरी येऊन त्या प्रभाकरालासुद्धा काय वेड्यासारखं वागवलं. काय झालं म्हणून त्यानं विचारलं— मी

आपला तोफखाना सुरू केला- ‘महायुद्ध झालं- नाही तर गाईला गाढव झालं- चल, चालता हो इथून. पुन्हा तोंड दाखवू नकोस. लग्न करून मी मोफत खानावळ काढली होती, ती तोट्यात आल्यामुळं आजपासून बंद केली आहे. दासोपंतांची नाटक मंडळी यापुढं एकही धर्मार्थ खेळ देणार नाही.’

छी! ही काय एका पोराला बोलण्याची भाषा झाली? गरीब बिचारा प्रभाकर! सुशीलेचा भाऊ. हूं की चूं न करता निघून गेला आणि मग मला वाटायला लागलं- आपण असं टाकून बोलायला नको होतं. आमच्यासारख्यांचं चुकतं ते इथंच. आग लागेपर्यंत आम्ही झोपा काढतो नि मग बंबासाठी धावपळ करतो.

सुशीलेनं निघून जाताना अशोकला लिहिलेलं ते पत्र- ते वाचताना ती निघून गेली म्हणून मी दुःखानं रडत होतो, की तिचं अजूनही माझ्यावर प्रेम आहे या आनंदानं माझ्या डोळ्यांतून आसवं येत होती, काय होत होतं ते माझं मलाही कळलं नव्हतं.

रात्री झोपसुद्धा येत नाही. डोळा लागला की, सुशीला दिसू लागते- ती नदीत उडी टाकते, विष पिते, गळ्याला फास लावून घेते, अंगावर रॉकेल ओतून त्याला काडी लावते- एक अन् दोन. किती भयंकर गोष्टी दिसू लागतात. अशोक, पुष्पा, प्रभाकर एकसारखे तिचा शोध करताहेत, पण कुठंच पत्ता लागत नाही. ती मुंबईला गेली असती, तर आपल्या मावशीकडंच राहिली असती. पण तिकडूनही नकार आला. या मुलांचा धीर सुटू नये म्हणून डोळ्यांत उभं राहणारं पाणी मी दिवसा कसंबसं आवरतो; पण रात्री झोपायच्या वेळी ही प्रेमा ‘गाणं म्हणा, ताईसारखं गाणं म्हणा’ म्हणून हट्ट धरते. गाणं म्हणण्याइतका माझा आवाज गोड असता, तर इराणातल्या कंपनीत कारकून होण्याऐवजी बालगंधर्वच झालो असतो मी; आणि या पोरीला आवडतात ती गाणी तरी कुठं मला येताहेत? आमचं भांडवल म्हणजे ‘भज भज भवजलधिमाजि मनुजा शिवाला’, ‘दत्तगुरू, दत्तगुरू’ नाहीतर ‘सुखकर्ता दुखहर्ता वार्ता विघ्नाची!’ यातलं मी काही म्हणायला लागलो तर ही पोरटी कानात बोटं घालून घेईल.

ताईची आठवण काढून रडत रडत प्रेमा झोपी जाते. तिला झोप लागेपर्यंत मी तिची समजूत घालीत असतो. ‘ताई सापडेल हं!’ पण ती झोपी गेली की, माझ्या डोळ्यांतून आसवं ठिबकू लागतात. एखाद्या भुतासारखा मी घरभर फिरतो. प्रत्येक जागा, प्रत्येक वस्तू, सुशीलेची अधिकच आठवण करून देते. इथं या पडद्याआड उभं राहून ‘रस्ता बंद आहे’ म्हणून मी सुशीलेची थट्टा केली होती, तिथं-

सुशीला पुन्हा परत येईल का?

मध्यरात्रीच्या अंधारात माझ्या या प्रश्नाचं उत्तर मी शोधित बसतो. तिकडं प्रेमा स्वप्नात, ‘ताई, ताई’ म्हणून सुशीलेला हाका मारीत असते.

१७ सुशीला

पुष्पाची छत्री मी घेतली खरी. पण सर लगेच थांबल्यामुळं तिचा उपयोगच करावा लागला नाही. घरी येईपर्यंत अशोक नि मी काही बोललो नाही. पण पावसाची सर येऊन गेल्यामुळं बाहेरची सृष्टी जशी प्रसन्न दिसत होती, तसा अशोकच्या मुद्रेवरही आनंद नाचत होता.

पुष्पाला पाहून त्याला आनंद झाला हे मी ओळखलं. खूप दिवस माझ्या मनात घोळत असलेला विचार एकदम बळावला. मी घरातून निघून गेले तर पुष्पा धावत या घरात येईल. अशोकनं माझ्यासाठी आपल्या आयुष्यावर निखारे ठेवले. त्या निखाऱ्याची मला फुलं करता येणार नाहीत का? प्रेमा त्यांच्यापाशी सुखानं राहात होती, अशोक प्रभाकराला धाकटा भाऊ मानीत होता. असं असताना मी अशोक आणि पुष्पा यांच्यामध्ये येण्यात काय अर्थ होता? अशोकचे शब्द माझ्या कानात घुमू लागले- ‘तू प्रेमाची बहीण नाहीस, अशोकची आई नाहीस, तात्यांची बायको नाहीस! तू मनुष्य आहेस.’

मनाची सारी तडफड त्याच्या या शब्दाच्या नादात मी बुडवून टाकली. अशोक आणि पुष्पा यांच्या नावाची दोन पत्रं लिहिली, माझे सारे दागिने टेबलावर ठेवले आणि स्वस्थ झोपलेल्या अशोककडं खूप वेळ पाहून त्या दिवशी रात्री मी घराबाहेर पडले.

बाहेर काळोख मी म्हणत होता. माझं पाऊल थबकलं, पण मनानं माघार घेतली नाही. थोडी दूर गेले नाही तोच गस्तवाला ओरडत येत होता. मला चोर समजून तो-

मी एका पडक्या घराच्या आडोशाला उभी राहिले. गस्तवाला पुढं निघून गेला. मी पुन्हा चालू लागले. आगगाडीनं गेलं तर पत्ता लागेल म्हणून एक-दोन दिवस तरी पायीच चालत जायचं मी ठरविलं होतं. मधूनच एखादं कुत्रं भुंके, क्षणभर भय वाटे. पण लगेच मी चालू लागे.

एक-दोन-तीन तास तरी मी चालत असेन. पाय दुखू लागले. सडक चांगली मोठी होती. पण मी कुठल्या बाजूला जात आहे हे माझं मलाच कळेना. रस्त्याच्या कडेला एका दगडावर मी स्वस्थ बसले. एकच क्षण पुन्हा घराकडं परत जावं असा विचार मनात आला. लगेच अशोकचं बोलणं आठवलं, ‘मनुष्य लढण्याकरिता जन्माला येतो!’ लढायचं, प्राण जाईपर्यंत लढायचं, असं मी ठरविलं. आता मला भोवतालच्या अंधाराचं भय वाटेनासं झालं. मी रानात होते. पण त्या बुवाच्या मठापेक्षा इथं मी अधिक सुरक्षित आहे असं मला वाटत होतं. बोचक्यातलं एक जुनेर काढून मी रस्त्याच्या बाजूला पडले. माझा डोळा लागला न लागला तोच बैलांच्या गळ्यातील गोड घंटांचा आवाज ऐकू येऊ लागला. मोठ्या सडकेला मिळणाऱ्या कुठल्या तरी खेड्याच्या रस्त्यानं एक बैलगाडी येत होती.

गाडी पुढं आली तसा खाली बांधलेला कंदील हलत हलत मिणमिण करू लागला.
गाडीवान भसाड्या सुरात कसलं तरी गाणं म्हणत होता. किती गोड वाटलं ते मला. मी
उठून उभी राहिले.

रस्त्यावर कुणी तरी उभं आहे असं पाहून त्यानं गाडी थांबविली. “कोण आहे?” आवाज
रस्त्यावरच्या पोलिसाचा नव्हता. घरातल्या मनुष्याचा होता.

मी उत्तर दिलं, “एक गरीब बाई!”

“कुठं चाललीस?”

“मुंबईला!”

“मुंबईला?” तो हसला. “आगीनगाडीनं जायचं की—”

“तिकिटाला पैसे नाहीत, दादा!” प्रसंग मनुष्याला सर्व प्रकारचे धडे देतो. मी इतक्या
सहज रीतीनं सारे बोलू शकेन, असं मला कधीच वाटलं नव्हतं.

“ये बाई, गाडीत बैस!” तो म्हणाला.

गाडी चालू लागली. पंचवीस-तीस मैलांवर असलेल्या एका मोठ्या गावाच्या बाजाराला
चालली होती ती. धान्यानं भरलेल्या एका पोत्याची उशी करून बसल्या बसल्याच
डुलक्या घेऊ लागले. गाडीवान गात होता, मध्येच विडी ओढीत होता, विडी संपली की
आपण गाडी घेऊन निघालो तेव्हा आपल्या पोरांनी कसा आकांत केला याचंही वर्णन करीत
होता. त्यानं मला विचारलं, “बाई, तुला किती मुलं आहेत?”

“एक!”

“केवढासा आहे मुलगा?”

“फार मोठा नाही!”

“त्याला सोडून कशी आलीस तू मग!”

“पोट मागं लागलंय ना बाबा!”

त्यानं मान डोलविली.

“मुंबईत कुठं गिरणीत काम करणार?”

“हं!”

“माझ्या बायकोची एक बहीण आहे मुंबईला गिरणीत. पण तिचा पत्ता—” त्यानं खूप वेळ डोकं खाजविलं. पण त्याला काही पत्ता आठवला नाही.

बैलगाडीतल्या त्या दोन दिवसांच्या प्रवासानं मला किती तरी गोष्टी शिकविल्या. पहाटे पूर्वेकडे तांबडं फुटू लागलं तेव्हाचा देखावा किती सुंदर होता. घरी या वेळेला उठले तरी मी चहाच्या गडबडीत असे. उजाडतानाची पाखरांची किलबिल, खेड्याबाहेर चरायला चाललेली गुरं, शेतात काम करणारी माणसं, धुळीत विटीदांडू खेळणारी नागडी-उघडी पोरं, साऱ्याच गोष्टी मला नव्या होत्या. मला वाटलं, आम्ही पांढरपेशे लोक एक खोटं जग निर्माण करून त्याच्यात राहतो. खरं जग हे आहे.

त्या गाडीवानाबरोबर एका झाडाच्या सावलीत दुपारी मी भाकरी खाल्ली. त्यानं घरून बांधून आणलेली ती शिळी भाकरी काही कमी गोड नव्हती. मला आमच्यासारख्यांच्या घरातला दररोजचा आटापिटा आठवला. भाजी कुठली करायची, डाव्या हाताला काय आहे, एक अन् दोन? स्वयंपाकातून बायकांचं डोकं कधी वरच होत नाही.

बाजाराच्या दिवशी सकाळीच आम्ही गावात आलो. गाडीवानाला पेठेत जायचं होतं. मी खाली उतरले. त्याच्या उपकारांनी माझे डोळे भरून आले. मी उतरल्यावर तो म्हणाला, “गिरणीत सांभाळून काम कर हं बाई. नवखी माणसं पट्ट्याबिट्ट्यात सापडतात!”

गाडी दिसेनाशी होईपर्यंत मी तिच्याकडं पाहत होते. या गाडीवानाच्या जागी कुणी सुशिक्षित मनुष्य असता, तर त्यानं मला आपल्या गाडीत तर घेतलं नसतंच उलट नसत्या चौकशा मात्र केल्या असत्या.

सारा दिवस मी गावभर फिरत होते. बाजार काही याच गावात भरत होता असं नाही. पण इथं मला घर नव्हतं. उगीच बसून काय करायचं म्हणून मी हिंडत होते. रस्त्याच्या कडेला एका झाडाच्या बुंध्याशी एका म्हाताऱ्या चांभारानं आपलं मोडकं दुकान थाटलं होतं. मी त्याच्याकडे पाहत किती तरी वेळ उभी राहिले. त्याच्याकडून कुणी अंगठा लावून घेत होता, कुणी तुटलेला पट्टा दुरुस्त करून घेत होता. एक पैसा, दोन पैसे त्याच्या हातात पडत होते. प्रभाकराला मामलेदार नाही तर मुनसफ करण्याची माझ्या आजीची इच्छा, माझी इच्छा—

मनात आलं या चांभाराला काय आपला मुलगा मामलेदार व्हावा असं वाटणार नाही?

बाजारात जोंधळ्यांच्या एका राशीपाशी एक मुलगी आपल्या धाकट्या भावाला घेऊन खेळवीत बसली होती. किती तरी बायका कोंडा विकीत होत्या. बाजाराला आलेल्या बायका डोक्यावर टोपल्या घेऊन फिरत होत्या. त्या टोपल्यातले ते शिसे— एकात थोडं

खोबरेल असायचं, दुसरा रॉकेलनं भरलेला असायचा- ती मडकी, त्यांच्या हसऱ्या चेहऱ्याकडं पाहताच माझी मला लाज वाटू लागली.

संध्याकाळी गावातल्या देवळाकडं मी गेले. रस्त्यानं एक हमाल जात होता. पोत्यांनी भरलेली गाडी तो स्वतः ओढीत होता. बिचाऱ्याला त्या कामासाठी चार-दोन आणे तरी मिळत असतील की नाही कुणाला ठाऊक! मी देवळात गेले. एक बुवा पुराण सांगत होते. त्यांच्यापुढं एक तांदळाची रास होती. तबकात पैसेही पुष्कळ पडले होते. पेंगत, वाती वळीत, कुजबुजत, बऱ्याचशा बायका आणि थोडे म्हातारे पुरुष त्यांचं पुराण ऐकत होते. सीता रामाबरोबर वनवासाला गेली ही तिची मोठी चूक झाली, ती अयोध्येत राहिली असती तर रावणानं तिला पळवून नेलीच नसती, असं बुवांनी सांगितलं. साऱ्या बायकांनी माना डोलावल्या.

मला मात्र त्या पुराणिकाचा राग आला.

मुंबईतल्या अनुभवांनी माझे डोळे पुरते उघडले. देव, धर्म, नीती यांच्या नावाखाली किती तरी गोष्टींना आम्ही बायका आंधळेपणानं कवटाळून बसतो. खरा देव, खरा धर्म, खरी नीती एकाच गोष्टीत आहे- साऱ्या लोकांचं सुख वाढविण्यात, साऱ्या लोकांचं दुःखं कमी करण्यात.

जवळच्या तुटपुंज्या पैशावर मी कशीबशी दिवस काढीत होते. चार-आठ दिवसांत पोटासाठी काम करावं लागणार हे उघड दिसत होतं. माझं मन भांबावून गेलं.

त्या फेरीवाल्याला पाहताच मी चकित झाले. तोच होता तो! एका वेळच्या अन्नाला जागून मला मठातून सोडविणारा मुलगा.

“कुठं उतरला आहात?” त्यानं विचारलं.

“मुंबईत!” मी हसत उत्तर दिलं.

मी एकटीच आहे हे त्यानं ओळखलं. आपल्या बिऱ्हाडी आग्रह करून त्यानं मला नेलं. त्या कोंदट खोलीत एक मुलगी अंथरुणावर पडली होती.

“कोण ही?”

“माझी बहीण!”

“मी जशी तुमची आई तशीच ही तुमची बहीण! होय ना!” तो हसला.

“काय होतंय हिला?”

“मोटारीखाली जीव देत होती. मी चटकन् मागं ओढली. पण तो धक्का बसून ताप भरला तिला. मोठ्या डॉक्टरला दाखविता येत नाही, इस्पितळात जायला ही तयार नाही. मधूनच शुद्धीवर आली की म्हणते, मला मारून टाका.”

मी डोळे पुसून दुसरीकडं पाहिलं. अशोकचा फोटो! इथं कसा आला तो? तो मुलगा म्हणाला, “या ताराबाईंच्या जवळ होता तो. त्यांनी फ्रेम करायला सांगितला—”

ताराबाई? ती आश्रमातली मुलगी?

ताराला मदत कशी करावी या विचारात मी भटकत होते. गिरणीचं काम आपल्या हातून होईल का? दुसरं काय बरं करावं? रस्त्यानं एक भिकारी गात जात होता. लोक त्याला पै-पैसा देत होते. एकदम एक कल्पना माझ्या मनात चमकून गेली. मला गाता येतं हे विसरून गेले होते मी.

श्रीमंत लोकांच्या वस्तीत मी मुद्दाम गेले. एका बंगल्यापुढं जाऊन उभी राहिले नि गाणं म्हणायला लागले. एक नोकर बाहेर येऊन माझ्या अंगावर खेकसून म्हणाला, “ए भिकारणी, तिकडं परळला हवं तर तुझं गाणं म्हण. इथं नाही चालायचं ते! आज रात्री नऊ वाजता ये इथं. म्हणजे बड्या मंडळींना कसलं गाणं आवडतं ते कळेल तुला!”

रात्री नऊ वाजता मी मुद्दामच तिथं गेले. दूर उभी राहिले. गाणं ऐकू येत होतं नि मधूनमधून खिडकीतून आतल्या गोष्टीही दिसत होत्या. त्या गाणाऱ्या बाईचा आवाज काही माझ्यापेक्षा चांगला नव्हता; पण तिचा पोषाख, तिचे हावभाव, ती म्हणत होती त्या गाण्याचा अर्थ— माझं मन कसं विटून गेलं. ती बाई वेश्या होती म्हणून तिला पाण्यासारखा पैसा मिळत होता!

कोणत्या तरी तऱ्हेनं स्वतःला विकून घेतल्याशिवाय स्त्रीला या जगात जगताच येत नाही का?

१८ अशोक

आई मुंबईला गेली असेल अशी एक कल्पना माझ्या मनात पहिल्यांदा येऊन गेली होती. पण तिच्या मावशीचं पत्र ती मुंबईला आली नाही असं आलं. त्यामुळं आम्ही सर्वांनी ती बाजूच सोडून दिली.

जसजसा एकेक दिवस जाऊ लागला तसतशी आमची निराशा वाढू लागली. तात्यांनी तर हायच खाल्ली. प्रेमाच्या “ताई केव्हा हो येणार?” या प्रश्नाला उत्तर देताना पुष्पा डोळ्यांत पाणी आणी नि मला पाठ फिरवून दुसराच विषय काढावा लागे.

बोलता बोलता चंदूनं सांगितलं की, आई मध्ये एकदा मुंबईची चौकशी करीत होती. मनात आलं— तिच्या मनात कुठं तरी जायचं घोळत असावं उगीच नसेल ही चौकशी केली तिनं.

आम्ही सर्व लगेच मुंबईला आलो. पुष्पा, मी आणि प्रभाकर यांनी आईला शोधण्याची शिकस्त केली.

वर्तमानपत्रात सूचक जाहिराती दिल्या, दक्षिणी वस्तीच्या चाळीतले सर्व जिने झिजवले, ट्रामगाड्या बारीक नजरेनं पाहिल्या, जे जे शक्य होतं ते ते आम्ही केलं. आईसारखी एखादी बाई दिसून फसायला होई. पण आई मात्र कुणालाच भेटली नाही. नाही नाही त्या कल्पना आमच्या मनात येऊ लागल्या.

पण या शोधात आई नाही तरी इतर किती तरी गोष्टी मला दिसल्या. परळला मजुरांच्या वस्तीत मी फिरलो, सहजासहजी त्यांचा आयुष्यक्रम दृष्टीला पडला आणि माणसांसारखी माणसं कशी जनावरांप्रमाणं राबविली जाताहेत नि जनावरांप्रमाणं वागविली जाताहेत, याची कल्पना येऊन माझ्या अंगावर काटा उभा राहिला. या लाखो माणसांचं दुःखं नाहीसं करण्याचं काम सोडून मी कॉलेजात पुस्तकी चर्चा करीत आणि आश्रमात पंचवीस मुली संभाळीत बसलो होतो. कॉलेजचा राजीनामा दिल्याचा खराखुरा आनंद आता झाला मला. स्त्रीजातच नव्हे; मानवजात आज गुलामगिरीत आहे. ही गुलामगिरी नाहीशी करणं हेच आजच्या ध्येयवाद्यांचं मुख्य कार्य आहे.

कसलंही कार्य करायचं असलं तर मनुष्यानं वेडं झालं पाहिजे हे खरं; पण ते वेड त्या युगाला शोभणारं, मानवतेच्या प्रगतीला साहाय्य करणारं हवं. त्या वेडात समाजाला अधिक सुखी करण्याचं सामर्थ्य हवं. नुसत्या वेडाची किंमत जगाला नाही.

माझ्या विचारांना नवी दिशा मिळाली. माझ्या पूजेला हवी असलेली मूर्ती सापडली. पण आई—

तात्या प्रेमाइतकेच हळवे झाले होते. दररोज संध्याकाळी आम्ही निराशेनं परत आलो की त्यांच्या नजरेला नजर देण्याचा धीर आमच्यापैकी कुणालाही होत नसे. तात्यांची ही स्थिती! मग प्रेमा तर काय, लहानच होती. ताईच्या ध्यासानं ती वेडी होते की काय असं मला वाटायला लागलं.

नुसतं वाटायला लागलं नाही. खात्रीच झाली माझी. ‘ताई गातेय, ताई गातेय’ म्हणून सांगत ती मॅनेजरच्या खोलीतून जेव्हा माडीवर आली तेव्हा मला, पुष्पाला, तात्यांना, सर्वाना वाटलं की, पोरीला भ्रम झाला. तिनं ओढत ओढतच आम्हांला खाली रेडिओकडं आणलं. रेडिओवर गाणं सुरू होतं—

‘धांव पाव नंदलाल बोल गोड बोला
अंतरीचा हा छकुल्या शांतवी उन्हाळा!’

आईच होती ती! कृष्ण मथुरेला गेला तेव्हा यशोदानं जो धावा केला तो ती गाऊन दाखवीत होती. तिच्या गोष्टीतली, ‘कृष्णा, कृष्णा!’ ही हाक तर ‘प्रेमा, प्रेमा’ या हाकेसारखी वाटत होती अगदी.

रेडिओ स्टेशनकडे जाताना तात्या ड्रायव्हरला म्हणत होते, “अरे, गाडी इतकी हळू का चालवितोयस्?”

आई बाहेर येताच एकीकडून प्रेमानं आणि दुसरीकडून पुष्पानं तिला मिठी मारली. उल्हसित झालेले तात्या उद्गारले, “अरे वा! आमच्या हाताला लागूच देणार नाही की काय हिला? बाकी दुसरं काय हवंय? खेळायला मूल मिळालं म्हणजे झालं!”

आई आश्चर्यानं पाहू लागली. तात्या तिला म्हणाले, “अहो, आहात कुठं? पुढल्या वर्षी आजीबाई व्हाल!”

पुष्पाकडं पाहत आई मनापासून हसली.

देव्हान्याबाहेर पडलेली देवता देवताच राहिली होती.